

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo osakond
Lähiajaloo õppetool

Reigo Lokk

ETNOPOLIITILISED KONFLIKTID RIIGI-EHITAMISEL
Sõdadevaheline Tšehhoslovakkia ja postkommunistlik Eesti Vabariik

Magistritöö

Juhendaja:
Prof. Eero Medijainen

Tartu 2005

Sisukord

Sisukord	2
Sissejuhatus	3
1. Rahvuslus ja konflikt	11
1.1. Rahvusest ja rahvuslusteooriatest	11
1.2. Etnilised konfliktid	15
1.3. Rahvus <i>versus</i> riik	22
1.4. Kokkuvõte	32
2. Tšehhoslovakkia Achilleuse kand	34
2.1. Tšehhi-saksa konflikti eellugu	34
2.2. Tšehhoslovakkia piiride kujunemine	37
2.3. Mõrad riigi-ehitamise tekstuuris	41
2.4. Kokkuvõte	48
3. Skylla ja Charybdise vahel	50
3.1. Karid Tšehhi rahvuspoliitikas	50
3.2. Integratsioonilt irredentismile	62
3.3. Müncheni viies kolonn	71
3.4. Kokkuvõte	77
4. Postkommunistlik Eesti Vabariik	80
4.1. Restitutio in integrum	80
4.2. Weimari Venemaa?	90
4.3. Isolatsioonist integratsioonini	100
4.4. Siirdeühiskonna väljakutsed	107
4.5. Kokkuvõte	113
Lõppsõna	116
Summary	121
Lisad	125
Kasutatud kirjandus	132

Sissejuhatus

Rahvuskonfliktid on mänginud etniliselt kirjus Ida- ja Kesk-Euroopas sageli olulist rolli. Rahvusprobleeme tervikuna ja eriti rahvusvähemuste küsimust on peetud teguriks, mis kahe maailmasõja vahelist rahvusvaheliste suhete süsteemi oluliselt nõrgendas. Kaudselt aitasid erinevad rahvuskonfliktid kaasa koguni maailmasõdade puhkemisele. Etniliste vähemuste õiguste ning riikide kultuurilise mitmekesisuse probleemid on ka kaasajal kogu maailmas jätkuvalt päevakorral.

Samas on rahvusprotsesside teadlik, süstemaatiline ja interdistsiplinaarne uurimine suhteliselt hiline nähtus, millega tehti algust alles pärast Teist maailmasõda. Kui enamasti on vaadeldud rahvust kui objekti, käsitletud rahvusluse kui fenomeni tekkepõhjuseid ning kujunemist, siis tunduvalt vähem on tähelepanu pööratud erinevate rahvuskonfliktide uurimisele. Üldjuhul kajastatakse konflikte teatavate sõjaliste, poliitiliste või majanduslike huvigruppide kokkupõrgetena. Hoopis harvem seostatakse konflikte rahvuslike-õiguslike küsimustega. Kuigi üldjoontes on etnilised konfliktid kogu 20. sajandi vältel paljude Euroopa riikide poliitilisi arenguid tugevasti mõjutanud, on nende roll rahvusvahelistes suhetes olnud ühiskonnateadlaste uuringutes aga kuni viimaste aastateni mõnevõrra tagaplaanil.

Vaatamata tõigale, et modernses ühiskonnas on rahvusriiklik normatiiv sageli rahvusidentiteedi poliitiliseks väljenduseks, on teaduskirjanduses siiani suhteliselt varju jäänud ka sellelt pinnalt esile kerkivad etnilist laadi vastuolud rahvuse ja riigi kujunemise ning nende nn ülesehitamise printsiipide vahel. Diskursiivse alatooniga rahvuse-ehitamise kontseptsiooni lähem vaatlus annab ühiskonnateadustes ühe võimaliku täiendava vahendi, mille kaudu tabada, kirjeldada ja analüüsida moodsa riigiga kaasnevaid makroajaloolisi ning -sotsioloogilisi dünaamikaid. Ühtlasi lisab see uusi perspektiive mitmetele etniliste vähemustega seotud küsimuste uurimisele.

Rahvusvähemuste problemaatikaga kahe maailmasõja vahel, sealhulgas saksa minoriteediga Tšehhoslovakkias ehk sudeedisakslastega seonduvate küsimustega, on tegeldud mitmel tasandil üsna aktiivselt. Harilikult haakuvad taolised teemad sisepoliitikat puudutavate valdkondadega. Uuritakse peamiselt rahvusvähemuste olukorda mingis riigis, nende parteilist tegevust, samuti organisatsioone, seltse, hariduselu jms. Vähem on käsitletud Tšehhoslovakkia rahvuskonflikte oluliselt mõjutanud pluralistliku riigi etnokultuurilisest ja sotsiaalmajanduslikust standardiseerimisest lähtuvaid pingeid ning sellega kaasnevat välispoliitilist dimensiooni. Mõneti analoogne situatsioon kehtib taasiseseisvunud Eesti Vabariigi etniliste protsesside kaardistamise puhul. Märkimisväärt

hulk erialast kirjandust on ilmunud Eesti kodakondsus- ja keelepoliitika juriidiliste nüansside kohta. Erinevate etniliste gruppide vaheliste institutsionaalsete suhete lahkamise kõrval on aga mõnevõrra tahaplaanile jäänud rahvusriikluse konsolideerimise kultuurilised, poliitilised ning sotsiaal-psühholoogilised aspektid. Ehkki vähemalt Tšehhoslovakkia riiklike väljakutsete kujunemise selgitamise juures ei saa mööda minna ka sealsetest teistest suurematest rahvusgruppidest, on siinkohal põhiosas keskendutud valdavalt tšehhoslovakkiasakslasi ja Eesti venekeelset vähemust puudutavale empiirikale. Eelkõige on selline valik tingitud teatud sotsiaalsetest, struktuurilistest, etnodemograafilistest ning geopoliitilistest eripäradest. Tõenäoliselt aitab postimperiaalse vähemusteprobleemi süstemaatilisem käsitlemine paremini mõista ka riigi rahvastiku integreerimise raskusi mõlemas multikultuurilises siirdeühiskonnas.

Sealjuures on vastava temaatikaga võrdlemisi vähe seostatud ja üleüldse tervikuna uuritud just Ida- ning Kesk-Euroopa lähiajaloos sageli ette tulnud irredentistlikke etnilisi konflikte, mida on põhjust mõnevõrra lähemalt vaadelda ka tänapäeva paljurahvuselise Eesti kontekstis. Kahtlemata kujutab sudeedisakslaste 20. sajandi traagiline ajalugu ühte Euroopa markantseimat näidet nii separatismitendentsidest kui identiteedi- ja lojaalsuskonfliktidest, mis suurematele rahvusvähemustele sageli omased on olnud. Omaette probleem, millele võiks tulevikus kindlasti tähelepanu pöörata, on see, kas arvukas ja osaliselt kompaktselt Venemaa territooriumi lähistel paiknev vene kogukond Eestis oli/on võrreldav toonaste sudeedisakslastega. Üsna selgelt ei ole aga ühiskondlikult väärtustatud ressursside pärast konkureerivate enamuste ja vähemuste etnopolitiiline mobilisatsioon olnud iseloomulik mitte ainult 1990-ndate aastate Eesti, vaid ka paljude teiste Nõukogude Liidu, endise Jugoslaavia ning Austria-Ungari impeeriumi lagunemisel tekkinud uutele riikidele.

Käesolev magistritöö ei pretendeeri teemakohaste maade dominantrahvuste ja vähemuste vaheliste konfliktide tervikkäsitlusele. Selle põhieesmärgiks on kahe kultuuriliselt pluralistliku rahvusriigi – postkommunistliku Eesti ja kahe maailmasõja vahelise Tšehhoslovakkia Vabariigi – rahvusprobleemistiku mõningate üldiste ajalooliste sarnasuste lähem vaatlemine. Siinkohal on senistest uurimustest enam rõhku pandud erinevate rahvusteooriate suhetele rahvuskonfliktidega, analüüsitud selles raamistikus nii Tšehhoslovakkia kui Eesti rahvusvähemuste küsimust lisaks muule läbi etniliste konfliktide prisma. Eelkõige on kõnealuste riikide kontekstis pööratud tähelepanu mõnede spetsiifilistele etnilisusest ja identiteedimuudatustest tulenevatele etnopolitiilise polarisatsiooni nähtudele, mis on olnud üldomased paljudele paljurahvuselistele postimperiaalsetele üleminekuühiskondadele. Seega on kogu tööd läbiva joonena püütud

vastust leida küsimustele, millisel kujul ning kuivõrd suurt osa mängis sõdadevahelise Tšehhoslovakkia ja postkommunistliku Eesti sisekonfliktides poliitiliste, majanduslike ning sotsiaalsete tegurite kõrval kaasa rahvuslik aspekt? Samaaegselt võetakse lahkamisele probleemid: kas ja kuidas võivad etnilisel alusel aset leidvad konfliktid rahvusriigi ülesehitamise projektide teket ning olemust kujundada ja vastupidi? Missugusel määral mõjutab sealjuures rahvuse- ja riigi-ehitamise protsesside iseloomu ning arengusuundi nende dünaamikate omavaheline interaktsioon?

Siinkohal tuleb tõdeda, et enamuste ja vähemuste vahelised suhted on enamasti kõikjal üsna unikaalset laadi. Samuti on harva võimalik kanda ajastukonkreetsed sündmused või sotsiaalseid protsesse ühest riigist teise üle ilma oluliste mööndusteta. Eriti kui riikidel on olnud küllalt erinev ajalugu, poliitiline ja majanduslik situatsioon. Hoolimata pea iga ajaloo alase analüüsiga kaasnevast teatud paratamatust abstraherimise ning üldistamise tasandist, näivad erisused sõdadevahelise Tšehhoslovakkia ja postkommunistliku Eesti vahel olevat rangelt võttes suuremad kui sarnasused. Tõenäoliselt võimaldab alljärgnevas magistritöös esile toodud kahe riigi mõningate peamiste poliitiliste ja demograafiliste ühisjoonte võrdlemine sellegipoolest analoogseid ajaloolisi arenguid senisest märksa täpsemini identifitseerida. Ühtlasi aitab nendele momentidele tähelepanu osutamine ehk loodetavasti avardada vastavasisuliste rahvusprobleemide uurimisperspektiive ka edaspidi.

Käesolev magistritöö koosneb neljast peatükist, mis jagunevad kolmeteistkümneks alateemaks. Esimeses peatükis on lühidalt vaadeldud olulisemaid rahvuste ja rahvusluse kujunemise teooriaid, etniliste konfliktide teoreetilisi lähtekohti ning tüpoloogiat. Samuti heidetakse pilku rahvuse ja riigi ülesehitamise protsesside kontseptuaalsetele karakteristikutele ning nende elementide vastastikusele interaktsioonile.

Teine peatükk esitab põgusa ülevaate sakslaste ning tšehhide 20. sajandil jõuliselt esile kerkinud rahvuslike vastuolude ajaloolisest taustast. Seejärel käsitletakse Esimese maailmasõja järgse Tšehhoslovakkia riigipiiride tõmbamisest tingitud probleeme sealsete arvukate rahvusvähemustega, kellest suurimat ohtu riigi stabiilsusele kujutas erinevatel põhjustel saksa minority. Lähema vaatluse alla on võetud ka Tšehhoslovakkia kui tsentraliseeritud unitaarriigi loomisega kaasnenud rahvuspinged.

Kolmas peatükk käsitleb sõdadevahelise Tšehhoslovakkia rahvuspoliitikat mõjutanud väliseid ja siseriiklikke jõujooni, selle poliitika eesmärgi, olemust ning mõningaid olulisemaid tagajärgi. Ühtlasi on välja toodud Tšehhoslovakkia heterogeense sotsiaalse ja majandusliku struktuuri ühtlustamispraktikatest lähtuvad etnoregionaalsed komplikatsioonid. Samuti analüüsitakse tegureid, mis viisid 1930. aastateks

sudeedisakslaste lojaliteedi kahanemisele ning võimaldasid neid kasutada Saksamaa välispoliitilise tööriistana.

Neljandas peatükis leiavad kajastamist mõningad väljapaistvamad taasiseseisvunud Eesti rahvusriikluse ülesehitamise kulgu suunanud etnopolitiilised protsessid. Osaliselt tugineb nende protsesside vaatlus maailma sotsiaalteadustes viimase aastakümne vältel levinud üldteoreetilistele raamistikele, ent samas on arvesse võetud ka kitsamalt Eesti Vabariigile iseloomulikku empiirilist materjali. Samuti püütakse lühidalt käsitleda rahvusliku integratsioonipoliitika alaseid arengutendentse taasiseseisvunud Eesti riigi-ehituse esimesel dekaadil. Ühtaegu viitab see peatükk riigi tuumikrahvuse ja vähemuste vaheliste suhete teatud tüüpproblemaatikale postkommunistlikus ning postimperiaalses siirdeühiskonnas.

Tööd ilmestavad mõned lisad: Tšehhoslovakkia rahvusvähemuste paiknemist kujutav kaart; rahvuskoosluste jaotustabelid ja graafikud; pärast Teist maailmasõda Eestisse sisserände arve koondav tabel ja kodakondsusstruktuuri iseloomustav statistiline andmestik.

Mõningad selgitavad märkused tuleks lisada töö kronoloogiliste raamide kohta. Tšehhoalovakkia puhul on keskendutud esimesele iseseisvusperioodile, mis üldjoontes hõlmab ajavahemikku 1918-1938. Eesti Vabariigi lähiajaloo osas on piiratud peamiselt 1990-ndate aastate ehk vahetult taasiseseisvumise järgse kümnendi vaatlemisega. Geograafiliselt figureerivad Tšehhoslovakkia ja Eesti kõrval veel nende lähinaabrid, kohati on tõmmatud ajaloolisi paralleele kogu maailmast.

Täpsuse huvides on tšehhi isiku- ja kohanimed või viimaste saksapärased variandid kirjutatud võimalikult originaalsel kujul. Juhul, kui eksisteerib eestikeelne nimetraditsioon (nt Praha; Böömimaa vms), on kasutatud seda.

Käesoleva töö allikateks on publitseeritud algallikad ja dokumendid, teadusajakirjades ilmunud üksikküsimusi käsitlevad artiklid, monograafiad, artiklite kogumikud, ajaleheartiklid, teatmeteosed ning andmebaasid internetis.

Magistritöös kasutatud kirjandusest tuleb mainida R. Brubaker'i (1996) monograafiat *Nationalism reframed*¹, mis käsitleb kahe maailmasõja vahelise Poola ja Tšehhoslovakkia näidetel kolme tüüpi rahvosluse – riigirahvuse, rahvusvähemuste ning naaberriigi irredentistliku natsionalismi – omavahelisi seoseid. Samuti võrreldakse selles mainitud triaadist tulenevaid vastasmõjusid postkommunistliku Ida-Euroopa kontekstis.

¹ **Rogers Brubaker.** *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Laiahaardelise ülevaate viimaste aastakümnete domineerivatest paradigmadest rahvusluse ja rahvuste kujunemise poleemikas pakub huvilistele A. D. Smith (1998).²

Etnilisi konflikte puudutav teoreetiline klassika pärineb D. Horowitz'ilt (1985).³ Samuti on T. Gurr ja B. Harff (1994)⁴ analüüsinud nelja erineva näite põhjal rahvuskonfliktide tekkepõhjuseid, iseloomu ning ohjamise võimalusi. Nii deskriptiivse kui liigendava perspektiivi etnopolitiilistest konfliktidest ja selle tagajärgedest postkommunistlikus Ida-Euroopas esitab B. Fowkes (2002).⁵

Esile võib tõsta H. Lembergi (1997) koostatud artiklite kogumikku *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*⁶, mis valgustab esmajoones Kesk- ja Ida-Euroopa riikide vähemusrahvustega seonduvaid probleeme kahe ilmasõja vahel. R. Smelser'ilt (1975)⁷ on ilmunud ulatuslik uurimus sudeedisakslaste tolleaegsest parteilisest maastikust ja nende rollist Saksamaa välispoliitikas. Märkimisväärne on ka J. K. Hoenschi ja H. Lembergi (2001) poolt koostatud kogumik *Begegnung und Konflikt*⁸, mis sisaldab endas valikut Tšehhi-Saksa ning Saksa-Slovakkia ühiste ajalookomisjonide raames viimastel aastatel publitseeritud väljaannetest. Selles vaadeldakse põhjalikult kõikvõimalikke tšehhide, slovakkide ja sakslaste vahelisi rahvuslikest ning poliitilistest konfliktidest tulenenud probleeme nii enne kui pärast Teist maailmasõda.

K. Barkey ja M. Hageni (1997)⁹ poolt avaldatud artikleid koondav teos keskendub muuhulgas mitmetele rahvuse-ehitamise sõlmküsimustele Habsburgide ning Nõukogude impeeriumi lagunemise järgsetes iseseisvunud multietnilistes riikides. P. Kolstø (2000) monograafia *Political Construction Sites*¹⁰ annab hea ülevaate erinevatest rahvuse ja riigi ülesehitamise probleemidest postkommunistlikus ruumis.

Eesti 1980. aastate lõpuosa/1990-ndate esimese poole poliitilisi, sotsiaalseid ning õiguslikke suhteid eesti- ja venekeelse elanikkonna vahel käsitleva pikemaajalise

² **Anthony D. Smith.** Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism. London; New York: Routledge, 1998.

³ **Donald L. Horowitz.** Ethnic Groups in Conflict. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1985

⁴ **Ted Robert Gurr; Barbara Harff.** Ethnic Conflict in World Politics. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, 1994.

⁵ **Ben Fowkes.** Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-Communist World. New York: Palgrave, 2002.

⁶ *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten.* Hrsg. von **Hans Lemberg.** Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 3. Marburg: Herder-Institut, 1997.

⁷ **Ronald M. Smelser.** The Sudeten Problem, 1933-1938. Massachusetts: Dawson, 1975.

⁸ *Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989.* Hrsg. von **J. K. Hoensch und H. Lemberg.** Essen: Klartext Verlag, 2001.

⁹ *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires.* **K. Barkey and M. von Hagen** (eds). Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997.

¹⁰ **Pål Kolstø.** Political Construction Sites: Nation-building in Russia and the Post-Soviet States. Boulder; Colorado: Westview Press, 2000.

rahvusvahelise uurimisprojekti tulemused võtavad kokku M. Geistlinger ja A. Kirch (1995).¹¹ Taasiseseisvunud Eesti vabariigi kogu esimese dekaadi rahvussuhete kultuurilisi, poliitilisi ning sotsiaalmajanduslikke aspekte lahkab M. Lauristini ja M. Heidmetsa (2002) kahasse toimetatud raamat *The Challenge of the Russian Minority*.¹² Ühtlasi on selles põgusalt tähelepanu juhitud ka teatavatele ühiskondlikele paradigmuuutustele Eesti multikultuurilise rahvastiku integratsiooniküsimustes. Mõlemad mainitud publikatsioonid sisaldavad rohkearvulist ning mitmekülgset statistilist allikmaterjali.

Lisaks eelnevale on mõningaid kahe maailmasõja vahelise Tšehhoslovakkia ja postkommunistliku Eesti rahvusprobleeme lähemalt kõrvutatud käesoleva töö autori poolt Clionet'i sarikogumikus ilmunud teaduslikus artiklis.¹³

Siinkohal pole antud kaugeltki mitte täielikku ülevaadet historiograafiast, vaid nimetatud enimkasutatud allikaid ja teoseid. Järgnev autoripoolne teemakäsitus tugineb suures osas erinevate ja samalaadsete allikate kõrvutamisele, sünteesile ning kvalitatiivsele analüüsile.

Kõneldes Tšehhi-Saksa rahvuskonfliktist, tuleks aga esmalt täpsustada ning laiendada mõningaid rahvuslusega seonduvaid mõisteid.

Rahvas ja rahvus ning nende tuletised rahvuslus (natsionalism), rahvalikkus, rahvuslikkus ja etnilisus on raskesti defineeritavad mõisted, mida kasutatakse nii teaduskirjanduses kui ka argitasandil paljudes eri tähendustes ja tähendusnüanssides; neid võidakse samastada või tunduvalt eristada.¹⁴

Euroopas tugineb mõistete *rahvas* (*people*; *Volk*; *peuple*) ning *rahvus*, *natsioon* (pr ja ingl *nation*; sks *Nation*; vene *нация*) kasutamine ja sisuline tõlgendamine suuresti Rooma traditsioonile. Seal tähendas rahvas, *populus*, eelkõige Rooma kodanikkonda (*populus Romanus*), aga ka lihtsalt inimhulka ning hilisemal ajal osalt lihtrahvast.¹⁵

Ladina keelne termin *natio* (rahvus) on etümoloogiliselt lähedalt seotud verbiga *nāsci* ("sündima", "tekkima"), mis viitab selles tähenduses nii bioloogiliselt kui geograafiliselt ühisele päritolule. Näiteks võisid mõned isikud olla ühe perekonna liikmed ja/või sündinud samas paigas, regioonis, linnas jne. Keskajal natsiooni mõiste mõneti laienes, sellega hakati tähistama näiteks ühest ja samast piirkonnast pärit kaupmehi, ülikoolide õppejõude,

¹¹ Estonia – A New Framework for the Estonian Majority and the Russian Minority. **Michael Geistlinger**; **Aksel Kirch** (eds.). Ethnos; Bd. 45. Wien: Braumüller, 1995.

¹² The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. **Marju Lauristini**; **Mati Heidmets** (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002.

¹³ **Reigo Lokk**. The Russian Minority in Post-Communist Estonia: A Comparison with Czech-Sudeten German Relations between the Wars. – Tolerance and Intolerance in Historical Perspective. Ed. by Csaba Lévai and Vasile Vese. Pisa: Università di Pisa, 2003, pp. 217-239.

¹⁴ **Georg Brunner**. Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa. Gütersloh: Bertelsman, 1993, S. 17-18.

¹⁵ **Ea Jansen**. Rahvas ja rahvus. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koostanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 388.

üliõpilasi jt. Seega erines mõiste *natio* oluliselt sellest, mida me tänapäeva kontekstis sõna “rahvus” all mõistame.¹⁶

Tänapäeva uurijad on üldiselt üksmeelel selles, et rahvus ehk natsioon on grupp inimesi, kes tunnetavad ennast ühise ajaloo, religiooni, kultuuri, päritolu ja territooriumiga seotud kogukonnana.¹⁷ Enamus uurijaid peab rahvuslust massifenomeni mõttes alles uusaegseks nähtuseks.¹⁸

Vahel on mõiste “rahvuslik” (ingl *national*) asendatud terminiga “*etniline*” (ingl *ethnic*). Lingvistiliselt tähistas etnos (kr *ethnos*) “rahvast”, “inimgruppi”, “hõimu”.¹⁹ Seetõttu on mõiste etniline grupp võrreldav rahvusega, vahe on vaid selles, et esimene on kitsamalt defineeritud. Etnilised grupid eristuvad rahvusest mitmes dimensioonis: tavaliselt on nad väiksemad; nad tuginevad selgemini ühisele algupärale ja ulatuvad kaugemale ajalukku, samas kui rahvuste puhul on ehk määravamaks teguriks kindel aeg ja koht.²⁰

Omaette keeruline probleem on segadus etnilise vähemuse, vähemusrahvuse ja rahvusvähemuse mõistete kasutamisel. Vähemust määratledes on seda sageli võrreldud enamusrahvusega ja peamiselt iseloomustatud järgmiste tunnuste kaudu: arvuline vähemus ning etniline, kultuuriline, keeleline, usuline või muu eripära ja ühine soov neid erisusi säilitada.²¹ Neile tunnustele lisandub ajalooline vaatevinkel, st asjaolu, kas vähemusrühm identifitseerib end sellena juba pikka aega ja kas vähemusrühma kuuluvad inimesed on kaua asunud mingi riigi maa-alal.²²

Siinkohal on oluline märkida, et nii etniliste gruppide kui ka rahvuste eneseteadvus põhineb paljuski oma liikmete vastastikusel tunnustusel ja uskumusel, et nad omavad teatavaid karakteristikuid, mis eristavad neid teistest.²³

Samas on *etnilist vähemust* ehk minortiteeti kaasajal määratletud ka ruumilisest kontekstist lähtuvalt. Teatud riigi territooriumil asetsev etniline vähemusrühm võib paikneda kas: 1) riigi äärealadel; 2) saarekestena riigi sisemuses; või 3) hajusalt rändlevana kogu riigi maa-alal. A. Sanguin eristabki sellega seoses kaht etnilise vähemuse kategooriat: rahvusvähemus ja omariikluseta etnosed (ehk vähemusrahvad). *Rahvusvähemus* on riigi

¹⁶ **Raphaella Averkorn.** The Process of Nationbuilding in Medieval Germany. A Brief Overview. – Nations and Nationalities in Historical Perspective. Ed. by Gudmundur Hálfdanarson and Katherine Isaacs. Pisa: Università di Pisa, 2001, pp. 178-179.

¹⁷ **James G. Kellas.** The Politics of Nationalism and Ethnicity. London: The Macmillan Press, 1994, p. 2.

¹⁸ Nationalism. **J. Hutchinson** and **A. D. Smith** (eds.). Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.

¹⁹ **Walker Connor.** A Nation is a nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... – Nationalism. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.). Oxford; New York: Oxford University Press, 1994, p. 43.

²⁰ J. Kellas. The Politics of Nationalism, p. 4.

²¹ **David Miller.** On Nationality. Oxford: Clarendon Press, 1995, p. 22.

²² **Will Kymlicka.** Estonia's Integration Policies in a Comparative Perspective. – Estonia's Integration Landscape: From Apathy to Harmony. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000, p. 33.

²³ D. Miller. On Nationality, p. 22.

piiralade läheduses elav kogukond, kelle etniline taust, keel, kombestik ja rahvuslikud sümpaatiad sõltuvad naaberriigist. Sellesse kategooriasse kuuluvad näiteks sakslased Poolas, Rumeenias ja Tšehhis; ungarlased Slovakkias; slovakiid Ungaris; rootslased Soomes jne.²⁴

Vähemusrahvus on väike eraldatud kogukond, kel tuleb üksinda kaitsta keelt, mida ei kõnelda kusagil mujal. Vähemusrahvusel puudub suveräänse riigi statuut ning ta ei saa toetuda ka naabruses olevale emarahvale või kultuurilisele tagamaale.²⁵ Sisuliselt on aga kõigi kolme eeltoodud mõiste täpsem piiritletud küllalt ähmane ning tänapäeva teaduskirjanduses rakendatakse neid sageli sünonüümidenä.²⁶ Saksa rahvusest Tšehhia ja Moraavia (ehk Böömi- ja Määrimaa) põlisasunike tähistamisel võiks siin ja edaspidi eelistada nende laiemä üldliigitusena siiski rahvusvähemust.

Mõiste *sudeedisakslased* (*Sudetendeutschen*) leiutas saksa päritolu poliitik Franz Jesser alles 1902. aastal. Termin viitab Tšehhi lääne- ja põhjaosas paiknevatele Sudeedi mäeahelikele ning oli mõeldud seal ligi seitsme sajandi vältel elanud sakslaste koondnimetusena.²⁷ Kasutusele tuli väljend “sudeedisakslased” alles 1920-ndatel aastatel, nagu ka slovakkiasakslaste kohta käiv *karpaatiasakslased* (*Karpatendeutschen*) ja polnud seega otseselt ajalooline nimetus. Muuhulgas eksisteeris oma eriline identiteet ka Prahä elavatel sakslastel (nn *Prager Deutschen*). Tegelikult oli saksa rahvusvähemuse eneseteadvus Tšehhoslovakkia vabariigi koosseisus sisemiselt teataval määral diferentseeritud ega moodustanud ühtset tervikut.²⁸ Historiograafiasse on aga tugevalt juurdunud nimetus “sudeedisakslased”, millest omakorda tuleneb Sudeedimaa (Sudetenland) 1938. aastal Saksamaaga liidetud Lääne-Böömi alade tähenduses. Sellest lähtuvalt on tegemist mitte ainult kitsalt etnograafilise, vaid ka geopolitilise ja administratiivse mõistega.²⁹

²⁴ **Andre-Louis Sanguin.** Les minorités ethniques en Europe. Quelques problématiques spatiales. – Bulletin de l'Association de Géographes Français. N. 3, A. 66, 1989, pp. 205-207.

²⁵ Ibid., p. 207.

²⁶ **Dieter Blumenwitz.** Minderheiten und Volksgruppenrecht: Aktuelle Entwicklung. Forschungsergebnisse der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht, Bd. 15. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1992, S. 29-30.

²⁷ **Tobias Weger.** Anatomy of Immigrants. Transitions. Vol. 5, No. 11, November 1998, p. 24.

²⁸ **Hans Lemberg.** Tschechen, Slowaken und Deutsche in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938. – Tschechen, Slowaken und Deutsche: Nachbarn in Europa. Hannover: Schwanke & Raasch, 1995, S. 39-41.

²⁹ **Rudolf Urban.** Die Sudetendeutschen Gebiete nach 1945. Frankfurt am Main; Berlin: Metzner, 1964, S. 1.

1. Rahvuslus ja konflikt

Rahvusprotsesside teadlik, süstemaatiline ja interdistsiplinaarne uurimine on suhteliselt hiline nähtus, millega tehti algust alles pärast Teist maailmasõda. Kaua aega tegelesid sellega ajaloolased, viimati on nendega liitunud ka antropoloogid, poliitikateadlased, sotsioloogid, sotsiaalpsühholoogid, geograafid, filosoofid, majandusteadlased, õigusteadlased jpt.¹

Arutlused rahvusluse ning rahvuste üle võivad keskenduda eri probleemidele, nagu näiteks nn *Ida* ja *Lääne tüüpi* rahvuste eristamine², rahvuste olemasolu antiik- ja keskajal³ jne. Vaidlusi on olnud näiteks ajaloolaste seas, kaasajal sageli ka ajaloolises sotsioloogias ning teistes sotsiaalteadustes.⁴ Seda kõike silmas pidades tulevadki siin lühidalt vaatluse alla mõned olulisemad ning kaasaegsemad rahvuslusteooriad.

1.1. Rahvusest ja rahvuslusteooriatest

Põhimõtteliselt võib rahvuslusele ja rahvustele lähenemisel täheldada kolme erinevat võimalust: 1) *ideeajalooline*, ehk n-ö ideoloogiline lähenemisviis (Elie Kedourie, Liah Greenfeld)⁵, mis käsitleb rahvuslust “leiutatud” (invented) ja kokkuleppeliste kategooriatena, millesse kuulumist võib inimene ise tunnistada või mitte; rahvusluse tekkimise ning levimise seletamisel uuritakse esmajoones konkreetseid inimesi ja ideid konkreetseis ajaloolistes situatsioonides.

Kõige selgemalt esindab seda seisukohta E. Kedourie, kes oma 1960. aastal ilmunud raamatus *Nationalism* leiab, et natsionalism on poliitiline doktriin, mis mõeldi välja mõnede saksa klassikalisest filosoofiast mõjutatud haritlaste poolt Euroopas XIX sajandi alguses.⁶ Ideoloogiline lähenemine rõhutab rahvuse sotsiaalselt konstrueeritud loomust ning

¹ Nationalism. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.). Oxford; New York: Oxford University Press, 1994, p. 3.

² **Peter Frigyes Sugar** and Ivo John Lederer (eds.). Nationalism in Eastern Europe. Seattle; London: University of Washington Press, 1994, pp. 3-54; **Jeff Richards**. Ethnicity and Democracy. – Ethnicity and Democratisation in the New Europe. Ed. by Karl Cordell. London; New York: Routledge, 1999, pp. 17-18.

³ Etnilistest kogukondadest eelmodernsel ajastul vt **Anthony D. Smith**. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell, 1995 (1986): ch. 2-5

⁴ **Tanel Mätlik**. Rahvuslusest ning rahvusidentiteedist. Akadeemia nr 10/1996, lk 2030.

⁵ **Liah Greenfeld**. Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge; Massachusetts; London: Harvard University Press, 1993.

⁶ **Elie Kedourie**. Nationalism. London: Hutchinson University Library, 1974, p. 9.

rahvosluse idee ekspluateerimist ühiskonnas teatud eliitigruppide poolt oma huvide kaitseks või võimu kindlustamiseks.⁷

2) *Modernistlik* vaade (Max Weber, Benedict Anderson, Ernest Gellner), mille järgi natsionalismi teket ajaloos ja olemasolu tänapäeval tuleb näha sõltuvana suurtest sotsiaalsetest, poliitilistest ning majanduslikest muutustest uusajal, rahvusideoloogia sisule pööratakse seletuses seetõttu vähe tähelepanu.⁸

Leitakse, et rahvuslust ei seleta mitte rahvusideoloogia ise, vaid sellel on otsene seotus ühiskonna moderniseerumisega. B. Anderson seletab natsionalismi tekkimist kolme faktori – kapitalismi, trükikunsti ning inimkeelte mitmekesisuse – fataalselt üheaegse vastastikuse mõjuga uusaja algul.⁹

Ernest Gellneri skeemi kohaselt on rahvuslus ja rahvusriikide teke industrialiseerimise *resp.* moderniseerimise tagajärg ja natsionalismi tekkepõhjused ühtlasi fundamentaalselt majanduslikku laadi, kuna ühiskonnas oli olemas objektiivne vajadus kultuurilise homogeensuse järele. Nõue rahvusriigi järele on paratamatu, sest vaid sel juhul suudetakse tagada industriaalühiskonna funktsioneerimiseks hädavajalik hariduslik, keeleline ja majanduslik ühtsus.¹⁰ Kuigi ka Ernest Gellner tõdeb: pole sugugi lõpuni selge, miks ühest etnilisest grupist kujuneb moodne rahvus poliitiliste ambitsioonidega, teisest mitte.¹¹

Vastukaaluks Gellneri sotsioloogilisele determinismile on esile tõstetud keelelis-kultuurilisi tegureid ja sotsiaalset kommunikatsiooni (Karl Deutsch) või siis oma konkreetsete huvidega reaalseid ajaloolisi isikuid.¹² Mõned autorid nagu nt Hans Kohn piiravad vastavate ideede levikut Suure prantsuse revolutsiooni järgse ajaga. Vahel on selles olulist rõhku pandud Herderi mõjudele ja Saksa romantismile.¹³

Kõik eelnimetatud autorid peavad eri põhjustel rahvuslust peamiselt poliitiliseks liikumiseks.

3) *Etniline* ehk primordialistlik lähenemisviis (John A. Armstrong¹⁴, Anthony D. Smith, Donald L. Horowitz), mida toetavad sotsiobioloogid¹⁵, psühholoogid ja lingvistid, eristab

⁷ **Paul C. Stern.** Why do People Sacrifice for Their Nations? Political Psychology. Vol. 16, No. 2, 1995, pp. 218-219.

⁸ T. Mätlik. Rahvoslusest ning rahvusidentiteedist, lk 2032.

⁹ **Benedict Anderson.** Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London; New York: Verso, 1991, pp. 37-46.

¹⁰ **Ernest Gellner.** Nations and Nationalism. Oxford: Blackwell, 1997.

¹¹ Ibid., p. 47.

¹² **Miroslav Hroch.** Real and constructed: the nature of the nation. – The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 103.

¹³ Ibid., p. 94.

¹⁴ **John A. Armstrong.** Nations before Nationalism. – Nationalism. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.). Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.

¹⁵ Vt nt **Pierre L. van den Berghe.** The Ethnic Phenomenon. New York; Oxford: Elsevier, 1981.

küll eelmodernseid etnosi ning modernseid rahvusi, ent rõhutab etnilisuse järjepidevust nii enne kui pärast moodsa ühiskonna teket.¹⁶ Etnitsistid arvestavad ka moderniseerimisest tulenevate mõjurite tähtsust, kuid lähtuvad seejuures eeldusest, et etnilisus on iseenesest inimeste igipõline (primordiaalne) omadus.¹⁷

Ühiseks jooneks on nii ideoloogilisele, modernistlikule kui ka etnitsistlikule vaatele see, et hoolimata erinevatest rahvuste tekkimise dateeringutest, käsitleb enamus siintoodud uurijaid rahvuslust massifenomeni mõttes alles uusaja tingimustes tekkinuna.¹⁸ See aga ongi erinevate teooriate lõikes hetkel suurim ühisosa. Lahtisi otsi ja küsitavusi on veel piisavalt palju¹⁹, kuigi tänapäeval on vastuolu nn “modernistide” ja “primordialistide” vahel kaotanud oma selge, konfrontatsioonilise iseloomu. Modernistid on hakanud tunnistama, et rahvusteadvus ja mõningad moodsate rahvuste karakteristikud olid mõne etnose puhul olemas juba enne 18. sajandi lõppu ning see oli kaasaegsete rahvuste loomisel isegi vajalik. Primordialistid mõõnavad aga, et majanduslikud ja sotsiaalsed muutused on paljudel juhtudel põhjalikult modifitseerinud nii rahvusi kui rahvusidentiteeti.²⁰

Ka rahvuslus ehk *natsionalism* (ingl *nationalism*; sks *Nationalismus*) on komplitseeritud dünaamiline nähtus ning see mõiste võib eri ajaloo- ja kultuurikontekstis kätkeada väga mitmesugust tähendust ja sisu. Erialases kirjanduses on käsitletud natsionalismi ühtesid või teisi dimensioone – emotsionaalseid, kultuurilisi ning poliitilisi – või nende sünteesi.²¹ Nagu rahvusel, puudub ka rahvuslusel üldaktsepteeritud teaduslik seletus.²²

Natsionalism on nii ideoloogia kui käitumisvorm.²³ Natsionalismiideoloogia ehitab reeglina inimeste rahvuslikku eneseteadvust, kaitseb ja edendab mingi konkreetse rahvuse huve jne. Üldjuhul peetakse natsionalismi aga modernseks poliitiliseks doktriiniks, mis pärineb 18.-19. sajandist.²⁴ Selle kohaselt on rahvus suveräänsuse ja poliitilise legitiimsuse allikaks. Samuti usuvad rahvuslased, et riigipiirid peaksid kattuma rahvuspiiridega. Seetõttu

¹⁶ T. Mätlik. Rahvuslusest ning rahvusidentiteedist, lk 2032.

¹⁷ **Anthony David Smith**. National Identity. Reno; Las Vegas; London: University of Nevada Press, 1993.

¹⁸ T. Mätlik. Rahvuslusest ning rahvusidentiteedist, lk 2038.

¹⁹ **Adeed Dawisha**. Nation and Nationalism: Historical Antecedents to Contemporary Debates. – International Studies Review. Vol. 4, No. 1, Spring 2002, pp. 3-22.

²⁰ **Malcolm Anderson**. States and Nationalism in Europe since 1945. London; New York: Routledge, 2000, p. 3.

²¹ Nt Nationalism. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.). Oxford; New York: Oxford University Press, 1994; Encyclopedia of Nationalism, Volume 1-2. Ed. by **Alexander J. Motyl** et al. San Diego: Academic Press, 2001.

²² **Toomas Karjahärm**. Natsionalism ja šovinism. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koostanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 348.

²³ **Montserrat Guibernau**. Nations Without States: Catalonia, A Case Study. – The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration. M. Guibernau; R. John (eds.). Cambridge: Polity Press, 1999, p. 133.

²⁴ **John Breuilly**. Nationalism and the State. Manchester: Manchester University Press, 1995; A. D. Smith. Nationalism and Modernism, p. 1.

võib natsionalistlik ideoloogia olla uusi riike ülesehitav või olemasolevaid lõhkuv.²⁵ Mõned rahvuslased möönavad, et multinatsionaalsed riigid on võimalikud, kuigi ei suuda pakkuda alternatiivi rahvusriigile.²⁶

Kokkuvõttes avaldus rahvusluse poliitiline aspekt 19. ja 20. saj Euroopas põhiliselt kolmel viisil: 1) Prantsusmaale jt tsentraliseeritud riikidele omase “riigirahvuslusena”; 2) suurte killustatud rahvaste ühinemispüüdena (Saksamaal, Itaalias); 3) vabanemisliikumistena, mis haarasid eelkõige Austria-Ungari, Tsaari-Venemaa ja Türgi piires elavaid rahvusvähemusi, mõneti ka rahvusgruppe homogeensemates Lääne- ja Põhja-Euroopa maades.²⁷

Kui varane rahvuslus oli enamasti seotud demokraatlike poliitiliste ideedega (nt rõhutatud rahvaste emantsipatsioon ja võitlus kõigi sotsiaalsete kihtide kodaniku- ja inimõiguste eest), siis 19. saj teisel poolel ning 20. sajandil ilmnes, et rahvuslust saab ära kasutada ka imperialistlike ning autoritaarsete eesmärkide huvides. Seetõttu on mõistele natsionalism sageli omistatud negatiivseid varjundeid, seostades seda separatismi, teiste rahvaste ja vähemuste diskrimineerimise, etnotsentrismi, rahvuspoliitilise agressiooni õigustamisega.²⁸ 1930-ndate sündmused Kesk-Euroopas näitasid, et rahvusliku enesemääramise põhimõtet saab tõepoolest kasutada rahvusvahelise rahu ja julgeoleku õõnestamiseks. Eurooplaste silmis on rahvuslust enim kompromiteerinud nn natsionaalsotsialistlik režiim Hitleri Saksamaal ja Nõukogude Liidu suurriikliku šovinismi²⁹ pealetung J. Stalini ajal.

Siiani pole mitmete poliitiliste teoreetikute ennustused rahvusluse kui fenomeni peatsest kadumisest enamasti paika pidanud.³⁰ Marksistide poolt oletatud klassivõitluse sajandi asemel kätkes 20. sajand endas hoopis hulgaliselt veriseid kokkupõrkeid rahvuslikul pinnal ning natsionalism ei näita väljasuremistendentsi ka uue aastatuhande algul.

²⁵ J. G. Kellas. The Politics of Nationalism, p. 33.; **Benyamin Neuberger**. National Self-Determination: A Theoretical Discussion. Nationalities Papers. Vol. 29, No. 3, 2001, p. 406.

²⁶ M. Anderson. States and Nationalism in Europe, pp. 2-3.

²⁷ E. Jansen. Rahvas ja rahvus, lk 393.

²⁸ Ibid., lk 394; **Janusz Bugajski**. The Fate of Minorities in Eastern Europe. Journal of Democracy. Vol. 4, No. 4, 1993, pp. 85-86.

²⁹ Mõiste tuleneb 19. saj Prantsusmaalt ja on seotud Napoleon I poliitika innuka austaja ja populaarse sõjakangelase Nicolas Chauvin'i nimega. – **Tom Nairn**. The curse of rurality: limits of moderation theory. – The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 119.

³⁰ **David P. Caello**. Reflections on the Idea of the Nation-State. – Nationalism and Nationalities in the New Europe. Ed. by Charles A. Kupchan. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995, pp. 15-37.

1.2. Etnilised konfliktid

Kaasajal on valdav enamus riikidevahelisi sõdu rahvuslikud sõjad, peetud rahvuste nimel ja nende huvidest lähtudes.³¹ Kaudselt olid ka kaks maailmasõda paljuski etniliste konfliktide ja natsionalistlike kaalutluste tagajärjeks.³² Konfliktiteoreetilisest vaatekohast tekivad ühiskonnas erineva võimuhulgaga inimeste ja gruppide vahel pingekolled. Igal ajamomendil leidub sotsiaalsetes süsteemides konkureerivaid huvigruppe (muuhulgas ka rahvuslikul alusel), nii et konflikt on ühiskonda sisse kodeeritud.³³ Samas ühest ja laialdaselt aktsepteeritud teooriat rahvuspoliitilise konflikti põhjustest ja tagajärgedest pole³⁴, enamasti püütakse selle teema puhul leida juuri etnilisuse ja natsionalismiteooriatest.

Mõiste „etniline konflikt“³⁵ hõlmab tegelikult laialdast situatsioonide hulka. Võib ka väita, et etnilisuses ja erinevates etnilistes kooslustes ei ole midagi konfliktset ning etnilist konflikti kui sellist ei eksisteeri.³⁶ Mis eksisteerib, on sotsiaalne, poliitiline ja majanduslik rivaliteet inimgruppide vahel, kes identifitseerivad endid osana etnilisest kogukonnast kuna eksisteerib teatav etniline solidaarsus. Ühtlasi pole etniline konflikt iseenesest etnilise teadlikkuse kasvu möödapääsmatu tagajärg.³⁷ Mitmed autorid pole ka postkommunistlike Ida- ja Kesk-Euroopa riikide sotsiaalseid vastuolusid käsitledes näinud neid rahvuskonfliktidena.³⁸ Tihti seostub taoline vasturääkivus „etnilisuse“ mõiste ebamäärasuse ja probleemiga isoleerida etnilised konfliktid teistest konfliktsetest situatsioonidest. Konflikti, mida mõnikord käsitletakse etnilisena, võidakse teinekord vaadelda nt kui majanduslikest kaebustest või usufanatismist põhjustatuna. Teiseks, konflikti, mis sageli hõlmab ennekõike erinevaid konkureerivaid fraktsioone mingi teatava grupi sees, võidakse

³¹ **Mark Beissinger.** Nationalisms that bark and nationalisms that bite: Ernest Gellner and the substantiation of nations. – The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 176.

³² J. Richards. Ethnicity and democracy, p. 19.

³³ **Daniel Bar-Tal.** From Intractable Conflict Through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis. Political Psychology. Vol. 21, No. 2, 2000, p. 351.

³⁴ T. Gurr; B. Harff. Ethnic Conflict in World Politics, pp. 77-78.

³⁵ Ühe võimaliku definitsiooni kohaselt on „etniline konflikt konflikt laiemale ühiskondlikule alusele toetuvate liikumiste vahel, kes pretendeerivad tegutsema kahe või enama üksteisest teadlikult diferentseeruva grupi huvides, milles vähemalt üks osapooltest määratleb ennast ja/või vastast etnilisel alusel“. Konflikt võib nende vahel tõstatada nt kultuuriliste küsimuste nagu keelelised õigused ja vähemuste kaitse või materiaalsete probleemide (majanduslike ressursside kontroll, poliitiline võim) üle. – National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova. Ed. by **Pål Kolstø**. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002, p. 7.

³⁶ **Tarja Väyrynen.** Ethnic Communalism and Conflict Resolution. Cooperation and Conflict. Vol. 33, No. 1, 1998, pp. 65-66.

³⁷ B. Fowkes. Ethnicity and Ethnic Conflict, p. viii; **Rodolfo Stavenhagen.** Ethnic Conflicts and Their Impact on International Society. International Social Science Journal. Vol. 43, No. 1, 1991, pp. 119-120.

³⁸ Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis. Ed. by **Leokadia Drobizheva** et al. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1996, p. 11.

vääriti interpreteerida kui konflikti gruppide *vahel*.³⁹ Sellegipoolest, kui etnilisi eripärasid kasutatakse konfliktisituatsioonis kas siis teadlikult või mitteteadlikult vastaspoolte eristamiseks ja etnilisusest saab sealjuures tugev konsolideeriv sümbol, muutub etnilisus konflikti iseloomu ja dünaamikat määravaks faktoriks.⁴⁰

Konfliktid võivad olla vägivaldsed või mitte. Nõ pehmemates konfliktiteooriates (nt mänguteooriad) esineb tendents näha kõiki liiki iniminteraktsioone põhimõtteliselt konfrontatsioonilistena. Selles perspektiivis on ka kõik rahumeelsed läbirääkimised osapoolte vahel tõlgendatavad teatava konfliktivormina, huvide kokkupõrkena.⁴¹ Valdav osa teoreetikuid omistab mõistele aga enamasti varjamatu vaenu ilminguid. Marksistid jmt tavatsevad samas viidata, et kui üks grupp („valitsev klass“) omab teiste üle selget võimupositsiooni, võib pelk jõuähvardus olla piisav, et murda igasugune vastupanu. Kontrastina avalikule või füüsilisele vägivallale on taolised juhtumid vaadeldavad allasurutud, struktuuralse vägivallana (ingl *structural violence*), mis sageli eelmistega kaasneb.⁴² Seega ei pruugi vägivald kui selline olla konflikti kvantitatiivne vaid eelkõige kvalitatiivne vorm omaenese dünaamikaga.⁴³

Üldjoontes eksisteerib etniliste pingete käsitlemisel traditsiooniliselt kaks lähenemisnurka: primordialistlik ning instrumentaalne.⁴⁴ Primordialistlikus perspektiivis on inimeste etnilisel identiteedil sügav sotsiaalne, ajalooline ja geneetiline alus. Selle lähenemise järgi kujutab moderniseerumisprotsess ohtu etnilisele solidaarsusele, mis osade vähemuste puhul avaldub vastupanus ja ajendab neid kaitsma oma kultuuri ja elustiili. K. Deutsch väidab, et etniline konflikt on tihedalt seotud sotsiaalse mobiilsusega ning rahvuslikud kokkupõrked kipuvad toimuma eelkõige “modernses” elusfääris, mil inimesed suunduvad traditsioonilisest agraarühiskonnast moodsasse elukeskkonda. Sellega kaasnevat võimalikku ebastabiilsuse tunnet püütakse sageli kompenseerida oma etnilisest või kommunaalsest identiteedist abi otsides.⁴⁵ Ajalugu on näidanud, et demokratiseerimine⁴⁶, võimu ja ressursside ümberjaotus, majanduslikud muudatused jt üleminekuperioodile

³⁹ P. Kolstø. National Integration and Violent Conflict, pp. 5-6.

⁴⁰ R. Stavenhagen. Ethnic Conflicts and Their Impact, p. 119.

⁴¹ Klassikalistest töödest vt nt **Thomas C. Schelling**. The Strategy of Conflict. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960.

⁴² P. Kolstø. National Integration and Violent Conflict, p. 5.

⁴³ **Rogers Brubaker; David D. Laitin**. Ethnic and Nationalist Violence. Annual Review of Sociology. Vol. 24, No. 1, 1998, p. 426.

⁴⁴ T. Väyrynen. Ethnic Communalism and Conflict Resolution, pp. 60-61.

⁴⁵ **Svante E. Cornell**. Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia. Uppsala: Elanders Gotab, 2001, p. 23.

⁴⁶ **Ted R. Gurr**. Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System. International Studies Quarterly, Vol. 38, No. 3, September 1994, p. 361.

iseloomulikud nähtused süvendasid Euroopas ühtlasi rahvuslikke pingeid nii 1920-ndatel kui 1990-ndatel aastatel.⁴⁷

Esimene selgitav lähenemisviis etniliste gruppide ja konfliktide kohta liigitub laias laastus nn psühholoogiliste teooriate konteksti. Viimased näevad etniliste koosluste taga võimalust rahuldada indiviidi sisemist grupikuuluvuse vajadust ning säilitada või suurendada oma sotsiaalset staatust. Konflikt leiab aset kui need psühholoogilised rahulolud on kuidagi ohustatud mõne teise või oma grupi liikmete poolt.⁴⁸ R. Petersen on esile toonud neli peamist emotsiooni – hirm, vihkamine, rahulolematuse, raev –, mis potentsiaalselt mõjutavad konfliktis oleva etnilise grupi käitumist ja sihtmärke. Petersen pakub oma emotsiooniteoreetilise käsitlusega ühtlasi alternatiivi ratsionaalse valiku mehhanismidele, mis samuti püüavad seletada nii kollektiivse kui individuaalse aktsiooni loogikaid.⁴⁹ Teataval määral on ka psühhokultuurilised dünaamikad iga etnilise konflikti arengu, eskaleerumise ja lõppemise juures kesksel kohal.⁵⁰

Teine nägemus, mida esindab näiteks Fredrik Barth, väidab, et grupi peamised huvid on materiaalsed ning poliitilist laadi ja etniline identiteet kui sotsiaalselt konstrueeritud vahend teenib samu eesmärke.⁵¹

Moderniseerumisega kaasneb majanduslik diferentseerumine, mis külvab rahulolematust dominantsete gruppide ja vähemuste vahel. Kui võim, prestiiž ja vara on ühiskonnas ebavõrdselt jaotunud, võivad erinevas olukorras olevad grupid organiseeruda, et suurendada oma osa ühiskonna ressurssidest. Tihti lõikavad poliitilised liidrid sellest kasu, moodustades etnilisele alusele toetuvaid poliitilisi liikumisi ja võideldes teatud sihtgrupi või regiooni majandusliku ning poliitilise heaolu nimel.⁵² Nn ratsionalistlike teooriate kohaselt moodustab konflikti tuuma seega konkurents ühiskondlikult väärtustatud ressursside ja võimaluste pärast.⁵³

⁴⁷ R. Brubaker. Nationalism reframed, p. 4.

⁴⁸ D. Horowitz. Ethnic Groups in Conflict, ch. 3; **James D. Fearon; David D. Laitin**. Explaining Interethnic Cooperation. American Political Science Review. Vol. 90, No. 4, 1996, p. 717.

⁴⁹ **Roger Dale Petersen**. Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

⁵⁰ Vt **Marc Howard Ross**. The Relevance of Culture for the Study of Political Psychology and Ethnic Conflict. Political Psychology. Vol. 18, No. 2, 1997, pp. 299-326.

⁵¹ Vt ka T. Väyrynen. Ethnic Communalism and Conflict Resolution.

⁵² T. Gurr; B. Harff. Ethnic Conflict in World Politics, p. 78; Eliidi rollist vt **Shale Horowitz**. Explaining Post-Soviet Ethnic Conflicts: Using Regime Type to Discern the Impact and Relative Importance of Objective Antecedents. Nationalities Papers. Vol. 29, No. 4, 2001, pp. 636-637.

⁵³ **Milton J. Esman**. Political and Psychological Factors in Ethnic Conflict. – Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies. Ed. by Joseph V. Montville. New York; Toronto: Lexington Books, 1991, p. 53; D. Horowitz. Ethnic Groups in Conflict, pp. 139-140.

Kuigi kumbki lähenemisviis seletab etnilist mobilisatsiooni⁵⁴ ja konflikti läbi erinevate faktorite – esimene rõhutab etnilise identiteedi kaitset, teine grupi materiaalsete ja poliitiliste huvide järgimist – pole mõlemad teooriad tingimata teineteist välistavad. Mõlemad hõlmavad etnilise konflikti puhul samu tingimusi: nii tugevat identiteeti kui tegelikku või tajutud diskrimineerimist.⁵⁵

Lisaks sellele on igal rahvuskonfliktil oma kindel ajalooline ja poliitiline kontekst. Kahjuks pole aga veel kaugeltki selge, millised tingimused toovad kaasa etnilise konflikti vallandumise. Akadeemilised uurimused viitavad reale erinevatele määrajatele, mis kõik võivad põhjustada etnilisi vastuolusid. Kaks teadlast on leidnud siin lausa ligi kolm tosinat potentsiaalset põhjust.⁵⁶ Ei ole ka täpselt teada, miks mõned konfliktid on teistest tõsisemad.⁵⁷ Igal juhul on selge, et nii kaasaegsete kui ajalooliste etniliste konfliktide põhjuste käsitlemisel ei saa alahinnata mitmeid strateegilisi, majanduslikke, poliitilisi ning sotsiaalpsühholoogilisi tegureid.⁵⁸

Peamiste etniliste konfliktide teket soodustavate *siseriiklike faktoritena* (nn struktuuriliste seletustena) võib esile tõsta järgmisi eeltingimusi:

a) Rahvaarv: on ilmne, et soodumus etniliste konfliktide tekkele on seda suurem, mida suurem on vähemusrahvuse osakaal riigi rahvastikus. Sellest tulenevad tema suuremad võimalused riigi poliitikat mõjutada. Kokkulapitud paljurahvuselise riigi mudel, nagu seda oli Tšehhoslovakkia, on üks konfliktsemaid.⁵⁹ Ka taasiseseisvunud Eesti demograafiline struktuur kätkeb endas teatud potentsiaalset poliitilist ebastabiilsust, millega riigi juhtkond oma poliitiliste otsuste langetamisel alaliselt peab arvestama.

b) Ajalugu: mõnel etnilisel antagonismil on pikk ajalugu. Mälestused varasematest konfliktidest võivad olla sajandeid vanad, ent sellest hoolimata on teatud ajahetkel, ka modernsetes tingimustes, täiesti võimalik kunagisi antipaatiad taaselustada.⁶⁰ Nn “sajanditepikkune vaen” rahvaste vahel on sageli oluline kvalitatiivne lisafaktor, ilma

⁵⁴ Vt **Paul R. Brass**. *Élite Competition and Nation-Formation*. – Nationalism. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.). Oxford; New York: Oxford University Press, 1994, p. 87; M. Esman on defineerinud *etnilist mobilisatsiooni* kui protsessi, milles etniline kogukond oma kollektiivsete huvide ja pürgimuste nimel organiseerub poliitilisteks aktsioonideks. – **Milton J. Esman**. *Ethnic Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1994, p. 28.

⁵⁵ T. Gurr; B. Harff. *Ethnic Conflict in World Politics*, p. 79.

⁵⁶ **David Carment; Patrick James**. *The International Politics of Ethnic Conflict: New Perspectives on Theory and Policy*. Global Society. Vol. 11, 1997, pp. 205-232.

⁵⁷ **Michael Edward Brown**. (ed.). *Ethnic Conflict and International Security*. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1993, p. 12.

⁵⁸ **Anthony D. Smith**. *The Ethnic Sources of Nationalism*. – *Ethnic Conflict and International Security*. Ed. by Michael E. Brown. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1993, pp. 27-28.

⁵⁹ M. Brown. *Ethnic Conflict and International Security*, p. 9.

⁶⁰ D. Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, pp. 97-98.

milleta konflikt tavaliselt niisama ei puhke.⁶¹ Rahva ajalooline teadvus või kollektiivne mälu on sageli paradoksaalselt orienteeritud tulevikku, funktsioneerides mingis tänapäevases elusituatsioonis spetsiifilisele ajaloolisele identiteedile tugineva orientiirina.⁶² E. Kedourie on koguni väitnud, et „rahvuslased ekspluuteerivad minevikku, et õõnestada olevikku“.⁶³ Hoolimata vägivalda puudumisest, kipuvad negatiivsed minevikukogemused ning erinevad ajaloo interpretatsioonid tänast Eesti ühiskonda pigem etniliselt lõhestama kui siduma.⁶⁴ Tšehhoslovakkias mõjutas ajalooline mälu tšehhide ja sudeedisakslaste vaheliste suhete halvenemist teatavasti aga olulisel määral.

c) Ideoloogia: igasugune natsionalismi intensiivistumine süvendab suure tõenäosusega konflikti teiste rahvusgruppidega.⁶⁵ Eriti konfliktialtiks suundumuseks on peetud nn etnilise natsionalismi (vt lk 24-25) teket, mis muudab teatud liiki etnilised konfliktid peaaegu vältimatuks. Gruppidevahelisi erinevusi rõhutavana suurendab etniline natsionalism vähemusgruppide tagakiusamise tõenäolisust ja ühes sellega võivad kasvada ka etniliste minoriteetide nõuded omariiklusele või eraldumisele.⁶⁶

d) Poliitiline süsteem: Etnilise mobilisatsiooni väljakujunemine ja iseloom sõltuvad paljuski riigi poliitilisest keskkonnast, sellest tulenevatest võimalustest ning piirangutest.⁶⁷ Sellest lähtuvalt mõjutab etnilise konflikti ulatust ja vormi riigi poliitilise süsteemi tüüp ning institutsionaalne korraldus (nt parlamentaarne või presidentaalne valitsus, valimisseaduse inklusiivsuse aste, etnilistele vähemustele eraldatud poliitilised garantiid ja autonoomia määr).⁶⁸ Demokraatlikud riigikorrad ei taga küll alati konflikti välistatavust, ent kuna suure tõenäosusega on nad ühiskonnas laiemalt aktsepteeritud, ei ole rahulolematuse väljendused suunatud reeglina selle režiimi põhialuste vastu. Autoritaarne valitsus võib luua tõenäoliselt elanikkonnas sügavama sotsiaalse ebaõigluse ja relatiivse deprivatsiooni tajumise, mis võib põhjustada tõsist ühiskondlikku ebastabiilsust. Suhteliselt suletud süsteemide puhul võib vägivaldataktika olla allasururud gruppide jaoks mõnikord ka ainus kättesaadav ressurss.

⁶¹ S. Cornell. *Autonomy and Conflict*, p. 26.

⁶² **Rein Ruutsoo**. The Perception of Historical Identity and the Restoration of Estonian National Independence. *Nationalities Papers*. Vol. 23, No. 1, 1995, p. 167.

⁶³ E. Kedourie. *Nationalism*, p. 75.

⁶⁴ **Pami Aalto**. Constructing Post-Soviet Geopolitics in Estonia: A Study in Security, Identity and Subjectivity. *Acta Politica* No. 19. Helsinki: University of Helsinki, 2001, pp. 53-56; 144-155.

⁶⁵ **Jack Snyder**. Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State. – *Ethnic Conflict and International Security*. Ed. by Michael E. Brown. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1993, p. 93.

⁶⁶ M. Brown. *Ethnic Conflict and International Security*, p. 9.

⁶⁷ *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*. Ed. by **Graham Smith** et al. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, pp. 112-115.

⁶⁸ **Andrew Wilson**. The Post-Soviet States and the Nationalities Question. – *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*. Ed. by Graham Smith. London; New York: Longman, 1996, pp. 35-36.

Konfliktirisk on eriti ilmne kui poliitiline ja majanduslik deprivatsioon langevad kokku.⁶⁹ Multietnilistes riikides võivad vähemuste poliitilise elimineerimise tagajärgedeks olla nendepoolsed katsed oma sotsiaal-poliitilist seisundit parandada. Tavaliselt on etnopolitiilise stratifikatsiooni tingimustes marginaliseeritud rahvusgruppide reaktsiooniliseks väljundiks teatav etniline mobilisatsioon. Teisalt võib ressursside vähesus ning kättesaamatus vähemusgruppide kollektiivset tegevust hoopis pärssida.⁷⁰

e) Majandus: konflikti roll ühiskonnas reeglina majandusliku õitsengu perioodidel väheneb⁷¹, kuid võib majandusliku languse perioodidel tugevneda, nagu see juhtus 1930. aastatel. Kui tajutakse, et ühiskondlik majandusprodukt jaotub ebavõrdselt, tõuseb rahutuste tõenäosus. Etniliselt lõhestunud ühiskondades tekib sel juhul ilmne potentsiaal vähemuste massiliseks poliitiliseks mobilisatsiooniks, millele majanduslangus võib olla oluliseks impulsiks. Sellisel juhul võivad rahvuslased hakata olemasolevaid poliitilisi struktuure eitama ja lahendust otsima autonoomiast või iseseisvusest.⁷² Samas tuleks vältida materiaalsete faktorite liigset ületähtsustamist, kuna enamik külma sõja järgseid konflikte on leidnud aset gruppide vahel, kes on olnud oma ressursside valdamise või sotsiaalse positsiooni osas ligikaudu võrdsed. Majanduslikus mõttes käituvad mõned rahvuslased sageli ka irratsionaalselt (nt algatatava sõja kulud ületavad igal juhul tulusid), kuid nende sammud võivad olla loogilised poliitilisest ning psühholoogilisest seisukohast.⁷³

f) Vastastikkune sõltuvus: on eriti problemaatiline multietnilistes ühiskondades, kui rahvusgruppide sotsiaalne staatus pole riigis olnud samaväärne. Kui vana režiimi vältel domineeris mingi vähemuses olev etniline grupp praeguse põhirahvuse üle, on läbirääkimised uue poliitilise korralduse suhtes rahvusprobleemide tõttu komplitseeritud.⁷⁴ Taolised psühholoogilised barjäärid olid kahe maailmasõja vahel selgelt äratuntavad nii sudeedisakslaste puhul kui taasiseseisvunud Eesti Vabariigi venekeelse elanikkonna seas.

Nende kõrval suurendavad etnilise konflikti tõenäosust mitmed *välispoliitilised tegurid*:

⁶⁹ **Juha Auvinen**. Political Conflict in Less Developed Countries 1981-89. Journal of Peace Research. Vol. 34, No. 2, 1997, p. 180.

⁷⁰ **Graham Smith**. The Ethnic Democracy Thesis and the Citizenship Question in Estonia and Latvia. Nationalities Papers. Vol. 24, No. 2, 1996, p. 206.

⁷¹ Esineb ka täiesti vastupidiseid väiteid ning kuhugi nende kahe seisukoha vahele paigutuvaid hüpoteese, mis jätavad avatuks võimaluse, et majanduskasv rahvussuhteid märkimisväärselt ei mõjuta. Kuna kõigi nende kolme suuna puhul näib kehtivat teatav praktiline tõenäosus, viitab see ühtlasi vajadusele välja selgitada spetsiifilised tingimused, mille raames mingi teooria kõige ilmsemalt kohaldatav on. Nt majanduspoliitilised meetmed, mis rahuldavad immigrantide või diasporaa kogukondade nõudeid, ei pruugi olla vastuvõetavad autohtoonsetele gruppidele, kes pretendeerivad põliselanike staatusele. – **M. J. Esman**. Economic Performance and Ethnic Conflict. – Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies. Ed. by J. V. Montville. New York; Toronto: Lexington Books, 1991.

⁷² **Karl Cordell** (ed.). Ethnicity and Democratisation in the New Europe. London; New York: Routledge, 1999, pp. 8-9.

⁷³ B. Fowkes. Ethnicity and Ethnic Conflict, p. 170.

⁷⁴ M. Brown. Ethnic Conflict and International Security, p. 9.

a) Väline toetus: paljud grupid sõltuvad oma eesmärkide saavutamisel välisest abist, mis võib hõlmata näiteks diplomaatilist julgustamist, majandusabi, relvastust, sõjaväelisi instruktoreid või muid aktiivse ehk passiivse toetuse vorme.⁷⁵ Kuigi välisinterventsiooni eesmärgid võivad etnilise konflikti korral olla sageli küünilised ja täiesti omakasupüüdlikud, on abipalved kaastundlikele välisriikidele vähemalt materiaalse ning diplomaatilise toetuse avaldamiseks olnud võrdlemisi levinud. Mõnikord võib välisjõudude rahvuskonflikti sekkumisel olla ka muid põhjusi kui etnilised hõimukaaslased välismaal. Näiteks kui üks konflikti osapool jagab ideoloogilisi sümpaatiid välisagentidega, võivad viimased näha etnilistes konfliktides perspektiivi oma ideoloogilist mõjusfääri laiendada.⁷⁶ Samuti sõltuvad väiksemate rahvusgruppide tegutsemisvõimalused tihti välispoliitilistest teguritest, milleks võivad olla nii regionaalsed kriisid kui rahvusvaheliselt koordineeritud interventsioonid.⁷⁷

b) Rahvusvaheline julgeolek: mängib konflikti tekkimisel ja nõrgenemisel olulist rolli.⁷⁸ Erinevate huvigruppide tegutsemisvõimalused olenevad mitte ainult siseriiklikest teguritest nagu võimuvahetused ja majandusraskused, vaid ka rahvusvahelisest julgeolekusituatsioonist. Üks olulisemaid etniliste kokkupõrgete vallandumise eeltingimusi on olukord, kus riiklikud, regionaalsed ja rahvusvahelised võimud pole piisavalt tugevad, et individuaalsete gruppide turvalisust tagada ning vaenutsevate osapoolte vahelist konflikti ära hoida. Paljud etnilised konfliktid saavad alguse kodustest vastuoludest, kuid väliste jõudude lisandudes muutuvad riikidevahelisteks vastuoludeks ehk internatsionaliseeruvad.⁷⁹

Kokkuvõttes on riikide ja etniliste gruppide käitumisel oluline nii afektiivne kui instrumentaalne motivatsioon ning need kaks tüüpi kord vastastikku toetavad teineteist, kord võivad olla vastuolulised.⁸⁰

Etnilistel konfliktidel võivad olla järgmised avaldumisvormid: 1) irredentistlikud; 2) antikoloniaalsed; 3) separatistlikud; 4) hõimudevahelised etnilised konfliktid ja 5) religioossed konfliktid.⁸¹ Sudeedisakslaste ja ungarlaste probleemi puhul on põhjust lähemalt vaadelda peamiselt üksnes esimest konfliktitüüpi. Teataval määral võib tõmmata teoreetilisi paralleele ka separatismi ja irredentismi vahel.⁸² Argumendid rahvuste või riikide

⁷⁵ T. Gurr; B. Harff. *Ethnic Conflict in World Politics*, p. 85.

⁷⁶ R. Stavenhagen. *Ethnic Conflicts and Their Impact*, p. 126.

⁷⁷ S. Cornell. *Autonomy and Conflict*, p. 25.

⁷⁸ D. Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, p. 4.

⁷⁹ M. Brown. *Ethnic Conflict and International Security*, p. 5-6.

⁸⁰ **David Carment**. The International Dimensions of Ethnic Conflict: Concepts, Indicators, and Theory. *Journal of Peace Research*, vol. 30, no. 2, 1993, pp. 138-139.

⁸¹ D. Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*; **Holger Mölder**. Rahvusriik ja etnilisus tänapäeva maailmas. *Akadeemia* nr 10/1997, lk 2040-2041.

⁸² Separatistmitendentsidest maailmas vt **Hugh Seton-Watson**. Unsatisfied Nationalisms. *Journal of Contemporary History*. Vol. 6, No. 1, 1971, pp. 3-14.

eraldumise eeltingimuste, enesemääramise õigustatuse või mitteõigustatuse kohta on üldjoontes mõlema variandi korral samad.⁸³

Irredentistlike konfliktide eesmärgiks on ühinemine mõne teise, enamasti naaberriigiga. Need on omased etnilistele minoriteetidele, kellel on juba oma rahvusriik. Et antud juhul saab rahvusvähemus arvestada iseseisva riigi toetusega, võib vägivalla osakaal irredentistlikus konfliktis olla suur⁸⁴ ning soodumus läbirääkimisteks väike. Konflikt võib kasvada riigisisest rahvusvaheliseks. Põhitaotluseks on sageli rahvuslik ja territoriaalne ühtsus. Selline konflikt tekib tavaliselt piirialadel, kus elab palju naaberriigiga ühist etnilist elementi (nt sakslased Poolas ja Tšehhis; ungarlased Slovakkias ja Rumeenias; slovakiid Ungaris; serblased Horvaatias ja Bosnia-Hertsegoviinas jne).⁸⁵ Loomulikult on aga igal taolisel konfliktil oma spetsiifiline ajalooline taust.

1.3. Rahvus *versus* riik

Paljurahvuseliste modernsete ühiskondade valitsused on seisnud sageli silmitsi ülesandega, missugune „rahvuslik“ vorm ja sisu riigi institutsioonidele, seadusandlusele ning rahvuspoliitikale tervikuna anda. Ehk milliste etnokultuuriliste karakteristikute ümber ehitada riigi elanikkonna poliitiline ja territoriaalne identiteet. Seejuures tõstatuvad enamasti üles küsimused, kuidas tagada ühest küljest riigi territoriaalne terviklikkus, julgeolek ja elujõuliseks funktsioneerimiseks piisav poliitiline konsensus ja legitiimsus. Teisest küljest aga nii enamuse kui vähemus(t)e kultuuriline säilumine ning jätkusuutlikkus. Eriti teravad on need probleemid postimperiaalsete ning mitmesugustes paralleelsetes ülemineku- ja arengufaasides olevate uute nn rahvusriikide puhul.

Vastavate ülesannete lahendamise edukus ja lõppresultaat pole sugugi olnud alati ettemääratud, sõltudes väga paljude sise- ning välisfaktorite koostõrjust. Muuhulgas on mitmete multietniliste riikide poliitilisele integratsioonile olulisi väljakutseid esitanud ka rahvuse- ja riigiehitamise protsessid ise. Täpsemalt nende protsesside olemus, toimumiskontekst, omavaheline interaktsioon ning eelkõige teatavad spetsiifilised sisemised vastuolud. Alljärgnevas peatükis ongi esitatud lühidalt nii rahvuse- ja

⁸³ Vt **Eero Loone**; Tanel Mätlik; Valdar Parve. Konflikt, konsensus, moraal: uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 105-116; **Arend Lijphart**. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. New Haven; London: Yale University Press, 1977, pp. 44-45; D. Miller. On Nationality, pp. 85-88; 108-111.

⁸⁴ D. Carment. The International Dimensions of Ethnic Conflict, pp. 140-142.

⁸⁵ H. Mölder. Rahvusriik ja etnilisus, lk 2040.

riigiehituskontseptsioonide vaheliste diskursiivsete konfliktide vaatlemiseks kui töö empiirilise materjali käsitlemiseks vajalik teoreetiline taustsüsteem.

Tänapäeval leiab suurem osa rahvuskonflikte aset pigem *riigi sees* kui riikide vahel, mis konfliktsituatsioonis viitab ka kommunaalsete piiride osatähtsuse kasvule.⁸⁶ Põhjuseks maailma etniline pluralism ning asjaolu, et puhtalt ühe rahvusega samastatavaid riike praktiliselt pole.⁸⁷ Sellest lähtuvalt eksisteerib rahvusriigi sees mitmeid erinevaid rahvuslikke lojaliteete. Veit-Brause analüüs näitab, et rahvuse ja riigi piiride kattumatus korral on tihti problemaatiline ka rahvusriigi institutsionaalsete struktuuride aktsepteerimine etniliste vähemuste poolt.⁸⁸

Tänapäeva teoreetikud on käsitlenud terminit “rahvusriik” (*nation state*) ettevaatlikult, mõistel puudub ühine tõlgendus. Kuid teatud parameetrite põhjal võib sõnastada rahvusriigi definitsiooni: Rahvusriik on riigitüüp, kus poliitiline süsteem ja riiklikud huvid tulenevad ühe end etniliselt identifitseerinud grupi, põhirahvuse, huvidest. See ei välista teiste rahvusgruppide paiknemist rahvusriigi territooriumil, kuid nende õigused on delegeeritud põhirahvuse poolt.⁸⁹ Praktikas tähendab see üldjuhul seda, et põhirahvuse kätte on koondunud kontroll seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu üle, samuti on tema valduses täitevvahendid nagu relvajõud või politsei.⁹⁰ Ida- ja Kesk-Euroopa rahvusriikide natsionalismi aluste puhul on viimastel aastatel poleemikat tekitanud ka selle etniliste ning territoriaalsete aspektide omavaheliste proportsioonide määratlemine. Ehk idapoolse Euroopa 20. sajandi arvukaid rahvuspingeid on püütud seletada sellele piirkonnale väidetavalt omase etnilise natsionalismi ideoloogia tugevuse ning lääneeuroopaliku riigirahvosluse mudeli nõrkusega. Kas ja kuivõrd ammutavad Ida- ja Kesk-Euroopa konfliktid jõudu omaenese rahvuse- ning riigikäsitluse traditsioonidest?

Mitmed autorid on töödes rahvoslusest toetunud eristusele Lääne tüüpi rahvosluse ehk *riigirahvosluse* (*civic nationalism*) ja Ida tüüpi rahvosluse ehk *kultuurirahvosluse* (*cultural nationalism*) vahel. Seejuures eeldatakse, et riigirahvosluses puudub spetsiifiline kultuurilis-etniline element. Esimesena eristas „idaeuroopalikku“ etnilist natsionalismi ning „lääneeuroopalikku“ territoriaalset natsionalismi Hans Kohn, kellele hiljem järgnesid

⁸⁶ T. Gurr. Peoples Against States; **Frank S. Cohen**. Proportional Versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies. Comparative Political Studies. Vol. 30, No. 5, 1997, pp. 608-609.

⁸⁷ W. Connor. A Nation is a nation, p. 39.

⁸⁸ **Irmline Veit-Brause**. Rethinking the State of the Nation. – The State in Transition: Reimagining Political Space. Ed. by Joseph A. Camilleri; Anthony P. Jarvis; Albert J. Paolini. Boulder; London: Lynne Rienner Publishers, 1995.

⁸⁹ H. Mölder. Rahvusriik ja etnilisus, lk 2026.

⁹⁰ Ibid., lk 2026.

samasuguse kategoriseerimisega John Plamenatz⁹¹ ja Liah Greenfeld.⁹² Taolised natsionalismi dihhotoomsed kontseptsioonid hõlmavad erinevaid ajaloolisi kogemusi juba rahvuste ning riikide tekke varastes faasides.

Riigirahvusluse kontseptsiooni järgi arenes keskne rahvuskeha Läänes⁹³ modernismi-perioodil suuresti välja bürokraatlikust riigist. Lääne mudeli kohaselt lähtub rahvuse kujunemine riigi olemasolevatest territoriaalsetest piiridest. Selle protsessiga käib kaasas riikliku administratsiooni tsentraliseerimine, mille tagajärjel elanikkonna kultuuriline heterogeensus väheneb. Püütakse süvendada lojaalsust ühise keskvõimu suhtes, riik loob natsiooni.⁹⁴ Nii olevat riigirahvusluse vormid vaadeldavad eelkõige kui riigile orienteeritud ideoloogilised liikumised konsolideerimaks ja tugevdamaks riigivõimu.⁹⁵ Riiklik natsionalism on rajatud territooriumist tulenevale kodakondsusele (tuginedes *ius soli* õiguskontseptsioonile) ja kõigi kodanike võrdsusele. Seepärast on riigirahvuslust nimetatud mõnikord ka „kodanikunatsionalismiks“ ja oma sekulaarse poliitilise kultuuri tõttu ka „kodanikureligiooniks“. Iga sellise (riigi)rahvuse liige on ennekõike kodanik (*bourgeois nation*), hoolimata indiviidi etnilisest taustast, usulisest kuuluvusest või emakeelest.⁹⁶ Riigirahvusluse klassikaliste näidetena on sageli välja toodud Prantsusmaa, Suurbritannia ja USA.⁹⁷

Kultuurirahvuslust on sageli nimetatud etniliseks natsionalismiks, sest see põhineb ühisel etnilisel päritolul ja ka riigi *raison d'être* on määratletud eelkõige etnilisuse kaudu. Erinevalt Lääne mudelist, tekkis Ida-Euroopa kultuurirahvuslus 19. sajandi teisel poolel osaliselt multikultuursete impeeriumite omariikluseta rahvaste vastandumise ning vastuseisuna võõrkeelse eliidi domineerimisele. Siin tugevnes esmalt spetsiifiline kultuuriidentiteet, mis politiseerudes kujundas edaspidi oluliselt ka riiklikku mõtte iseloomu.⁹⁸ Etnilisele rahvuslusele on pigem omane, et rahvus, haritlaste abiga, (taas)loob riiki ja mitte vastupidi. Etnilise kontseptsiooni järgi võib teatav rahvus samas aga ulatuda ka üle riigi piiride.⁹⁹ Etniline natsionalism rõhutab genealoogiat, keelt ja kultuuri, kodakondsuse põhikriteeriumiks on selektiivne *ius sanguinis*’e printsiip. Suuremat rolli on etnilisele

⁹¹ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, p. 151.

⁹² L. Greenfeld. Nationalism: Five Roads to Modernity.

⁹³ Laias laastus Elbe/Reini jõest läände jääv Euroopa ning selle mõjusfäär.

⁹⁴ J. Richards. Ethnicity and democracy, pp. 17-18.

⁹⁵ A. D. Smith. Nationalism and Modernism, p. 74.

⁹⁶ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 1, p. 101.

⁹⁷ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, p. 151.

⁹⁸ P. Sugar; I. Lederer. Nationalism in Eastern Europe.

⁹⁹ **Petra Roter**. Locating the „Minority Problem“ in Europe: A Historical Perspective. Journal of International Relations and Development. Vol. 4, No. 3, 2001, p. 235.

natsionalismile omistatud nt Jaapani, Balkani, Saksamaa, Ida- ning Kesk-Euroopa riikide puhul.¹⁰⁰

Natsionalismidiskursuses on etnilist natsionalismi peetud sealjuures teatud ajaloolistel põhjustel pikka aega palju võimsamaks, plahvatusohtlikumaks ning destruktiivsemaks jõuks kui selle Lääne varianti.¹⁰¹ Kui riigirahvuslust on seostatud inklusiivse, liberaalse demokraatia ja selle egalitaarsete normatiividega, siis kõiki teisi natsionalismi vorme (etnilisi, religiooseid jne) on aga peetud autokraatlikeks ning demokraatiale antiteetilisteks.¹⁰² Poliitikateoreetikute poolt esitatud eristused pole siinkohal enamasti mitte üksnes deskriptiivsed ja analüütilised, vaid ka preskriptiivsed ning normatiivsed. Mitmesuguste potentsiaalsete konfliktide ohjamise juures käsitletakse riigirahvuslust selgelt positiivsema, etnilist natsionalismi negatiivsema varjundiga. Kas seesugust teravat vahejoont tegelikult tõmmata saab, on küsitav. Samuti ei oleks otstarbekas sellise dihhotoomia abil väita, et erinevates rahvusidentiteetides pole olemas sellist olulist ühisosa, milles sisalduvad vähemalt mõned kultuurielemendid.¹⁰³

Kohni klassikalise Lääne- ja Ida rahvusluse jaotuse vastu räägivad eelkõige kaks asjaolu. Esiteks on ekslik eeldus nagu oleks Lääne rahvusriigid viljelenud oma tekkimisest saadik alati järjepidevalt kodanikunatsionalismi.¹⁰⁴ Tegelikult leidsid paljud 20. sajandi „Ida“ rahvusriikide ehitamisega võrreldavad, etnilisele tuumikrahvusele toetuvad, tsentraliseerivad ning homogeniseerivad protsessid varasematel ajalooperioodidel aset ka „Läänes“ (viide: Kuzio 2001).¹⁰⁵ Ühtlasi on mitmesugused assimilatiivsetest tendentsidest lähtuvad poliitilised probleemid Läänes märgatavad veel tänaselgi päeval¹⁰⁶ ning sealsete tsiviilühiskondade rahvuskultuurilise neutraalsuse idee kontseptuaalselt pigem muut.¹⁰⁷ Teiseks järgneb siit, et tavaliselt on rahvuslikud ideoloogiad nii Idas kui Läänes olnud segu kodaniku- ja etnilise natsionalismi elementidest.¹⁰⁸ Mitmete autorite arvates on postsotsialistliku Ida- ja Kesk-Euroopa rahvusriiklus teinud viimase dekaadi vältel läbi

¹⁰⁰ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, p. 151.

¹⁰¹ **Hugh Seton-Watson**. The East European Revolution. New York; Washington: Frederick A. Praeger Publishers, 1956, p. 19; J. Richards. Ethnicity and democracy, p. 18.

¹⁰² Encyclopedia of Nationalism. Vol. 1, pp. 102-104.

¹⁰³ T. Mätlik. Konflikt, konsensus, moraal, lk 167-168.

¹⁰⁴ **Taras Kuzio**. The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. Ethnic and Racial Studies. Vol. 25, No. 1, 2002, pp. 20-39.

¹⁰⁵ **Taras Kuzio**. "Nationalising states" or nation-building? a critical review of the theoretical literature and empirical evidence. Nations and Nationalism. Vol. 7, No. 2, 2001, pp. 135-154.

¹⁰⁶ A. D. Smith. National Identity; T. Kuzio. The myth of the civic state, p. 31.

¹⁰⁷ Vt **Will Kymlicka**. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Clarendon Press, 1995; D. Miller. On Nationality; **David Brown**. Are there good and bad nationalisms? Nations and Nationalism. Vol. 5, No. 2, 1999, pp. 281-302; **Craig J. Calhoun**. Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination. – Social Theory and the Politics of Identity. Ed. by C. J. Calhoun. Oxford, UK; Cambridge, MA.: Blackwell, 1994.

¹⁰⁸ J. Breuilly. Nationalism and the State, ch. 4; A. D. Smith. Nationalism and Modernism, pp. 126-127.

olulisi demokraatlikke muutuseid ning jõudnud praeguseks juba lääneriikide kodanikunatsionalismiga võrreldavale tasemele.¹⁰⁹ Liah Greenfeld'i kohaselt polegi sealjuures võimalikel erinevustel midagi otseselt pistmist nende riikide geograafilise asendiga Euroopas.¹¹⁰

Kahtlemata ei lase mõiste natsionalism end kergesti määratleda ja poliitikafilosoofide kategooriatesse sobitada. Võib ju väita, et puhast riigi- või kultuurnatsionalismi polegi maailmas olemas, kuigi omalaadsete ideaaltüüpide mõttes saab neist poliitikateooriates siiski rääkida.¹¹¹ Praktikas vaadeldud tüübid ühelt poolt tihti kattuvad, teisest küljest on natsionalismi komponendid ajas pidevas muutumises. Etnilise natsionalismi tugevam esindatus riigi ja rahvuse konsolideerumise varastes faasides võib aga kehtida nii Ida kui Lääne kohta. Asjaolu, et Ida-Euroopa poliitika paistab tänapäeval rohkem rahvuskeskne, võib olla tingitud ka samasuguste protsesside erinevast ajalisest nihestatusest.¹¹² Ühtlasi ei võta kirjeldatud teoreetilised mudelid moodsa rahvusriikluse ehitamise juures piisavalt arvesse Ida-Euroopa imperiaalset pärandit, kuna Lääne-Euroopa kogemus oli sellest aspektist märgatavalt erinev. Postimperiaalsete riigiehitusprotsesside lähem vaatlemine pakub siinkohal võimalusi Lääne mudelile baseeruva teoreetilise raamistiku täiendamiseks.¹¹³

Igal juhul eksisteerivad nii etatistlikud kui etnilised elemendid enamikes ühiskondades paralleelselt, luues mitmekesiseid ja sageli kombineeritud identiteete. Samuti on mõlemad natsionalismitüübid olnud multikultuursetes ühiskondades etniliste vähemuste üle kontrolli saavutamise vahenditeks, võimaldades domineerival eliidil ja põhirahvusel oma privilegeeritud kultuurilist ning poliitilist positsiooni tsementeerida.¹¹⁴ Empiirilised tõendid näitavad sealjuures, et etniliselt heterogeensetes riikides võib riigivõimu tsentraliseerimise pretensioonide ja dominantrahvuse hegemoonia korral sisalduda pikaajaline endeemiline ebastabiilsus. Küsimus ei ole sellest lähtuvalt mitte niivõrd, kas mõni rahvusluskontseptsioon on juba olemuslikult teistest konfliktsem või kas Lääs on etniliselt inklusiivne ja Ida jäigalt eksklusiivne, vaid kuivõrd on need erinevad ideoloogiad seotud konkreetsete poliitiliste strateegiatega kujundamisega. Multikultuursetes ning post-

¹⁰⁹ **Stefan Auer**. Nationalism in Central Europe. – A Chance or a Threat for the Emerging Liberal Democratic Order? East European Politics and Societies. Vol. 14, No. 2, Spring 2000, pp. 213-245; **Will Kymlicka**. Nation-building and minority rights: comparing West and East. Journal of Ethnic and Migration Studies. Vol. 26, No. 2, 2000, pp. 183-212; T. Kuzio. "Nationalising states" or nation-building?

¹¹⁰ L. Greenfeld. Nationalism: Five Roads to Modernity, p. 18.

¹¹¹ S. Auer. Nationalism in Central Europe, pp. 217-218.

¹¹² T. Kuzio. The myth of the civic state, p. 29.

¹¹³ **Karen Barkey**. Thinking About Consequences of Empire. – After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Ed. by Karen Barkey and Mark von Hagen. Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997, pp. 100-101.

¹¹⁴ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 1, p. 382.

imperiaalsetes ühiskondades nagu nt sõdadevaheline Tšehhoslovakkia, võivad mitmesugused rahvuskonfliktid osaliselt võimenduda ka nn rahvuse- ja riigi-ehitamise poliitikate omavahelistest ebakõladest tingituna.

Mõiste *rahvuse-ehitamine* (ingl *nation-building*; sks *Nationbildung*; *Nationwerdung*) võeti poliitikateadlaste poolt käibele 1950-1960-ndatel aastatel. Peamiste teoreetikutena võib välja tuua nimed nagu K. W. Deutsch, S. Rokkan, C. Tilly, W. J. Foltz, D. Lerner, S. N. Eisenstadt, D. E. Apter, G. A. Almond, L. W. Pye, R. Bendix ja L. Binder. “Rahvuse ülesehitamine” on levinud arhitektuuriline metafoor, mida on kasutatud põhiliselt moodsa rahvusriigi kujunemise raames toimuvate rahvuslike integratsiooniprotsesside kirjeldamiseks.¹¹⁵ Selle eesmärgiks on ühendada mingi territooriumi elanikkond ühise nimetaja – natsiooni alla.¹¹⁶ Samas viitasid politoloogid antud terminiga mitte ainult riigijuhtide poolt algatatud sihipärasele strateegiatele, vaid ka planeerimatutele ühiskondlikele muudatustele.¹¹⁷ Sealjuures peegeldas rahvuse ülesehitamise teooria eelkõige Lääne realiteete ning püüdlas Lääneriikide modernistliku evolutsiooni mõistmisele. Mõned toonitasid rahvuse-ehitamise juures urbaniseerumise ja sotsiaalse kommunikatsiooni rolli¹¹⁸, teised hariduslikku ekspansiooni ning sotsiaalse mobiilsuse laienemist, kolmandad teatud huvide koondumist või poliitilist religiooni. Kõigile neile teooriatele oli aga omane idee ja ideaal rahvusest kui ühtsest poliitilis-territoriaalsest kodanikekooslusest.¹¹⁹ Modernse ühiskonna kultuurilise unifitseerimise ja standardiseerimise järsult suurenenud vajaduse tõttu tähistas rahvuste ehitamine sellest lähtuvalt ka vähemuste poliitilist integratsiooni rahvustervikuga. Ühtlasi rõhutati „natsioonide“ poliitilise loomuse kõrval ka kodanike ning eliidi aktiivset rolli nende (re)konstrueerimisel. Selle vältel aitab rahvuslike konsolideerumisprotsesside stabiilsust garanteerida teatava hoolikalt kaalutletud ja innovatiivse *riikliku ikonograafia*¹²⁰ rakendamine. Traditsiooniliselt on erinevad riigid nii Idas kui Läänes rahvuse-ehitamise ehitusmaterjalina kasutanud müüte ja ajalugu¹²¹, kultiveerinud mitmesuguseid riiklusest inspireeritud sümboolikaid. Taolised sotsiaalselt

¹¹⁵ P. Kolstø. Political Construction Sites, p. 16.

¹¹⁶ Yael Tamir. The Right to National Self-Determination. Social Research. Vol. 58, No. 3, 1991, pp. 565-590.

¹¹⁷ The Formation of National States in Western Europe. Ed. by Charles Tilly. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1975.

¹¹⁸ Karl Wolfgang Deutsch. Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. Cambridge: MIT Press, 1969.

¹¹⁹ A. D. Smith. Nationalism and Modernism, pp. 20-21; Eriti vt Reinhard Bendix. Nation-Building and Citizenship: Studies of our Changing Social Order. Enlarged edition. With a new introduction and bibliographic addendum by John Bendix. New Brunswick; London: Transaction Publishers, 1996 [1964].

¹²⁰ E. Bergi kohaselt on riiklik ikonograafia „sümbolite süsteem, millesse inimesed usuvad, alates rahvuslipust ning lõpetades riigi poolt antud haridusega“. – Eiki Berg. Etnosotsiaalsed protsessid. Akadeemia nr 1/1994, lk 164.

¹²¹ Vt R. Pearson. History and Historians.

konstrueeritud rituaalid või ka „leiutatud“ traditsioonid hõlmavad muuhulgas nt riiklikke tähtpäevi ning pühasid, (sõjaväe)paraade ja protsessioone, spordivõistluseid, riiklike ehitiste ning mälestusmärkide püstitamist, mis mälestavad ja ülistavad rahvuse eluloo kriitilisi momente ning silmapaistvaid isikuid.¹²² Samuti on rahvuse-ehitamine korduva iseloomuga toiming, mida tuleb perioodiliselt taasavastada või reinterpreteerida. Igalt generatsioonilt eeldatakse riigi institutsioonide ja stratifikatsioonisüsteemide uuendamist selliste „minevikust“ võetud traditsioonide, väärtuste ning sümbolite valguses, mis teenivad kõige paremini domineerivate sotsiaalsete gruppide ja institutsioonide vajadusi ja püüdlusi.¹²³ Enamasti samastavad „rahvuse-ehitajad“ riigi sümbolid ja traditsioonid titulaarrahvusega. Võimalikku vähemusrahvuste probleemi eelmainitud teoreetikud reeglina eirasid või pidasid seda suhteliselt väheoluliseks. Nende aprioorse oletuste kohaselt oli etnilise grupi lojaalsus iseenesestmõistetavalt ühilduv lojaalsusega riigile, või et etniliste vähemuste identiteedil ei ole pikka iga ning see kängub moderniseerumise käigus.¹²⁴ Ent lisaks protsessile, kus territoriaalsed riigid püüavad luua etniliselt heterogeensest rahvastikust sidusaid natsioone, jätkub nendes ühiskondades pea alati paralleelselt ka nn riigi-ehitus.

Mõiste *riigi-ehitamine* (ingl *state-building*) osutab asjaolule, et igasugune rahvuse-ehitamise ideoloogia nõuab poliitilist ehitusplatsi, poliitiliselt määratletud rahvusterritooriumi. Iga rahvus peab oma maad jagamatuks ning selle terviklikkus ja sõltumatus on seotud riikliku julgeolekuga. Territoorium on riikluse tekkel võtmeelement ning (kodu)maata rahvad ei loo klassikalises tähenduses kunagi natsiooni.¹²⁵ C. Tilly on esitanud kuus üldist hüpoteetilist faktorit, millele edukas riigi-ehitamine peaks toetuma: 1) ressursside kättesaadavus; 2) suhteliselt kaitstud positsioon nii ajas kui ruumis; 3) poliitiliste ettevõtjate alaline juurdevool; 4) sõjaline edukus; 5) rahvastiku homogeensus (ja homogeniseerimine); 6) elitaarse keskvõimu tugevus.¹²⁶

Rahvusliku eliidi suunamisel toimuvat kultuurilist standardiseerimist, mis püüab luua rahvusriiklikku identiteeti läbi hariduse, massimeedia või riigisümboolika, on peetud mõnikord üksi ka vähetulemuslikuks. Nt J. Breuilly peab tugeva riigiidentiteedi vormimise juures märksa olulisemaks maa poliitilist ja majanduslikku korraldust, ilma milleta pole

¹²² A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, pp. 200-208; **Eric J. Hobsbawm**. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, pp. 13-14; 263-268; B. Anderson. *Imagined Communities*, pp. 11-12.

¹²³ A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, pp. 206-207.

¹²⁴ **Walker Connor**. *Nation-Building or Nation-Destroying? – Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1994, pp. 29-30.

¹²⁵ E. Berg. *Etnosotsiaalsed protsessid*, lk 168.

¹²⁶ **Charles Tilly**. *Reflections on the History of European State-Making. – The Formation of National States in Western Europe*. Ed. by C. Tilly. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1975, pp. 40-41.

rahvuse-ehitamise poliitikal suuremat mõju.¹²⁷ Sellest lähtuvalt on riigi-ehitamise üheks peamiseks ja pidevaimaks probleemiks see, kuidas majanduslikult ning poliitiliselt rohkem või vähem erinevad regioonid omavahel efektiivseks tervikuks siduda.¹²⁸ Riigi ülim eesmärk on territoriaalne integratsioon: säilitada territoriaalset terviklikkust ja kindlustada neis piires rahva toetuse ning poliitilise autoriteediga leppimise kaudu riigi legitiimsust. Multietnilises ühiskonnas kätkeb see ülesanne siiski endas paratamatult ka kultuuriliselt eriilmeliste regioonide tervikusse liitmist, sest vastasel juhul võib riigi unitaarsuse säilitamine olla raskendatud või koguni küsitav.¹²⁹

Rahvusriigi-ehitamise protsesside vältel ühiskonnas aset leidvaid unifitseerimis- ja homogeniseerimispraktikaid on peetud modernse riigi normaalse majandusliku ja sotsiaalse arengu tagamise eeltingimusteks. Lingvistiline, kultuuriline ja hariduslik standardiseerimine on vältimatu nii riigiaparaadi funktsioneerimise kui harmoonilisema ning lojaalsema kodanikkonna loomisel.¹³⁰ Homogeniseerimine seostub muuhulgas eriti teravalt ühiskonna etnilise koostisega. Samas on rahvuse-ehitamise „modernistlik“ koolkond näinud etniliste vähemuste absorbeerumist dominantgrupi hulka mitte üksnes ajaloolise paratamatusena vaid ka kasulikuna minoriteetidele endile. Esmajoones väljendub viimane nende vertikaalse sotsiaalse mobiilsuse võimaluste kasvus.¹³¹ Nagu eelnevalt märgitud, oli rahvuse-ehitamise põhieesmärgiks sulatada keeleliselt ja kultuuriliselt erinevad elanikkonna elemendid ühtseks koosluseks, mis baseerus dominantrahvuse kultuurilisel pärandil. Seega ei ole rahvusriik kultuuride suhtes olnud neutraalne ning tema integratsiooniprojektid on sageli vähemusrahvusi marginaliseerinud ja lokaalseid identiteete hävitanud.¹³²

Tegelikult ongi rahvuse „ehitamise“ kujundi kasutamine multikultuursetes ühiskondades mõnevõrra problemaatiline.¹³³ Kuna klassikaline rahvuse-ehitamise paradigma lähtub suuresti etnokultuurilise pluralismi vähendamisest, on W. Connori järgi selle protsessi resultaadiks olnud maailmaajaloos hoopis enam rahvaste laastamine (destroying) kui nende loomine.¹³⁴ Selle kõige taustal ei ole etniliste vähemuste täielik assimilatsioon aga lõplikult

¹²⁷ J. Breuilly. *Nationalism and the State*, pp. 276-277.

¹²⁸ **Peter Flora** (ed.). *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan*. Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 83.

¹²⁹ **Eiki Berg**. *Estonia's Northeastern Periphery in Politics: Socio-Economic and Ethnic Dimensions*. *Dissertationes geographicae Universitatis Tartuensis*, 7. Tartu: Tartu University Press, 1999, p. 12.

¹³⁰ E. Gellner. *Nations and Nationalism*, pp. 142-143; Postimperiaalses kontekstis vt G. Smith. *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands*, pp. 16-17.

¹³¹ P. Kolstø. *Political Construction Sites*, pp. 20-21; **Raivo Vetik**. *Inter-Ethnic Relations in Estonia 1988-1998*. Tampere: University of Tampere, 1999, p. 10.

¹³² A. D. Smith. *National Identity*, p. 68; **Margaret Moore**. *On national self-determination*. *Political Studies*. Vol. 45. No. 5, 1997, p. 904.

¹³³ Vt R. Brubaker. *Nationalism reframed*, ch. 1.

¹³⁴ W. Connor. *Nation-Building or Nation-Destroying?*

teostunud isegi mitte Lääne-Euroopa vanades ühiskondades. Küllalt sagedasti on rahvuse- ja riigi-ehituse protsessid andnud tagasilööke vähemuste etnilise identiteedi tugevnenemise või taaselustumise näol ning tekitanud mitmetes riikides märkimisväärsed sotsiopolitilisi konflikte.

Nimelt leiab nii kodaniku- kui kultuurirahvuslusele iseloomulike poliitikate elluviimise juures riigi titulaarrahvuse omast erineva identiteediga etniline vähemusgrupp end pea alati iseenda identiteedi säilitamisel konfliktsituatsioonis dominantgrupi eesmärkidega.¹³⁵ Etniliste vähemuste vastupanu homogeniseerimistendentsidele võib osutada tõsiseks komistuskiviks rahvuse-ehitamisele või riigi territoriaalse integratsiooni teostamisele tervikuna. Seepärast on etnilisi vähemusi lähiajaloos kipunud nägema kui destabiliseerivaid üksuseid, mis seavad takistusi edukale riigiloomele ja säilitamisele. Riigi piirialadel enamusi moodustades aga õõnestavad riiklikku ja regionaalset stabiilsust ning esitavad väljakutseid rahvusriigi unifitseeritusele, olles potentsiaalseks ohuks riigi julgeolekule.¹³⁶ Kahtlemata tuleb iga konkreetse juhtumi puhul eraldi jälgida, kas vähemused tahavad käimasolevas rahvuse-ehitamise projektis kaasa lüüa, töötavad sellele vastu või eelistavad jääda kõrvaltvaatajateks.

Eelöeldust lähtuvalt ilmneb, et rahvuse- ja riigi-ehitamise näol on tegemist omavahel tihedalt läbipõimunud sünkroonsete protsessidega, mis angloameerika terminoloogilises traditsioonis küllalt sageli ka mõistetenähtudeks kattuvad.¹³⁷ S. Rokkan järgi on poliitilised süsteemid, kaasarnvatud rahvusriik, põhimõtteliselt vaadeldavad kahemõõtmelistena, organiseerides ning institutsionaliseerides võimu nii territooriumi kui selle elanikkonna üle.¹³⁸ Seega eksisteerivad rahvuse- ja riigi-ehitamise kaksikprotsessid paralleelselt: esimene määratleb ja vormib kultuurilisel tasandil „rahvuse“ olemust.¹³⁹ Teine leiab kitsamalt aset

¹³⁵ **Walker Connor**. The Ethnopolitical Challenge and Governmental Response. – Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe. Ed. by Peter F. Sugar. Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 1980, p. 173; Nn „vähemuste probleemist“ (ingl *minority problem*) vt P. Roter. Locating the „Minority Problem“.

¹³⁶ P. Roter. Locating the „Minority Problem“, p. 221.

¹³⁷ Inglisekeelset sõna *nation* kasutatakse tänapäeval esmajoones viitamaks kas kindlale inimeste poliitilisele ühendusele või siis mingile eneseteadvust ja kokkukuuluvustunnet omavale etnilis-kultuurilisele kogumile. Nii kätkeb mõiste „natsioon“ endas küllaltki erinevaid tähendusi, kuid sellegipoolest tarvitatakse seda sageli „riigi“ (*state*) sünonüümina. Rahvuse- ja riigiehitamine peegelduvad mõlemad teataval määral küll üheskoos mudelis „rahvusriik“ (*nation-state*), kuigi tegelikult on olukord nende terminite tõlgendamisega märksa keerukam, ebamäärasem ning kohati ka vastuoluline. – **Sheila L. Croucher**. Perpetual Imagining: Nationhood in a Global Era. *International Studies Review*. Vol. 5, No. 1, 2003, pp. 2-8; W. Connor. Nation-Building or Nation-Destroying?, pp. 39-42. Põhiküsimus on poliitilise ja kultuurilise kogukonna mõistelises samastamises või mitte-samastamises. Ida- ja Kesk-Euroopas domineerivad rahvuse määratlemisel väidetavalt saksa romantismi eeskujud, suurema rõhuga kultuuril ja keelel. Seetõttu on „rahvus“ ning „rahvuse-ehitamine“ ka Eesti kontekstis ennekõike etnokultuurilised ja mitte poliitilised terminid. – **Mati Hint**. State Nation vs Ethnic Nation: A Comparison of Western and Eastern European Tradition. *The Baltic Review*. Vol. 17, 1998.

¹³⁸ P. Flora. State Formation, pp. 62-69; 82-84.

¹³⁹ P. Kolstø on antud tähenduses kasutanud ka terminit „etnose-ehitamine“ (*ethnos-building*) või etniline konsolideerimine (*ethnic consolidation*). – P. Kolstø. Political Construction Sites, pp. 5-6.

poliitilisel tasandil ning määratleb ära riigi piirid ja nende raames loodavad poliitilised institutsioonid, millest inimeste lojaalsus inspiratsiooni võib ammutada.¹⁴⁰ Reeglina on riigiehitajad otsinud oma tegevuses mitmesuguste poliitiliste raskuste ületamisel tuge ning legitiimsust (enamus)rahvusest.¹⁴¹ Samuti tuleb silmas pida, et kuna avalik-õiguslikud institutsioonid toodavad ühiskonnas märksa laiemat poliitilist sotsialiseerumist, hõlmab iga riigiehitamise protsess endas ühtlasi seesmiselt ka teatavat rahvuse konsolideerumise protsessi.¹⁴²

Samas rääkides multikultuurses ühiskonnas rahvuse- ja riigiehituse poliitikate omavahelistest ühildumiskustest, kerkib esile eelkõige nende erinev sotsiaalse inklusiivsuse määr. Kui riigiehitamise praktikad lähtuvad harilikult mingi poliitilise territooriumi unifitseerimise ning regionaalse sidususe suurendamise vajadustest, siis rahvuseehitamine võib selle avaliku ruumi kujundamisel sisaldada pigem hoopis eksklusiivseid elemente. Kuigi kaasaegne rahvusriik tegeleb ka ühiste ühiskondlike institutsioonide levitamisega üle kogu oma territooriumi, ei ole see riik rahvuskultuuriliselt neutraalne. Rahvusriik võtab kasutusele mitmesuguseid selektiivseid rahvuse ülesehitamise vahendeid, mille hulka kuuluvad näiteks: teatava riigikeele kehtestamine; püüded luua ühtne riiklik haridussüsteem, osaliselt vähemuskeelsete koolide sulgemise ja mittetoetamise kaudu; immigratsiooni- ja naturalisatsioonipoliitika kasutamine kaitsmaks või edendamaks teatud rahvuslikku identiteeti jne.¹⁴³ Eksklusiivsed rahvuseehitamise praktikad võivad olla vajalikud, et kontrollida poliitilisi taastootmise vahendeid ning tagada enamusrahvuse püsimine. Nagu näitab sõdadevaheline Kesk-Euroopa, võivad arvukate etniliste vähemuste olemasolu korral rahvuseehitamise tagajärjed osutuda aga riikluse tsementeerimisel mõnevõrra problemaatilisteks. Osaliselt ja kaudselt töötab riigirahvusliku solidaarsuse genereerimine laiemate riigiehituslike eesmärkide – riikliku julgeoleku ja territoriaalse terviklikkuse, elujõulise administratsiooni, majandusliku integratsiooni, üldise poliitilise lojaalsuse kindlustamise – vastu. Just kahe maailmasõja vahelise multietnilise Tšehhoslovakkia puhul on selline paradoks selgelt täheldatav.

Riiki või rahvust loovaid protsesse on vaadeldud ka nt etnosotsiaalsete protsessidena. Esimesel juhul on tegemist natsionalismiga, teisel juhul etnonatsionalismiga. E. Berg on

¹⁴⁰ **Vera Tolz.** Conflicting “Homeland Myths” and Nation-State Building in Postcommunist Russia. *Slavic Review*. Vol. 57, No. 2, 1998, p. 267.

¹⁴¹ **Alexander J. Motyl.** After empire: competing discourses and inter-state conflict in post-imperial Eastern Europe. – *Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*. Ed. by Barnett R. Rubin; Jack Snyder. London; New York: Routledge, 1998, p. 27.

¹⁴² **Enric Martínez-Herrera.** From nation-building to building identification with political communities: Consequences of political decentralisation in Spain, the Basque Country, Catalonia and Galicia, 1978-2001. *European Journal of Political Research*. Vol. 41. No. 4, 2002, p. 425.

¹⁴³ W. Kymlicka. Estonia's Integration Policies, pp. 45-46.

rõhutanud mõlema protsessi regionaalset iseloomu. Sealjuures juba rajatud riigis viitab natsionalism riigi ülesehitusele ja etnonatsionalism selle lammutamisele.¹⁴⁴ Vahel on kasutatud ka mõistet „rahvuse-ehitamine“ esmajoones just selliste dünaamikate kohta, mis hõlmavad mitte-dominantsete gruppide rahvusidentiteedi kujunemist olemasolevale riigile vastanduvalt.¹⁴⁵

Nii sisaldab etniliselt heterogeense riigi ülesehitamine alalisi pingeid tema universaal-liberaalsete ning rahvuslik-partikulaarsete komponentide vahel.¹⁴⁶ Nende pingete olemuse lähem vaatlemine aitab ehk paremini mõista mitte ainult Ida- ja Kesk-Euroopa ajaloolisi rahvusprotsesse tervikuna, vaid lisab ka sõdadevahelise Tšehhoslovakkia etnilisest pluralismist tulenevale problemaatikale täiendavaid perspektiive.

1.4. Kokkuvõte

Teise maailmasõja järgsest ajast pärineb rohkesti kirjandust, milles rahvusküsimust on mitmekülgsest käsitlitud nii fenomenoloogilis-tüpologiseerivast kui ka ajaloolis-sotsiaalsest aspektist. Üldjoontes võib erinevate autorite puhul rahvuslusele ja rahvustele lähenemisel täheldada ideeajaloolist, modernistlikku ning primordiaalset perspektiivi või nende sünteesi. Ajaloolased võivad diskuteerida rahvusluse täpse sünnimomendi üle, kuid enamus ühiskonnateadlasi on veendumusel, et massifenomeni mõttes on natsionalism modernne liikumine ja ideoloogia, mis tekkis 18. sajandi teisel poolel Lääne-Euroopas.

Natsionalism on olnud kogu maailmas riigiloome lähtekohtade ja rahvusriiklusele pretendeerivate territoriaalsete üksuste poliitilise ning kultuurilise homogeniseerimise tagune ideoloogia. Rahvuslus võib olla nii uusi riike ülesehitav kui olemasolevaid lõhkuv. Seega tõstetakse riikide multietnilisusest, vähemuste problemaatikast jms teguritest lähtuvalt sageli esile ka natsionalismi võimalikku konfliktile orienteeritud palet.

Etnilisi konflikte puudutavad käsitlused kalduvad samuti rõhutama etnilisuse ja sellele lähenemise puhul väga erinevaid elemente, tavapäraselt toetudes kas nn primordialismi või instrumentalismi teooriatele ning lahates rahvusluse subjektiivseid või objektiivseid kriteeriume. Primordialism eeldab, et etnilisus on nähe, mille määratlevad etteantud „objektiivsed“ tegurid nagu traditsioonid, keel, kombestik, religioon, päritolu ja

¹⁴⁴ E. Berg. Etnosotsiaalsed protsessid, lk 162.

¹⁴⁵ Nt **Juan J. Linz**. State building and nation building. European Review. Vol. 1, No. 4, 1993, pp. 355–369.

¹⁴⁶ D. Miller. On Nationality; Rahvusriigi ja demokraatia ühildamise komplitseeritusest vt nt **Juan J. Linz**; **Alfred Stepan**. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996.

hõimused. Tajutud vajadus teatud grupi etnokultuurilist identiteeti või sotsiaalset staatust kaitsta võib aga viia etnopolitiilise mobilisatsiooni ja konfrontatsiooni tekkeni. Spektri teises otsas asub instrumentaalne lähenemisenurk, mis rõhutab etniliste identiteetide paindlikku, subjektiivset ning sotsiaalselt konstrueeritud loomust. Konflikti osapoolte peamised huvid on selle kohaselt ühtlasi materiaalsed ja poliitilised laadi. Enamik tänapäeva teoreetikuid püüab etnilisi konflikte analüüsides tüürida siiski kahe mainitud kursi vahel, ühildades komponente mõlemast käsitlusviisist. Seetõttu võib oletada, et nii kaasaegsete kui ajalooliste rahvuspingete põhjuste vaatlemisel ei saa tähelepanuta jätta mitmeid kompleksseid kultuurilisi, majanduslikke, poliitilisi ning sotsiaalsühholoogilisi faktoreid.

Rahvuse ja riigi piiride mitte-täieliku koherentsuse korral võib sageli problemaatiliseks osutuda ka rahvusriigi ülesehitamise projektide aktsepteerimine etniliste vähemuste poolt. Kuigi sageli viidatakse selliste projektide puhul vastavalt kas nn Lääne tüüpi riigirahvusluse või siis Ida-Euroopale omase kultuurirahvusluse kontseptsiooni domineerimisele, hõlmavad nii vanade kui uute riikide rahvuslikud ideoloogiad lähemal vaatlusel elemente pigem mõlemast mudelist. Teatud mõttes on mõlemad natsionalismitüübid olnud paljudes multikultuursetes ühiskondades etniliste vähemuste üle kontrolli saavutamise vahenditeks, võimaldades riigi dominantrahvusel oma privilegeeritud kultuurilist ja poliitilist positsiooni kindlustada. Etnilise alatooniga konfliktide kujunemise juures on aga samas oluline jälgida, kuivõrd mõjutavad erinevad rahvusluskontseptsioonid konkreetse riigi poliitiliste strategiate valikuid.

Eelkõige kerkib etniliselt heterogeensetes ühiskondades tihti esile paralleelselt kulgevate ning omavahel tihedasti seotud rahvuse- ja riigi-ehitamise protsesside erinev sotsiaalse inklusiivsuse määr. Kui esimest protsessi võib vaadelda modernse ühiskonna kultuurilise standardiseerimisena ühtsemaks rahvustervikuks, siis teise eesmärgiks on riigi poliitiline ning majanduslik integratsioon. Kuna kaasaegne rahvusriik ei ole üldjuhul oma rahvuse ülesehitamise selektiivsetes praktikates etnokultuuriliselt neutraalne, võib see arvukate etniliste vähemuste olemasolu korral destabiliseerida ka riigi-ehituse sihiseadeid tervikuna. Samuti on võimalik, et need osapooled teatud tingimustel küll teineteist toetavad, kuid empiiriline materjal on näidanud, et tõenäoliselt ei kulge kõnesolevad protsessid siiski päris ilma (vähemuste) identiteedi sotsiaalsest (re)konstrueerimisest tulenevate pingeteta. Seega võivad etnilised konfliktid paljurahvuselistes ja postimperiaalsetes ühiskondades osaliselt võimenduda ka rahvuse- ja riigi-ehitamise poliitikate omavahelistest sisevastuoludest tingituna. Alljärgnevalt leiavadki käsitlemist mõningad analoogsed probleemid sõdadevahelises Tšehhoslovakkias.

2. Tšehhoslovakkia Achilleuse kand

Multinatsionaalne Tšehhoslovakkia Vabariik kuulutati välja poliitiliselt heterogeense rahvusriigina.¹ Tegelikult on rahvuslik ning etniline kirevus maailmas olnud reegel, mitte erand. Peaaegu kõigis riikides on vähemalt mõni vähemusrahvus ning Islandi tüüpi üherahvuseline riik võrdlemisi haruldane nähtus. Kujukaks näiteks rahvuse ja riigi territoriaalsest kattumatusel olid ka Tšehhoslovakkia etnilised vähemused (vt lisa, lk 126-127).

Periood 1918-1938 oli nii Tšehhoslovakkia kui Saksamaa ajaloos märkimisväärse tähtsusega etapp, mille tagajärjed varjutasid kahe riigi omavahelisi suhteid kogu 20. sajandi vältel. Alljärgnevalt on käsitletud mõningaid olulisemaid sellel ajavahemikul Tšehhoslovakkias aset leidnud (rahvus)poliitilisi protsesse, mille kujunemisel said konfliktid etniliste vähemustega sageli määravaks teguriks. Ennekõike on käesolevas peatükis keskendunud sudeedisakslaste olukorrale Esimese maailmasõja lõpul. Ent vaadeldes uute riigistruktuuride tulekuga kaasnenud nihkeid erinevate rahvusgruppide sotsiaalses staatuses ja konflikti muundumist etnopolitiiliseks, tuleks enne lühidalt peatuda ka Habsburgide impeeriumi pärandil.

2.1. Tšehhi-saksa konflikti eellugu

Tšehhide ja sakslaste kooseksisteerimine ning etnilised pinged ulatuvad tagasi juba 12. sajandisse. Sellest ajast alates toimus praeguste tšehhi-slovaki alade koloniseerimine, mis kulmineerus 13. sajandil, mil *přemysliidid* soosisid ulatuslikku saksa misjonäride, kaupmeeste ja talupoegade immigratsiooni oma kuningriigi alarahvastatud piirkondadesse.² Sisseränne toimus eriti Sudeedi mäestiku piirkonda, kus saksakeelse elanikkonna osa tõusis kolmandikuni. 13. sajandil tulid saksa kaupmeeste ja aadlike kõrval maad ning paremaid elutingimusi otsima ka kaevurid ja käsitöölised. Tekkisid uusasukate rajatud linnalised asulad nagu Praha, Brno (Brünn) ning Olomouc (Olmütz). Praha muutus kakskeelseks, tsunftide eesotsas seisis sakslased, kuningakojas ja linnavalitsuses domineeris saksa soost aadel.³

¹ **Radomir Luža.** The Transfer of the Sudeten Germans: a Study of Czech-German Relations, 1933-1962. New York: New York University Press, 1964, p. 35.

² **Joseph F. Zacek.** Nationalism in Czechoslovakia. – Nationalism in Eastern Europe. Ed. by Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer. Seattle; London: University of Washington Press, 1994, p. 170.

³ **Kurt Glaser.** Czecho-Slovakia: A Critical History. Caldwell; Idaho: The Caxton Printers, 1961, pp. 7-9.

16. sajandil sai Böömimaa kuningriigist Habsburgide impeeriumi osa.⁴ Habsburgide germaniseerimispoliitika vastu suunatud tšehhi seisuste ülestõusu mahasurumine 1620. a. Valgemäe lahingus ja sellele järgnenud Kolmekümneaastane sõda ning katoliiklik reaktsioon mõjusid tšehhi haritlaskonnale suhteliselt laastavalt.⁵ Iseenesest olid aga hussiidide revolutsiooni ja Kolmekümneaastase sõja põhjusteks peamiselt religioossed ning feodaalsed vastuolud, mitte rahvuskonfliktid kaasaegses tähenduses. Sõja tagajärjel langes Böömi- ja Määrimaa asustus u 3. miljonilt inimeselt 900 000-le. Kahjude korvamiseks kutsuti taas mitte ainult piirialadele, vaid ka sisemaale hulgaliselt sakslasi.⁶ Igal juhul kinnistus Valgemäe (*Bílá hora*) legend tšehhide teadvusesse kui iseseisvuse kaotamise võrdkuju, võimaldades ühtlasi hilisemas propagandas 1919. aasta maareformi läbiviimist ja 1945. aasta etnilisi puhastusi tõlgendada kui omamoodi hüvitust nende ajalooliste sündmuste eest.⁷ Näiteid, kus sajanditetagused lahingud omandavad etnilistes konfliktides uue sümboolse tähenduse gruppide vahel, kes hilisemas ajaloos on elanud muidu suhteliselt sallivalt külje kõrval, on arvukalt teisigi.⁸

Samas oli Böömimaa seisislik ühiskond 18. sajandi teise pooleni vägagi selgepiiriline. Sealne kirev rahvuslik koosseis lisas sellele küll erinüansse, kuid need ei kujundanud inimeste põhihoiakuid. Tšehhid ja slovakiid olid eelkõige talupojarahvad⁹ ning oma arvulisele ülekaalule vaatamata kaugel mis tahes pretensioonidest titulaarnatsiooni positsioonile. Pigem võis nende provintside titulaarnatsiooniks nimetada sakslasi – kõige arvukamat rahvusvähemust –, kes oli aga seisislikult niisamuti väga liigendatud ja jõudis oma rahvusliku ühtsuse lõpliku tunnetamiseni alles Esimese maailmasõja eelõhtul.¹⁰

Nagu paljude teistegi väikerahvaste puhul, näib ka tšehhide rahvuslik ärkamine (*Národní obrození*) olevat osa kontinendi üldisest rahvuslikust emantsipatsioonist, mis pärines nii valgustusest ja Prantsuse revolutsioonist kui tšehhi enda romantismist.¹¹ Haritlaste tähelepanu tšehhi keele ja kultuuri vastu valmistas ette pinnase hilisemaks rahvuslikuks liikumiseks. Kuigi tšehhide rahvuslus arenes reaktsioonina saksa (ja ungari) natsionalismile,

⁴ H. Seton-Watson. *The East European Revolution*, p. 2.

⁵ **Eagle Glassheim**. *National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945*. *Central European History*. Vol. 33, No. 4, 2000, pp. 467-468.

⁶ J. Zacek. *Nationalism in Czechoslovakia*, p. 174.

⁷ E. Glassheim. *National Mythologies*, pp. 468-469.

⁸ D. Miller. *On Nationality*, p. 1.

⁹ **Jiří Kořalka**. *Nationsbildung und nationale Identität der Deutschen, Österreicher, Tschechen und Slowaken um die Mitte des 19. Jahrhunderts. – Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989*. Essen: Klartext Verlag, 2001, S. 44.

¹⁰ **Sandra Schmidt**. *New ethnic minorities in Germany. – Ethnicity and Democratisation in the New Europe*. Ed. by Karl Cordell. London; New York: Routledge, 1999, pp. 92-96.

¹¹ **Miroslav Hroch**. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York: Cambridge University Press, 2000.

peegeldas ta esmajoones just saksa mudelit: see oli herderlik, romantistlik ja etnolingvistiline. Rahvuse määras “ethnos”, keel ja sageli mütologiseeritud versioon oma ajaloost.¹² 1848-49. a. revolutsioon lisas tšehhi rahvuslikule liikumisele poliitilise aspekti. Siit alates sai Euroopas alguse rahva kultuurilise eripära ülimuslikkuse idee kõrval ka rahvuste enesemääramise põhimõtte võidukäik.¹³ Ka tšehhi natsionalism oli tüüpiline näide kultuurilise ärkamise transformeerumisest poliitiliseks rahvusluseks.¹⁴ Sealjuures töötas oma teatavast formaalsusest hoolimata ühe olulise rahvusliku (taas)elustumise instrumendina Böömimaa kui kunagise iseseisva poliitilise üksuse eksisteerimise traditsioon.¹⁵

Juba 18. sajandil alanud industrialiseerimine ja moderniseerumine, mis tegi Böömi- ja Määrimaast Austria tööstuskeskused, aitas samuti tšehhide ja austriasakslaste rahvusliku eneseteadvuse tõusule kaasa.¹⁶ 19. sajandi teisel poolel lõhestas rahvusluse kasv ühiskonna lõplikult saksakeelseks ja tšehhikeelseks pooleks, kes omavahelisi kokkupuuteid pigem vältisid.¹⁷ Teravaks probleemiks oli tšehhide migratsioon linnadesse, mis avaldas seal varem domineerinud sakslastele majanduslikku ning demograafilist survet¹⁸, nii nagu impeeriumi keelepoliitika tegi kitsendusi tšehhidele.¹⁹ Slaavlaste osakaal rahvastikus suurenes, saksa keelt kõnelev elanikkond aga hakkas järk-järgult oma majanduslikke ja poliitilisi eelispositsioone kaotama. Nüüd hakati erinevate sotsiaalsete gruppide probleeme üha enam seostama ka nende etnilise identiteediga. Sajandivahetuseks tekivad keelele baseeruvad elektoraadid, mis rahvustevahelisi pingeid veelgi selgemalt institutsionaliseerivad. Sakslaste poliitilised arusaamad läksid vastuollu tšehhide vaadetega, mis nõudsid teatavat kontrolli haridussüsteemis ja tšehhi keele laiemat administratiivset kasutamisoõigust. Selleks hetkeks omasid mõlemad rahvusgrupid juba märkimisväärset haritud keskklassi, kes pakkus ressursside üle kontrolli saavutamise eesmärkidel üksteisele pidevat ning pikajalist konkurentsi.²⁰ Suuremate administratiivsete õiguste nimel võitlemise ühe olulisema tagajärjena kujunes tšehhidel välja oma elujõuline parteiline süsteem. Ka Austria

¹² **Jacques Rupnik.** Central Europe or Mitteleuropa? – Eastern Europe...Central Europe...Europe. Ed. by Stephen R. Graubard. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, 1991, p. 240.

¹³ J. Zacek. Nationalism in Czechoslovakia, p. 181.

¹⁴ J. Breuilly. Nationalism and the State, pp. 131-134.

¹⁵ M. Hroch. Social Preconditions, p. 60.

¹⁶ S. Auer. Nationalism in Central Europe, pp. 213-216.

¹⁷ **Karl F. Bahm.** The Inconveniences of Nationality: German Bohemians, the Disintegration of the Habsburg Monarchy, and the Attempt to Create a “Sudeten German” Identity. Nationalities Papers. Vol. 27, No. 3, 1999, p. 381.

¹⁸ **Catherine Albrecht.** Economic Nationalism Among German Bohemians. Nationalities Papers. Vol. 24, No. 1, 1996, pp. 17-19.

¹⁹ J. Rupnik. Central Europe, p. 240.

²⁰ **Richard J. Crampton.** Eastern Europe in the Twentieth Century. London; New York: Routledge, 1994, p. 13.

Riiginõukogus (*Reichsrat*) ja keisririigi tsiviilteenistuses osalemine pakkusid viimastel aastakümnetel enne Maailmasõda tšehhidele väärtuslikke poliitilisi kogemusi ning haldusalast ettevalmistust, mida iseseisvas riigis oskuslikult ära kasutati.²¹

Esimese maailmasõja alguseks oli paljurahvuselise Austria-Ungari impeeriumi kodanike riiklik lojaalsus veel küllalt tugev, kuid keiserlike armeede lüüasaamine tõi kaasa järsu muutuse. Tung rahvuslikule enesemääramisele, mida toetasid ka liitlasväed, hävitas impeeriumi kogu poliitilise struktuuri ja asendas selle uute rahvusriikidega.²²

2.2. Tšehhoslovakkia piiride kujunemine

Tšehhoslovakkia loodi Esimese maailmasõja järgsetes relvakokkupõrgetes naabritega ja Pariisi rahukonverentsil liitlasriikide²³ poolt delegeeritud kokkulepete alusel. Peamiselt julgeolekukaalutlustest lähtuvalt järgis see riigi territoriaalsete ning rahvuslike piiride kattuvust suhteliselt vähesel määral või siis üldse mitte. Vaid üks-kümnenelik Tšehhoslovakkia riikidevahelisest piirist kattus keelepiiridega.²⁴ Lisaks slovakkidele, nõudsid 1919. aastal autonoomiat ka Taga-Karpaatia (Podkarpatská Rus ehk Russiinimaa) ukrainlased²⁵; Poolaga oli pidevaks tüliõunaks Tešini (poola Cieszyn; sks Teschen) regioon²⁶, olulisi territoriaalseid nõudmisi oli ka Ungaril.²⁷ Rahvuslikel ettekäanetel tekkinud piirisõjad (frontier wars) omasid strateegilises plaanis aga mõnevõrra väiksemat tähtsust, kui terav konfrontatsioon üle kolme miljoni Tšehhia, Moraavia ja Sileesia sakslasega, kes moodustasid kogu elanikkonnast ligi ühe kolmandiku²⁸ (Böömi- ja Määrimaa põhja, lääne ja lõunapiiridel koguni üle 95% elanikkonnast).²⁹

²¹ **Joseph Rothschild**. East Central Europe between the Two World Wars. A history of East Central Europe. Volume IX. Seattle; London: University of Washington Press, 1974, p. 75.

²² **Karl Aun**. The Critique of the "Nation-State". – Unity and Diversity. Ed. by Nicolas A. Nyiri and Toivo Miljan. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1980, pp. 65-88.

²³ *Ingl allied powers*; sks *Siegermächte*.

²⁴ J. Rothschild. East Central Europe, p. 86.

²⁵ **Raymond Pearson**. National Minorities in Eastern Europe, 1848-1945. London: Macmillan Press, 1983, p. 154; Encyclopedia of Rusyn History.

²⁶ **Janusz Bugajski**. Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties. New York, 1995, p. 295; **Theodore Procházka**. The Second Republic: The Disintegration of Post-Munich Czechoslovakia (October 1938 – March 1939). New York: Columbia University Press, 1981, p. 7.

²⁷ **Dagmar Perman**. The Shaping of the Czechoslovak State: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914-1920. Leiden: E. J. Brill, 1962, pp. 213-227.

²⁸ **Jörg K. Hoensch**. Zum sudetendeutsch-tschechischen Verhältnis in der Ersten Republik. – Das deutsch-tschechische Verhältnis seit 1918. Hrsg. von Eugen Lemberg und Gotthold Rhode. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 1969, S. 25.

²⁹ R. Brubaker. Nationalism reframed, p. 164.

Kogu Esimese maailmasõja vältel tõhhiidel oma tulevase riigi piiridest mingit ühtset ja selget nägemust ei olnud.³⁰ Ideed sõja algul olid märksa tagasihoidlikumad ning rahvuspiire järgivamad³¹ ning ajalooliste Böömi, Määri, Sileesia provintside liitmine tuli kõne alla alles hiljem.³² Sudeetide Tõhhiile andmisest oli eriti huvitatud Prantsusmaa, sest need strateegilised mäeahelikud kujutasid endast tugevat looduslikku kaitsevalli agressiivse Saksamaa vastu.³³ Ka tõhhiide analoogilised argumendid tuginesid väidetele, et pärast Austria-Ungari kadumist pole piirkonnas enam tasakaalustavat jõudu ei Saksamaa ega Venemaa suhtes. Tugeva ajaloolistes piirides Tõhhiimaa loomine aga aitaks Kesk-Euroopa poliitilise vaakumi täitmisele kaasa, neutraliseerides Saksamaad, toetades sellega ühtlasi ka üht Prantsusmaa välispoliitika põhieesmärki.³⁴

28. oktoobril 1918 kuulutas Rahvuskomitee Prahast välja vabariigi ning kinnitas ametisse president *Tómaš Garrigue Masaryk* (1850-1937) ja *Karel Kramář* (1860-1937) valitsuse.³⁵ Ka sudeedisakslased ja Slovakkias elavad ungarlased olid moodustanud oma rahvuslikud valitsused. Päev pärast Tõhhihoslovakkia riigi väljakuulutamist, 29. oktoobril 1918, võtsid sudeedisaksa aladelt pärit delegaadid Viinis vastu otsuse Tõhhihoslovakkiaast lahku lüüa. 30. oktoobril loodi Böömi- ja Määrimaa baasil autonoomne Sudeedimaa provints (Bezirke Sudetenland), mille Ajutine Valitsus resideerus Liberecis (Reichenberg).³⁶ Arutlusel oli ka nende piirkondade liitumine kas Austria või Saksamaaga.³⁷ Viimane aga ebaõnnestus, sest Tõhhihi väed okupeerisid sudeedisaksa alad 1918. a. detsembris.³⁸ Mingit arvestatavat vastuseisu seal kohalike sakslaste seas kujuneda ei jõudnudki. Seda osaliselt ka levinud veendumuste tõttu, et tulevasel rahukonverentsil pannakse paika referendumi korraldamine ja just selle tulemused saavad lõpuks otsustavaks.³⁹

Rahvuslikku enesemääramist on harva saavutatud üksnes läbirääkimiste või rahvahääletuse teel.⁴⁰ Tõhhihid olid teadlikud, et kui soovitakse Böömi ja Slovakkia regioone ilma verisema võitluseta annekteerida, tuleb seda teha kiiresti, enne kui sudeedisakslased ja

³⁰ D. Perman. *The Shaping of the Czechoslovak State*, pp. 8-27.

³¹ Veel 1917-18 oldi nõus teatud, valdavalt saksa asustusega, pisemaid piirialasid Lääne- ja Põhja-Böömimaal [nt Rumburk (Rumburg); Frýdlant (Friedland) või Aš (Asch)] Saksamaale loovutama või tegema etnilisel alusel territoriaalseid vahetusi. Sama kehtis teatud mõõndustega ka Lõuna-Slovakkia kohta. – D. Perman. *The Shaping of the Czechoslovak State*, pp. 24-25.

³² Ibid., p. 15.

³³ **Manfred Scheuch**. *Geschichte – Last oder Chance?* Europäische Rundschau. 30. Jg. No 2/2002. S. 29.

³⁴ D. Perman. *The Shaping of the Czechoslovak State*, pp. 156-176.

³⁵ **Hugh Seton-Watson**. *Eastern Europe Between the Wars, 1918-1941*. New York; Evanston; London: Harper & Row, 1967, p. 171.

³⁶ R. Crampton. *Eastern Europe in the Twentieth Century*, p. 60; K. Bahm. *The Inconveniences*, p. 386.

³⁷ **Timothy W. Ryback**. *Dateline Sudetenland: Hostages to History*. *Foreign Policy* 105/Winter 1996-97, p. 167.

³⁸ J. Hoensch. *Zum sudetendeutsch*, S. 25-26.

³⁹ J. Rothschild. *East Central Europe*, p. 79.

⁴⁰ T. Gurr; B. Harff. *Ethnic Conflict in World Politics*, p. 118.

ungarlased jõuavad organiseerida efektiivset sõjalist ning diplomaatilist vastupanu. Sakslaste vastuseis Tšehhoslovakkia võimudele jäigi esialgu suhteliselt passiivseks, piirdudes peamiselt streigiliikumiste ja kõige uue vabariigiga seonduva boikoteerimisega.⁴¹ Väljaspoolt abi otsides saatsid sudeedisaksa poliitilised liidrid lääneliitlastele diplomaatilisi noote. Protestid sisaldasid peamiselt nõudeid W. Wilsoni 14. punktis viidatud kõikide rahvaste vabale enesemääramisõigusele (Tšehhoslovakkia koosseisus nõuti selle alusel autonoomset staatust). Ka Austria valitsus juhtis tähelepanu sellele, et Tšehhoslovakkia tahab sakslastega asustatud alad jõuga liita ilma rahukonverentsi otsust ära ootamata. Sooviti, et neutraalsete võimude järelevalve ja juhtimise all viidaks läbi rahvaküsitlus.⁴² Erinevalt Austriast oli rahukonverentsil Saksamaa delegatsiooni huvi oma rahvuskaaslaste käekäigu suhtes, ilmselt riigi enda julgeolekukaalutlustest lähtuvalt, suhteliselt leige. Saksa valitsus ei läkitanud liitlastele ühtegi dokumenti, mis oleks esitanud Tšehhoslovakkia Böömi- ja Määrimaa aladele omapoolseid territoriaalseid nõudmisi.⁴³ 1919. aasta esimesel poolel tegelesid seda aktiivsemalt koduse vastupanu õhutamiseга sudeedisaksa emigrandid. Märtsis vallandusidki esimesed tõsisemad rahvuslikust vaenust tingitud verevalamised. Protestiks Tšehhoslovakkia valitsuse otsuse vastu, takistada kohalikel sakslastel osaleda uue Austria parlamendi valimistel, toimusid mitmetes Böömimaa linnades üldstreigid ja massidemonstratsioonid. Neis osalejad avaldasid Tšehhoslovakkia riigi vastaseid loosungeid, rebisid alla Tšehhi lippe ja riigivappe ning solvasid korra tagamisel hättajäänud politseid.⁴⁴ Kohale saadetud sõjavägi kaotas enesevalitsuse ja avas meeleavaldajate pihta tule, mille tagajärjel hukkus 54 inimest, neist 24 Kádaň's (Kaaден).⁴⁵ Palju kõmu tekitanud traagilised sündmused süvendasid kogukondade vahelist lõhet veelgi, aidates ehk kaudselt läbi vägivalda tugevdada ka oma etnilist või regionaalset identiteeti.⁴⁶

Sageli kardetakse riigi juhtkondades, et mõne vähemusgrupi eraldumistaotlustele järele andes, avavad nad separatistide ja irredentistide nõudmiste Pandora laeka.⁴⁷ Ka lääneliitlased olid üldiselt seisukohal, et ükskõik, kui ebaoluline territoorium Saksamaale antakse, looks see pretsedendi suuremate alade eraldumiseks tulevikus. Prantslased rõhutasid ka seda, et mida suurem on vähemus, seda paremini tema häält kuulda on; seega

⁴¹ **Herman Kopecek.** Zusammenarbeit and Spoluprce: Sudeten German-Czech Cooperation in Interwar Czechoslovakia. Nationalities Papers. Vol. 24, No. 1, 1996, p. 65.

⁴² D. Perman. The Shaping of the Czechoslovak State, pp. 77-78.

⁴³ Ibid., pp. 178-182.

⁴⁴ **Bohumil Černý.** Die deutsche Frage in der ČSR (1918-1938). – Das deutsch-tschechische Verhältnis seit 1918. Hrsg. von E. Lemberg und G. Rhode. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 1969, S. 53.

⁴⁵ **Fritz Peter Habel.** Die Sudetendeutschen. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Band 1. München: Langen Müller, 1998, S. 34.

⁴⁶ B. Fowkes. Ethnicity and Ethnic Conflict, p. 183.

⁴⁷ B. Neuberger. National Self-Determination.

igasugune katse saksa minorityt vähendada nõrgestaks ülemäära nende endi positsioone.⁴⁸ Samuti keelduti irredentismi vältimise põhjendusel rahvahääletuse läbiviimisest.⁴⁹ Tšehhi diplomaadid argumenteerisid, et enamik linnu ning paljud Böömimaa piirkonnad on etniliselt niivõrd segunenud, et igasugune territoriaalne eraldumine tšehhi ja saksa elanikkonna vahel näib mõeldamatu.⁵⁰

USA delegatsioonis käisid Wilsoni enesemääramisõiguse printsiibi täpse sisu ning selle rakendamise põhjendatavuse küsimustes tõsised vaidlused juba rahukonverentsi ajal.⁵¹ Tundus, et kogu Kesk-Euroopas oli võimatu luua etniliselt homogeenseid riike, mis oleksid majanduslikult elujõulised ja strateegiliselt kaitstavad. Massilised ning kulukad rahvastiku ümberasustamised oleksid majandussidemeid, administratiivseid võrgustikke ja kultuurisidemeid tõsiselt katkestanud ning võinuks tekitada uusi konflikte. Nende probleemidega kaasnes fakt, et paljudel territooriumitel omasid kaks või enam gruppi võrdselt ajalooliste põliselanike staatust.⁵² Samas oli ilmne, et segaasustusega piirkondades on laiaulatusliku etnilise konflikti tõenäosus suurem.⁵³ Kõiges selles nähti põhjendatult ohtu Euroopa rahule ja stabiilsusele. Seetõttu läksid sudeedisakslastega asustatud alad Tšehhoslovakkiale suhteliselt kergekäeliselt, ilma, et liitlased oleksid paljudesse küsimustesse tõsiselt süvenenud. Põhjuseks erinevate teiste aktuaalsete probleemide rohkus (nt liitlasvägede sõjaline potentsiaal kahanes iga päevaga; hõõrumised liitlasriikide vahel; Pariisi konverentsi prestiiži langus: Tšehhi piirikonfliktidesse Poola ja Ungariga sõjaliselt ei sekkunud), lisaks Prantsusmaa diplomaatilised jõupingutused jms. Seega näis Kesk-Euroopa *status quo* kiire legaliseerimine hetkel praktiline, kui mitte hädavajalik.⁵⁴ Tšehhoslovakkia lõplikud piirid sanktsioneeriti 1919. a. septembris *St. Germain-en-Laye* rahulepingus.⁵⁵

Pikemas perspektiivis oli aga Versailles' printsiip, panna riigipiirid kattuma rahvuse ja keelepiiridega, selgelt ebapraktiline. Vanade impeeriumite varemetele kerkinud uued riigid olid pea sama paljurahvuselised kui vanad "rahvastevanglad", mida nad asendasid. Jugoslaavia ja Tšehhoslovakkia kombinatsioonides puudus igasugune ajalooline eeskuju, need konstruktsioonid põhinesid rahvuslikkuse ideoloogial, mis uskus samaaegselt nii ühise

⁴⁸ D. Perman. *The Shaping of the Czechoslovak State*, pp. 144-145.

⁴⁹ W. Kessler. *Die gescheiterte Integration*, S. 168.

⁵⁰ D. Perman. *The Shaping of the Czechoslovak State*, p. 21.

⁵¹ **Robert Lansing**. *The Peace Negotiations: A Personal Narrative*. Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1921.

⁵² J. Bugajski. *Ethnic Politics*, p. xvi.

⁵³ S. Cornell. *Autonomy and Conflict*, p. 6.

⁵⁴ D. Perman. *The Shaping of the Czechoslovak State*, pp. 156-212.

⁵⁵ **Alfred-Maurice de Zayas**. *A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944-1950*. New York: St. Martin's Press, 1994, pp. 15-16.

etnilise päritolu jõusse kui ka liiga pisikeste rahvusriikide ebasoovitavusse.⁵⁶ Olukorra tegi veelgi komplitseeritumaks see, et rahvusvähemused paiknesid oma etnilise kodumaaga külgnevatel territooriumitel, mistõttu territoriaalsed lahkkelid olid vältimatud.⁵⁷ Tšehhoslovakkia piiride julgeolek kahe maailmasõja vahel oli nende anneksioonide ning vaenulike naabrite tõttu problemaatiline.⁵⁸ Vastloodud rahvusriik oli rahulolematute sudeedisakslaste näol vastu võtnud oma potentsiaalse Trooja hobuse.

2.3. Mõrad riigi-ehitamise tekstuuris

Ajaloolistest, majanduslikest ja julgeolukupoliitilistest kaalutlustest tulenevalt oli Tšehhoslovakkia riigi-ehitus (*budování státu*) tervikuna paratamatult kunstliku iseloomuga ning ei lähtunud mitte alati oma piiride orgaanilise kujunemise ideedest. Tšehhi poliitiline eliit sünteesis selles protsessis elemente nii eelmodernse riigilooma praktikatest kui kaasaegse (etnilise) natsionalismi põhimõtetest, mis edaspidi tekitasid raskusi riigi eripalgeliste regioonide ühtseks tervikuks liitmisel. Mõningad peamised Tšehhoslovakkia riikluse rajamisega kaasnenud sisemisest struktuurist tingitud võtmeprobleemid leiavad alljärgnevalt ka käsitlemist.

Slovakkia territoorium kuulus Habsburgide impeeriumi ajal „Ülem-Ungari“ nime all Ungari kuningriigi koosseisu. 19. sajandi teisel poolel ja varasel 20. sajandil kogesid slovakid mitmeid tugevaid madjariseerimise laineid.⁵⁹ Võrreldes tšehhidega olid slovakid majanduslikult ja poliitiliselt vähemarenenud ning nende rahvuslik eneseteadvus veel nõrk.⁶⁰ Enne Esimest maailmasõda soosis slovakkide poolelt tihedamaid administratiivseid sidemeid tšehhidega vaid väike protestantlik haritlasgrupp, mis oli koondunud ajakirja *Hlas* (Hääl) ümber. Maailmasõja vältel tehti selles valdkonnas suurimaid diplomaatilisi jõupingutusi eelkõige eksiiliringkondades. Seal olid iseseisva ühisriikluse silmapaistvamateks eestvedajateks tšehhide leerist Tomáš Masaryk ja Edvard Beneš,

⁵⁶ E. Hobsbawm. Nations and nationalism since 1780, p. 133.

⁵⁷ R. Pearson. National Minorities, p. 160.

⁵⁸ **Rolf Ahmann.** Militärische Schwäche oder Versagen der Sicherheitspolitik? Verteidigungsprobleme Polens, der baltischen Staaten und der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit. - Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997, S. 34-35; 40-43.

⁵⁹ **Martin Bútora; Zora Bútorová.** Slovakia After the Split. Journal of Democracy. Vol. 4, No. 2, 1993, p. 73; R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, pp. 11-12.

⁶⁰ Slovakkide rahvusluse kujunemisest vt **Ismo Nurmi.** Slovakia – A Playground for Nationalism and National Identity, 1918-1920: Manifestations of the National Identity of Slovaks. Helsinki: Hakapaino oy, 1999; J. Zacek. Nationalism in Czechoslovakia, pp. 186-192.

slovakkidest Milan Štefánik ning Štefan Osuský.⁶¹ 30. mail 1918 sõlmis Masaryk USAs sealsete slovaki liidritega *Pittsburghi lepingu*, mille sisust kinnipidamise ümber tõstatus järgnevat aastat kahe sugulasrahva vahel suhteliselt palju poleemikat. Pittsburghi kokkuleppe raames lubati slovakkidele tulevases föderatiivses Tšehho-Slovakkia riigis autonoomiat, oma parlamenti, kohtuorganeid, Slovakkia koolides ja avalikes asutustes slovaki keele ametlikku kasutamist. Slovakkia esindajad ei leidnud tol hetkel taolisele ühisriigile ka soodsamaid alternatiive, kuna täiesti iseseisvaks riigiks puudus neil vajalik poliitiline struktuur ning administratiivne suutlikkus. Seega esimestel sõjajärgsetel aastatel tervitasid paljud slovaki küll ungarlaste surve alt vabanemist, kuid uue vabariigi poliitilise korralduse suhtes jäädi pigem äraootavale seisukohale.⁶²

Samuti liideti piiride ümberjagamise käigus riigi idaossa juurde Ruteenia (Taga-Karpaatia), mis oli veel vaesem ja madalama haridustasemega piirkond kui Slovakkia.⁶³ Ka siinkohal jõudsid T. Masaryk ja USAs elavate Ruteenia emigrantide liider Grigory I. Žatković 1918. a. oktoobri lõpus Philadelphias eelnevalt sarnasele kompromissile, et Tšehhoslovakkia ühinemise korral tagatakse Ruteeniale laiaulatuslikud autonoomsed õigused ning institutsioonid. Eksiilis sõlmitud kokkuleppe kiitsid heaks nii USA russiinide seas 1918. a. novembris läbiviidud rahvahääletuse tulemused kui Russiini Rahva Keskraada esindajate kokkutulek Užgorodis (Ungvár) 1919. a. maikuus. Lisaks Poola, Ungari ja Ukraina ehk NSV Liidu nõrgestamisele olid Lääneriigid ja Praha sellise manöövriga päri ka strateegilistel põhjustel – Ruteenia kujutas endast maasilda Ungari revanšismi põhivastase Rumeeniaga, kellega Tšehhoslovakkia sõlmis hiljem kaitselepingu.⁶⁴

Masaryki ideed sõbralikust riikide liidust Kesk-Euroopas ei lasknud realiseerida aga ka Tešini (Ülem-Sileesia) probleem. Kuigi esialgu olid kohalikud poola ja tšehhi võimud otsustanud Tešinis omavahelise piiri tõmmata etnilisel alusel, siis kasutades ära Poola ning NSV Liidu vahelise sõja puhkemist, okupeerisid tšehhi väed selle majanduslikult ja logistiliselt olulise piirkonna juba 23. jaanuaril 1919.⁶⁵ Poola seda ei unustanud ning naabreid ei suutnud lepitada isegi 1930-ndate teisel poolel taaselustunud Saksa ja Venemaa surve. Nii hakkas sõdadevaheline Tšehhoslovakkia koosnema viiest peamisest territooriumist: läänes endised Austria provintsid Böömi- ja Määrimaa ning osa Ülem-

⁶¹ J. Rothschild. *East Central Europe*, p. 82; **Stanislav J. Kirschbaum**. *The Dissolution of Czechoslovakia: A Case of Failed State Building? – The Territorial Management of Ethnic Conflict*. Ed. by John Coakley. London; Portland, OR: Frank Cass, 2003, pp. 230-231.

⁶² H. Seton-Watson. *Eastern Europe Between the Wars*, p. 175.

⁶³ **Indrek Jääts**. Russiinid: Ajalugu ja tänapäev. *Akadeemia* nr 5-6/1997, lk 1153-1154.

⁶⁴ J. Rothschild. *East Central Europe*, p. 84; J. Zacek. *Nationalism in Czechoslovakia*, p. 194.

⁶⁵ R. Crampton. *Eastern Europe in the Twentieth Century*, pp. 40; 60.

Sileesiast; idas endise Ungari kuningriigi alad Slovakkia ja Ruteenia ning lisaks poolakatel võetud Tešini regioon.

Väga mitmete territoriaalsete konfliktide puhul domineerivad poliitilises diskursuses nn ajalooline õigus (ehk piirkonna ajaloolisele territoriaalsele kuuluvusele baseeruvad pretensioonid) ja nn etniline õigus (ehk praeguste elanike enesemääramisele tuginevad pretensioonid).⁶⁶ Tšehhoslovakkia nõuded Versailles' rahukonverentsil apelleerisid vastavalt vajadusele mõlemale printsiibile: 1) ajaloolised piirid saksa ja poola natsionalismi vastu Böömimaal, Määrimaal ja Ülem-Sileesias; ning 2) rahvusprintsipi Ungari ajalooliste piiride vastu Slovakkias ja Ruteenias. Mõlemad kontseptsioonid lähtusid kardinaalselt erinevatelt alustelt ning olid riigi-ehituse ja rahvuse-ehituse seisukohalt ka omavahel paljuski põrkuvad.⁶⁷

Juba 19. sajandi teisest poolest alates olid mitmed tšehhi intellektuaalid toetanud nn böömi ajaloolis-riigiõiguslikku ideed, summeerides seda Böömimaale, Sileesia, Määrimaale ja Lausitzi aladele. Keskaegset riiklust tingimuseks seades nõuti selle alusel mõningate modifikatsioonidega Böömi riigi territoriaalset restauratsiooni.⁶⁸ Paraku selgus hiljem, et sealsed sudeedisakslased ning poolakad polnud nõus ei taoliste riigi- ega ka rahvuse-ehitamise programmidega. Kuna Slovakkia liitmise puhul ajaloolist õigustust kasutada ei saanud, rõhuti selle asemel rahvusliku enesemääramise printsiibile. Viimase puhul tekkis ungari vähemuse näol koheselt raskusi aga ka siin. Tšehhid kartsid 1919. a. suvel põhjendatult, et kui ungari võimud jõuavad Slovakkias läbi viia rahvahääletuse, oleks selle resultaat soodne Ungarile. Seepärast viisid Tšehhoslovakkia väed seal juunikuus kiiremas korras läbi eduka sõjalise pealetungi.⁶⁹

Pea ainus ühisjoon Tšehhoslovakkia etnokultuuriliselt heterogeensete territooriumite juures oli kunagine Austria-Ungari impeeriumi pärand, kuid siingi komplitseerisid olukorda teravad kontrastid riigi lääne- ja idaregioonide poliitilises, majanduslikus ning sotsiaalses arengus.⁷⁰ Vastavate puudujääkide kompenseerimiseks oli Tšehhoslovakkia oma riigi-ehituses sunnitud kasutusele võtma täiendavad poliitilist ühtsust kindlustavad administratiivsed abinõud.

⁶⁶ **Robert Hislope.** Ethnic Conflict and the „Generosity Moment“. Journal of Democracy. Vol. 9, No. 1, 1998, p. 149.

⁶⁷ W. Kessler. Die gescheiterte Integration, S. 168.

⁶⁸ **Peter Burian.** Ostmitteleuropa 1919. Über das Entstehen einer neuen Staatenwelt. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997, S. 8.

⁶⁹ D. Perman. The Shaping of the Czechoslovak State, pp. 78; 213-227.

⁷⁰ R. Pearson. National Minorities, p. 151.

Tšehhoslovakkia riigiidee kolmeks põhialuseks said vabariiklik riigikord, demokraatia ja riigi territooriumi terviklikkus ning jagamatus.⁷¹ Kogu Pariisi rahukonverentsi vältel rääkis välisminister E. Beneš, et uus riik saab olema Šveitsi meenutav föderaalne süsteem. Peamiselt üritati sellega veenda kohalikke sakslasi vähemuste liberaalses kohtlemises.⁷² Šveitsi mudeli asemel püüti järele aimata siiski pigem prantsusepärast tsentraliseeritud mudelit ja 1920. aasta 29. veebruari põhiseadusega kehtestati Tšehhoslovakkias unitaarriik.⁷³ Kõik peale Esimest maailmasõda rajatud uute Euroopa riikide elanikud said olenemata oma etnilisest päritolust automaatselt asukohamaa kodanikeks. Rahvus pidi seega praktikas sageli moodustuma etteantud territoriaalsetes piirides. Arvestades aga asjaolu, et Ida- ja Kesk-Euroopas defineeriti rahvust pigem etniliselt kui territoriaalselt, muutis see vastloodud riikide sisemise konsolideerumise märgatavalt keerulisemaks.⁷⁴

1921. a. rahvaloenduse andmetel moodustasid tšehhi rahvusest isikud vaid 52,5% kogu Tšehhoslovakkia elanikkonnast.⁷⁵ Sensitiivse demograafilise situatsiooni tõttu hakati seetõttu kohe vabariigi alguspäevilt alates jõuliselt edendama nn *tšehhoslovakismi* ideoloogiat. Selle kohaselt olid tšehhid ja slovakiid ametlikult Tšehhoslovakkia riikiloomad (*statovorné*) rahvad. Deklareeriti, et eksisteerib mitte ainult üks „tšehhoslovakkia rahvus“, vaid koguni üks „tšehhoslovakkia“ keel.⁷⁶ Nii moodustasid ametlike riigirahvuste arvulised näitajad ühtekokku juba ligikaudu 66-67% kogurahvastikust. 1920. a. põhiseadus eraldi slovaki rahvusmääratlust enam ei tunnistanudki ning mõlemad sugulasrahvad olid seal märgitud juba üheselt kui „tšehhoslovakiid“. Sellegipoolest võib slovakkide üha süvenevate detsentraliseerimisnõuete põhjal öelda, et „tšehhoslovakismi“ idee levis Maailmasõja ajal küll aeglaselt tšehhidest ja slovakkidest haritlaste seas, ent polnud 1918 laiemaks läbilöögiks veel piisavalt küps.⁷⁸ Tšehhoslovakkia ühisriigis nähti pikemas perspektiivis kaitset saksa ning ungari ekspansionismi vastu. „Tšehhoslovakism“ oli aga nii riiki kui (põhi)rahvust ülesehitav täiesti omaladne sünteetiline natsionalismi-ideoloogia.⁷⁹

⁷¹ **Lubomír Lipták.** Der „Krach“ der tschechoslowakischen Staatsidee. – Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989. Hrsg. von J. K. Hoensch und H. Lemberg. Essen: Klartext Verlag, 2001, S. 96.

⁷² **Elizabeth Wiskemann.** Czechs and Germans. A Study of the Struggle in the Historic Provinces of Bohemia and Moravia. London; New York; Toronto: Oxford University Press, 1938, pp. 92-93.

⁷³ K. Barkey. Thinking About Consequences, p. 109.

⁷⁴ P. Roter. Locating the „Minority Problem“, p. 231.

⁷⁵ **Josef Kalvoda.** National Minorities Under Communism: The Case of Czechoslovakia. Nationalities Papers. Vol. 16, No. 1, 1988, p. 14.

⁷⁶ H. Seton-Watson. Eastern Europe Between the Wars, p. 171; P. Burian. Ostmitteleuropa 1919, S. 7.

⁷⁷ J. Kalvoda. National Minorities, p. 1.

⁷⁸ J. Zacek. Nationalism in Czechoslovakia, p. 192.

⁷⁹ J. Bugajski. Ethnic Politics, p. 294; S. Kirschbaum. The Dissolution of Czechoslovakia, p. 233.

Teistele etnilistele kogukondadele omistati vähemusrühvuse staatus, millega elimineeriti ühtlasi nende pretensioonid võrdsest partnerlusest riigi-ehitamise protsessis.⁸⁰ Viimase vältimatu osa režiimivahetusi läbivates riikides on ka uue konstitutsiooni kavandamine ja ellurakendamine.⁸¹ Seda on peetud ehk oluliseimaks poliitiliseks aktsiooniks, milles riigid teevad valikuid poliitilist elu puudutavates põhiküsimustes nagu võimusuhted, õigused ning kohustused, esindatus ja legitiimsus. Seetõttu on põhiseaduse koostamine sageli konfliktne protseduur, mis polariseerib omavahel konkureerivad poliitilised jõud.⁸² Kui põhiseaduseelnõu projekteerimine ise kulgeb suhteliselt konsensuslikult, eksisteerib Philippe Schmitteri järgi suur tõenäosus, et selline saab olema ka lõpptulemus. Teisest küljest, kui konstitutsiooni koostamise protsess on konfliktialdis ja kaootiline, võib selle jõustumine võimendada lahkkelisid ka ühiskonnas laiemalt.⁸³

Tšehhoslovakkia etnilised vähemused olid vabariigi põhiseaduse ettevalmistamise juurest kõrvaldatud. Tšehhid-slovakid otsustasid riigi konstitutsioonilised alused kindlaks määrata vaid omavahel⁸⁴ ning võimalikult üksmeelselt.⁸⁵ Seega seadsid vähemuste parteid algusest peale uue riigi legitiimsuse kahtluse alla.⁸⁶ Kuigi tšehhi pool faktiliselt hoidus saksa poliitikutega tulevase riigikorralduse osas formaalseid läbirääkimisi pidamast, kuna see oleks teataval määral vihjanud saksa omavalitsuse tunnustamisele, välistasid vähemused end poliitilisest koostööst ka ise. Mõned sudeedisaksa liidrid avaldasid soovi uue riigiga koostööle asuda juba St Germaini rahulepingu allakirjutamise järel, et võidelda föderaalset laadi konstitutsiooniliste projektide eest. Üldjoontes valitses Esimese maailmasõja lõpust alates kuni 1922. aasta teise pooleni Tšehhoslovakkia vabariigi suhtes aga üldine vaenulikkus ning enamus saksa parteisid keeldus kategooriliselt ka selle valitsuses osalemast.⁸⁷ Kui saksa erakonnad viimaks nõustusid (ja olid lubatud) poliitilisele areenile sisenema, leidsid nad end ümbritsetuna mitmesugustest institutsionaalsetest *fait accompli* dest. Sellised tõsiasiad, et Tšehhoslovakkia põhiseadus võeti vastu nende tahte

⁸⁰ **Carole Fink**. Minority Rights as an International Question. Contemporary European History. Vol. 9, No. 3, 2000, p. 388.

⁸¹ Vt nt **Klaus von Beyme**. Institutional Engineering and Transition to Democracy. – Democratic Consolidation in Eastern Europe. Volume I. Institutional Engineering. Ed. by Jan Zielonka. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001. pp. 6-17.

⁸² **Robert Elgie**; **Jan Zielonka**. Constitutions and Constitution-Building: A Comparative Perspective. – Ibid., p. 25.

⁸³ Ibid., p. 34.

⁸⁴ J. Rothschild. East Central Europe, p. 93.

⁸⁵ Kuigi näiliselt valdav enamus slovake mõistis Tšehhoslovakkia konstitutsiooni toetamise vajalikkust, esitati kutse osaleda eelnõu väljatöötamises üksnes Prahaga peades suhetes olevatele isikutele, peamiselt läänemeelsetele protestantidele. – Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, p. 487.

⁸⁶ **Giovanni Capoccia**. Legislative Responses against Extremism. The „Protection of Democracy“ in the First Czechoslovak Republic (1920-1938). East European Politics and Societies. Vol. 16, No. 3, 2002, p. 705.

⁸⁷ H. Kopecek. Zusammenarbeit, pp. 64-65.

vastaselt, nende enesemääramisõigusega ei arvestatud ning poliitilisest omavalitsusest keelduti, tekitasid sudeedisakslaste seas massilist rahulolematust ja proteste.⁸⁸

Mitmed teoreetilised uuringud pööravad etniliste konfliktide vallandumise puhul erilist tähelepanu just vastavatele poliitilistele siirdeperioodidele. Sisemiselt sügavalt lõhestunud ühiskondades kalduvad taolised murrangud süvendama opositsiooni valitseva režiimi ja rahvusvähemuste vahel, mis sageli viib ka etnilise identiteedi tavapärasest suuremale võimendumisele. Samuti võivad etniliste ning kommunaalsete konfliktide kujunemisele mitmel moel kaasa aidata demokratiseerimisprotsessid laiemalt. Mõned etnopolitiilise konflikti osapooled saavad sellisel juhul kasutada täiendavaid demokraatlikust süsteemist tulenevaid vahendeid ja võimalusi.⁸⁹ Pärast impeeriumi lagunemist sõltub uute riikide eksistents ning institutsioonide legitiimsus suuresti vastandumisest endisele impeeriumi tuumale. Sellest lähtuvalt on endise keskvoimuga seostatavaid gruppe nähtud sageli potentsiaalselt ebalojaalsetena ja uue režiimi esindajad võivad nõuda nende (ajutist) poliitilise osaluse piiramist. Enamasti eelistatakse föderatiivsetele või teistele poliitilis-autonoomsetele variantidele tsentraliseeritud riiki. Postimperiaalne struktuur loob elanikkonnas seega mitmesuguseid vastanduvaid stiimuleid, mis multietnilises keskkonnas jätab igale rahvusriigi ülesehitamise projektile oma pitsi.⁹⁰

Etniliste vähemustega seotud poliitika ning võimalikud territoriaalsete lahenduste väljavaated sõltuvad paljuski nii vähemusgrupi absoluutsest kui suhtarvust ehk selle geograafilise jaotuse mustritest.⁹¹ Esmajoonest nn piirivähemusi (sks Grenzminderheiten) nagu näiteks sõdadevahelisi sudeedisakslaseid või slovakkiaungarlasi on nähtud riigiehitamise territoriaalsete programmide elluviimisel tõsiste takistustena.⁹² Ka tšehhid olid veel 1920-ndate aastate alguses korduvalt sunnitud oma riikluse kindlustamiseks maa erinevates osades kasutusele võtma drakoonilisi meetmeid. Võimalike kommunistlike riigipöördekatsete neutraliseerimise kõrval vastati sõjaseisukorra kehtestamisega ka Habsburgide impeeriumi taastamise katsetele ungarlasega asustatud territooriumil ja Sudeetide regioonides.⁹³

⁸⁸ **Eduard Kubá.** Die brüchigen Beziehungen: Die Weimarer Republik und die Tschechoslowakei. – Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989. Hrsg. von J. K. Hoensch und H. Lemberg. Essen: Klartext Verlag, 2001, S. 73.

⁸⁹ T. Gurr. Peoples Against States, pp. 359-363; R. Hislope. Ethnic Conflict, p. 141.

⁹⁰ **Alan Ingram.** Broadening Russia's Borders? The Nationalist Challenge of the Congress of Russian Communities. Political Geography. Vol. 20, No. 2, 2001, p. 203.

⁹¹ **John Coakley.** Introduction: The Challenge. – The Territorial Management of Ethnic Conflict. Ed. by J. Coakley. London; Portland, OR: Frank Cass, 2003, p. 16.

⁹² W. Kessler. Die gescheiterte Integration, S. 171; 177-178.

⁹³ G. Capoccia. Legislative Responses, pp. 706-708.

Esimese maailmasõja järgne alaline duell tsentralismi ning regionalismi vahel oli iseäranis selgesti jälgitav riikides nagu Poola, Tšehhoslovakkia ja Jugoslaavia, kus etnilise kirevusega kaasnes vajadus integreerida territooriume, mis varem olid kuulunud täiesti teistsugustesse õiguslikesse ja poliitilistesse struktuuridesse.⁹⁴ Nii tolleaegses kui ka tänapäeva maailmas suhteliselt aktuaalset *etnoregionalismi* eristab etnonatsionalismist eelkõige asjaolu, et ei pürgita mitte niivõrd täieliku etnilise suveräänsuse suunas, vaid keskendutakse “oma” jaotatud või tajutavalt kitsendatud territooriumi olukorra parandamisele. See spetsiifiline regioon moodustab aluse, millelt etniline vähemus ründab teiste privilegeeritud gruppide juurdepääsu riigivõimule ja ressurssidele ning dominantgrupi struktuuride legitiimsust. Sõltuvalt poliitilistest asjaoludest võib vastav nähtus aja jooksul areneda separatistlikuks rahvusluseks või järk-järguliseks integratsiooniks üldisesse poliitilisse kooslusesse. Enamasti käib etnoregionalismiga siiski kaasas teistest eristuv ja ühtlasi pidevalt „(re)konstrueeritav“ kollektiivne territoriaalne identiteet, mis esitab kehtivale rahvus-riigi ülesehitamise korrale märkimisväärsed väljakutseid.⁹⁵ Tšehhoslovakkias elavate sakslaste ja ungarlaste puhul täiendasid kirjeldatud regionaalpoliitika sisu suuremal või vähemal määral ka nende etnilise kodumaaga liitumise tendentsid. Slovakkide seas süvendas selles unitaariigis kommunalistlikke erihuvisid juba paljuski nende rahvusidentiteedi avalik institutsionaalne tunnustamine. Seepärast pidi Praha etnoregionalismi tsentrifugaalsete jõudude pidurdamiseks kogu riigis korduvalt läbi viima mitmesuguseid territoriaalseid haldusreforme.

Kuigi Tšehhoslovakkia oli 1920. a. põhiseaduse järgi tugevasti tsentraliseeritud riik, baseerus regionaalne omavalitsussüsteem esialgu 23 maakonnale (*župy*). Etniliste gruppide territoriaalsete suhete ümbermääratlemiseks saab riik muuta oma sisemisi piire, mida Praha ka koheselt tegi. Saksa vähemus oli enamjaolt küll ruumiliselt kontsentreerunud Böömi- ja Määrimaale, kuid sealsed administratiivsete distriktide piirid tõmmati selliselt, et nõrgestada nende nõudeid oma etniliselt „puhtale“ territooriumile.⁹⁶ Ka nt Ruteenia kreiskonna läänepiirid olid kehtestatud nii, et ligi 1/5 russiinidest jäeti sellest väljaspoole, Slovakkia haldusalas olevatesse distriktidesse.⁹⁷ Samuti jagas 1923. aastal Slovakkias jõustunud haldusreform regiooni kujul, mis välistas autonoomse valitsuse loomise kogu piirkonnale tervikuna.⁹⁸

⁹⁴ R. Crampton. *Eastern Europe in the Twentieth Century*, p. 33.

⁹⁵ *Encyclopedia of Nationalism*. Vol. 1, p. 373.

⁹⁶ J. Coakley. *The Challenge*, pp. 11-12.

⁹⁷ J. Rothschild. *East Central Europe*, p. 84.

⁹⁸ H. Kopecek. *Zusammenarbeit*, p. 69.

1927. a. kohaliku omavalitsuse reformiga *župy*-süsteem kaotati ning maa jagati neljaks suhteliselt jõuetu täitevvõimuga provintsiks (*kraj*): Böömimaa, Määrimaa-Sileesia, Slovakkia ja Ruteenia. Sileesia liitmine Määrimaaga oli mõeldud tõkestama võimalikku saksa-poola koalitsiooni, mis eraldi Sileesia provintsi korral oleks võinud sealse tšehhoslovakkia elemendi poliitiliselt teisejärgulisse rolli suruda. Sudeedisakslaste jaoks, kes oleksid varem plaanitud 21 prefektuuri puhul omanud neist paljudes enamuse staatust, tähendas uus nelja provintsi süsteem olulist tagasilööki ning muutis nad igas üksuses alaliseks vähemuseks. Kaks Prahaga koostööaldist saksa valitsusparteid, kes selle reformiga vastumeelselt nõustusid, said järgmistel parlamendivalimistel kohe madala reitinguga karistatud. Kui eeldada, et vaevalt oli tšehhoslovakkia erakondade pikaajaline huvi näha, kuidas koopereerumisvalmidus end sakslaste seas diskrediteerib, kujunes kogu selle reformi poliitiline tulemuslikkus kõigi jaoks (v.a. slovakkide) mõneti küsitavaks.⁹⁹ Slovakkia provintsi sai esmakordselt terviklikku identiteeti järgivad piirid oma bürokraatlike organite ja rahvasaadikutega.¹⁰⁰

Riigi administratsioon ning seadusandlus jäid nende reformidega endiselt tsentraliseerituks. Unitaarriigile vaatamata tunnustas sõdadevaheline Tšehhoslovakkia seega oma kahe peamise slaavi vähemuse – slovakkide ja russiinide – regionaalset eripära vähemalt selle võrra, et aktsepteeris Slovakkia ja Ruteenia nimelisi territooriume. Eitas võimalike edasiste setsessionistlike suunitluste kartuses aga taolise tunnustuse andmist riigi suurimale vähemusgrupile, sakslastele.

2.4. Kokkuvõte

Pariisi rahukonverentsi lepingutega jõustunud territoriaalsed ümberkorraldused, mis paljuski peegeldasid Esimese maailmasõja järgset poliitilist status quod, järgisid rahvuspiire rohkem kui ükski eelnev süsteem Kesk-Euroopa ajaloos. Sellele vaatamata kujunes Tšehhoslovakkia territoriaalne ja rahvuslik koosseis äärmiselt mitmepalgeliseks. Lääneriike suudeti Prantsusmaa toetusel veenda, et laiendatud Tšehhoslovakkia on parim vastukaal saksa, ungari ning austria revanšismile ning tõke enamuse imbumisele Euroopasse. Peamiselt julgeolekustrateegilistel ning majanduslikel põhjustel inkorporeeriti seega uue unitaarse riigikorraldusega vabariigi koosseisu miljonite sudeedisakslastega asustatud

⁹⁹ J. Rothschild. East Central Europe, pp. 113-114.

¹⁰⁰ R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, p. 69; S. Kirschbaum. The Dissolution of Czechoslovakia, p. 259: note 21.

Böömi- ja Määrimaa, poola vähemusega Ülem-Sileesia, russiini-ungari elanikkonnaga Taga-Karpaatia ning tugeva ungari kogukonnaga Slovakkia. W. Wilsoni USA sõjalõpu programmis esitatud kõigi rahvaste vaba enesemääramisõiguse printsiipi ja rahvahääletust Tšehhoslovakkias erinevatel poliitilistel põhjustel ei rakendatud – tulemuseks rahvusvähemuste rahulolematus ning nende etniliste emamaade revisionistlik välispoliitika. Eelkõige arvukate sakslaste ja ungarlastega asustatud piirialade liitmine osutus omamoodi viitsütikuga pommiks.

Territooriumite liidendamisel apelleeriti nii ajaloolisele õigusele (nt Böömimaa) kui etnilisele argumendile (Slovakkia). Selle tagajärjel ilmnemisele osaliselt juba Austria-Ungari pärandist lähtudes teravad erisused riigi lääne- ja idaregioonide poliitilises, majanduslikus ning sotsiaalses arengus. Lisaks etnilisele pluralismile olid need sõdadevahelise Tšehhoslovakkia riigi-ehitamise juures alalisteks väljakutseteks, mille kompenseerimiseks võeti kasutusele mitmesuguseid poliitilist ühtsust ja territoriaalset terviklikkust suurendavaid administratiivseid abinõusid.

Sensitiivse demograafilise situatsiooni tõttu moodustasid „tšehhoslovakismi“ ideoloogiale toetudes Tšehhoslovakkia riikiloovad rahvused tšehhid ja slovakiid. Teistele etnilistele kogukondadele omistati vähemusrahvuse staatus, kõrvaldades nad sellega ühtlasi uue riigi põhiseaduslike aluste koostamise protsessist ning kaardistades pikemas plaanis uued võimuvahekorrad ja formaalsed reeglid poliitikaarenil.

Postimperiaalsest sotsiaal-poliitilisest struktuurist tulenevalt eelistasid uued võimuesindajad föderaalsetele variantidele või rahvusvähemuste ulatuslikule territoriaalsele autonoomiale tsentraliseeritud riiki. Viimast mõisteti kui rahvusliku julgeoleku diktaati, mis pidi Tšehhoslovakkia kaitsma saksa ja ungari irredentismi tsentrifugaalsete jõudude eest. Peamiselt sudeedisakslaste huvidest johtuvalt nn doominoefekti kartuses jäi ka Slovakkiale ja Ruteeniale lubatud laialdane autonoomia suhteliselt piiratuks. See kahandas Praha kesk võimu legitiimsust mitte ainult suuremate rahvusvähemuste silmis, vaid aitas järkjärgult kaasa etnoregionalistlike tendentside süvenemisele ka slovakkide hulgas.

3. Skylla ja Charybdise vahel

Kuigi viimase sajandi vältel on Euroopa riigiloomise praktikas domineerinud pigem ideaal: „üks rahvus – üks riik”, pole multinatsionaalses Kesk-Euroopas peaaegu ükski rahvas ilma autoritaarsete vahendite ning konfliktideta saanud puhtal kujul rahvusriiki luua. Erinevad rahvuse-ehitamise protsessid toovad endaga sageli kaasa mitmesuguseid sise- ja välispoliitilisi keeriseid, mis halvimal juhul võivad kõigutada kogu riikluse alusmüüri. Ka Tšehhoslovakkia puhul oli rahvusprobleem tugevasti seotud Esimese vabariigi kollapsiga 1938 ja territoriaalsete kaotustega Saksamaale, Poolale ning Ungarile.

3.1. Karid Tšehhi rahvuspoliitikas

Üle kogu idapoolse Euroopa 20. sajandi vältel tekkinud uute riikide liidrid kuulutasid need välja rahvuslike riikidena. Sotsioloog R. Brubaker on 1990-ndate aastate keskel nende kirjeldamiseks kasutusele võtnud ehk pisut veelgi mitmetähenduslikuma mõiste „rahvustuvad riigid“ (*nationalizing states*).¹ Olles etniliselt heterogeensed, tajutakse neid sellele vaatamata kui rahvusriike, kelle domineeriv eliit edendab (erineval määral) riigi titulaarrahvuse keelt, kultuuri, demograafilist positsiooni, majanduslikku olukorda või poliitilist hegemooniat.²

Ühiskonnaliikmete etnilise ja poliitilise identiteedi kujundamine ning säilitamine on nii eliidi kui üksikisiku paljudest valikutest sõltuv lakkamatu protsess. Seega kujutab rahvusküsimuse sisu multietnilises Ida- ja Kesk Euroopas endast sageli dünaamilist suhete süsteemi, mille osapoolteks on Brubakeri järgi: 1) uued või taasiseseisvunud *rahvustuvad riigid*, mille elanikkond on etniliselt heterogeenne, kuid millele vaatamata nad peavad end traditsioonilises tähenduses rahvusriikideks; 2) nende riikide arvukad, eneseteadlikud ja erineval tasemel organiseerunud ning poliitiliselt tõrjutud *rahvusvähemused*, kes osutavad vastupanu kas reaalsele või kujuteldavale assimilatsiooniprotsessile või diskrimineerimisele ning kelle poliitilised liidrid sellest lähtuvalt esitavad samuti nõudmisi oma autonoomsele positsioonile etnilisel alusel; 3) *vähemuste väliskodumaad*, kelle poliitiline eliit osutab neile

¹ Brubakeri mõistele *nationalizing* pole siiani kahjuks head eestikeelset vastet. Välja on pakutud ka väljendeid nagu „rahvuslust rõhutav riigi loomine“ või „rahvuse printsiibi institutsionaliseerimine.“ – **Ragne Kõuts**. Rahvuslus, multikultuurilisus ja liberaalne lähenemine enamuse-vähemuse suhetes ning meedias. Akadeemia nr 9/2004, lk 1955.

² R. Brubaker. Nationalism reframed, p. 57.

materiaalset ja moraalset abi, jälgib tähelepanelikult oma rahvuskaaslaste olukorda ning võib pidada viimaste õiguste ja huvide kaitsmist oma privileegiks või koguni kohustuseks.³

Taoline riigipiire ületav natsionalism (transborder nationalism) on otseses opositsioonis rahvustuvate riikide põhirahvuse eesmärkidega, kuid nendega samas ka dünaamilises interaktsioonis. Nt võivad vähemuste või nende etniliste kodumaade protestiaktisioonid viia reaktsioonina rahvusriigi põhielanikkonna huvidest lähtuvate projektide intensiivistumisele. Vähemust võidakse süüdistada ebalojaalsuses ning nende emamaad teise riigi siseasjadesse sekkumises. Selle vastasmõjulise triaadi klassikaliseks näiteks oli sõdadevaheline Ida- ja Kesk-Euroopa. Eriti tuleb siinkohal silmas pidada arvukat saksa rahvusvähemust Poolas ning Tšehhoslovakkias, kellega Saksamaa oma välispoliitika teostamisel arvestas. Antud vahekord oli sügavalt konfliktne juba Weimari vabariigi perioodil ning sai saatuslikuks natsionaalsotsialistide võimuletulekuga.⁴

Erinevalt modernisatsiooniteooria kõrgajal ilmunud mahukast kirjandusest territoriaalsele riiklusele pürgivate (state-seeking) natsionalismide kohta, keskendub Brubaker eelkõige juba olemasolevate riikide sisestele rahvustumispoliitikatele etnokultuurilisel viisil. Vastavate riikide eesmärgid pole tihti enam nii ühesed ja konsensuslikud ning võrdlemisi raske on ka tuvastada, mis nende rahvusriikide poliitika juures omab spetsiifiliselt rahvustuvat sisu. Väidetavalt muutub natsionalism neis ühiskondades täiendavaks poliitika aspektiks, hõlmates nii formaalseid kui mitteformaalseid praktikaid, mida teostatakse nii riigi siseselt kui sellest väljaspool. Ka etnilisusest saab eripärane poliitikategemise aspekt, mida tajutavalt hapra rahvusriigi konsolideerimisel kasutada.⁵

Vaadeldav rahvuslust rõhutav riigi-ehitamine haakub multikultuurilises kontekstis ka sotsiaalse domineerivuse teooria⁶ ning käsitlesega riigist kui selle elanikkonda mitmeti stratifitseerivast süsteemist. Viimase kohaselt omavad kõik inimkooslused praktikaid ja toiminguid, mis defineerivad, kes kuuluvad ning kes ei kuulu nn sisegruppi. Riik kui inklusiivne ja eksklusiivne süsteem eristab kindlate regulatsioonide abil kodanikud välismaalastest ning standardiseerib ühiskonnas teatavad kultuurilised identiteedid, hoolitsedes ühtlasi oma rahvastiku (teatava osa) ühtekuuluvustunde edendamise eest.⁷ Sotsiaalne ja poliitiline konflikt võib stratifitseeritud süsteemides sageli väljenduda etnilise

³ R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 60-70.

⁴ Ibid., p. 55-58.

⁵ **Rogers Brubaker**. Nationalizing States in the Old „New Europe“ – and the New. Ethnic and Racial Studies. Vol. 19, No. 2, 1996, pp. 411-437; K. Barkey. Thinking About Consequences p. 107.

⁶ **Kristen R. Monroe** et al. The Psychological Foundations of Identity Politics. Annual Review of Political Science. Vol. 3, 2000, pp. 419-447.

⁷ **R. B. J. Walker**. „Inside/outside: international relations as political theory“ Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

konfliktina, ohustades otseselt või kaudselt ka institutsionaalset mudelit, millele riigivõimu legitiimsus tugineb. Vastuolud ei pruugi leida siinkohal aset mitte üksnes etniliste gruppide, vaid ka ühe vähemuskooosluse ning dominantse rahvusgrupi poolt kontrollitava riigi vahel.⁸ Kuna rahvusriigi põhietnose hierarhilised rahvustuvad projektid soodustavad ühiskonnas vähemuste majandusliku, kultuurilise ja poliitilise subordinatsiooni teket, võib see minoriteetide hulgas genereerida sotsiaalse rahulolematuse ning relatiivse deprivatsiooni ilminguid.⁹ Rahvuse-ehitamise ja integratsioonipoliitikate tasandil aga vastupanu tegelikule või näilisele assimilatsioonile.

Riigirahvuse ülesehitamise poliitikad võivad tekitada ebaõiglust vähemusgruppide suhtes. Tavaliselt on rahvusvähemused reageerinud enamusrahvuse ülesehitamisele oma konkureeriva rahvuse ülesehitamisega. Harilikult on rahvusvähemused püüdnud säilitada ja suurendada oma autonoomset positsiooni. Seejuures on levinud arvamused, et vähemused, kes peavad ennast selgelt eristuvateks "rahvusteks", on mittelojaalsed ja potentsiaalselt riigist eralduda soovivad. Seetõttu on rahvusvähemused enamusrahvuse ülesehitamise kampaaniate puhul sageli esimeseks märklauaks.¹⁰ Iseäranis etniliselt heterogeensetel piirialadel on vähemusgrupid olnud läbi ajaloo intensiivsema kultuurilise homogeniseerimise objektideks, sest rahvusriigid soovivad enamasti etnilisele kriteeriumile argumenteerivat piirirevisionismi takistada.¹¹ Empiirilised tõendid näitavad, et rahvusvähemustele tugeva surve avaldamine integreerumiseks domineerivasse rahvusgruppi pole andnud loodetud tulemusi ja vähemusrahvuste identiteedi vastupidavust on selgelt alahinnatud.¹² Lääneriikide kogemused osutavad, et ühtki rahvusgruppi, mis on säilinud käesoleva sajandini ning säilitanud ka oma rahvusliku identiteeditunde, ei saa sundida loobuma oma soovist rahvusliku tunnustamise ja autonoomia järele. Anthony Smith märgib, et ükskõik millal ja kuidas rahvuslik identiteet ka on tekkinud ning maksma pandud, edaspidi on väga raske või isegi võimatu (see oleks praktiliselt täielik genotsiid) teda välja juurida ja rahvusidentiteet jääb võimsaks jõuks, mis sageli sütitab konflikte riikide vahel.¹³

Samuti näevad liberaaldemokraatlikud teooriad indiviidide enesemääramisõiguse piiramises olulist moraalsset probleemi.¹⁴ Samas võivad erinevate ühiskondade erinevad

⁸ R. Stavenhagen. *Ethnic Conflicts and Their Impact*, p. 120.

⁹ Vähemuste relatiivse deprivatsiooni kontseptsiooni on käsitlenud mh J. Auvinen. *Political Conflict*, pp. 177-178.

¹⁰ J. Bugajski. *The Fate of Minorities*, pp. 86-87.

¹¹ P. Roter. *Locating the „Minority Problem“*, p. 229.

¹² W. Kymlicka. *Estonia's Integration Policies*, pp. 33-35.

¹³ **Anthony David Smith**. *A Europe of Nations – or the Nation of Europe?* *Journal of Peace Research*, vol. 30, no. 2, 1993, p. 131.

¹⁴ Vt **John Stuart Mill**. *Vabadusest*. Tlk Kaja Tael. Tallinn: Hortus Litterarum, 1996; D. Miller. *On Nationality*.

olukorrad pakkuda varieeruvaid lahendusi – ei ole ühtset mudelit või skeemi etniliste vähemuste ja enamuste suhete reguleerimiseks. Ka Tšehhoslovakkia 1918.-1938. aastate rahvuspoliitika kohta ei saa teha väga kaugeleminevaid üldistusi, sest iga rahvusgrupp erines arvu, sotsiaalsete olude, haridustaseme, poliitilise ja majandusliku aktiivsuse poolest. Näiteks, kui konfliktid russiinide või poolakatega olid suhteliselt tagasihoidlikud, siis arvukamad saksa ja ungari vähemused leidsid, et Tšehhoslovakkia rahvuspoliitika pole kaugeltki liberaalne, neid on enesemääramisõigusest ilma jäetud ning protesteerisid oma sunniviisilise Tšehhoslovakkiasse inkorporeerimise vastu.

Peale selle pidi Praha pidevalt ohjeldama teise riigirahvuse pretensioone. Tšehhide ja slovakkide, kes olid alles hiljuti kannatanud tugeva madjariseerimise surve all, vahel eksisteerisid ulatuslikud ajaloolistest, majanduslikest ja poliitilistest põhjustest tulenevad disproportsioonid. Tšehhimaa oli majanduslikult palju õitsvamal järjel kui Slovakkia valdavalt agraarsed piirkonnad. Tšehhidel oli arvuline ülekaal, arenenum rahvusidentiteet, parem haridustase, tugevam organisatsiooniline struktuur ning nad domineerisid ka Tšehhoslovakkia avalikus elus.¹⁵ Samuti nägid slovakkid peagi, et nende eeldatavalt algav autonoomia oli illusioon. Slovaki parlamendisaadikud¹⁶ nõudsid korduvalt Pittsburghi autonoomiaklausli elluviimist, ent seda pareeriti esialgu argumendiga, et kõnealust dokumenti üldse ei eksisteeri, seejärel aga mitmesuguste pragmaatiliste põhjenduste ning ka väidetavate juriidiliste vastuoludega, mis selle kokkuleppe kehtetuks muutvat.¹⁷ Kartes analoogseid detsentralistlikke nõudmisi teistelt vähemustelt, lükkas valitsus kõik slovakkide autonoomiaaotlused tagasi.¹⁸ Sarnaselt Slovakkiale kehtis ka Ruteeniale emigrantide kokkulepete (vt lk 42), St Germaini lepingu ja veelkord 1920. a. põhiseadusega lubatud autonoomia reaalselt vaid paberil. Säärast olukorda põhjendas Praha läbi kahe dekaadi alati provintsi suure mahajäämuse ning vaesusega.¹⁹

Riikides, kus domineerib üks etniline grupp, on olnud sagedaseks jooneks anda ruumile nn riigirahvuslikku iseloomu, et kontrollida ja ohjata etniliste vähemuste potentsiaalset poliitilist mobilisatsiooni. Sealjuures rakendab riigiparaat migratsiooni suunamist,

¹⁵ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 1, p. 184.

¹⁶ 1928. a. jaanuaris ilmus ka Slovakkia Rahvaparteisse kuuluvalt prof. Vojtech Tuka'lt furoori tekitanud artikkel, mis väitis, et 1918. a. 30. oktoobri Turčiansky Svätý Martini deklaratsioon oli sisaldanud salajast paragrahvi, mis sätestas, et liit tšehhidega on kehtiv vaid 10 aastat pärast riigi loomist. Seejärel võivat slovakkid oma konstitutsioonilise ja poliitilise staatuse Tšehhoslovakkias üle vaadata, võimalusega soovi korral eralduda. Pärast mõningat viivitust vastasid võimud Tuka arreteerimisega, kes mõisteti spionaaži, Ungarile riigisaladuste lekitamise ning Slovakkia eraldumise planeerimise eest 15. aastaks vangi. – H. Seton-Watson. Eastern Europe Between the Wars, p. 177.

¹⁷ K. Glaser. Czecho-Slovakia, p. 30; J. Rothschild. East Central Europe, p. 119.

¹⁸ Carol Skalník Leff, Susan B. Mikula. Institutionalizing Party Systems in Multiethnic States: Integration and Ethnic Segmentation in Czechoslovakia, 1918-1992. Slavic Review. Vol. 61, No. 2, 2002, p. 307.

¹⁹ J. Rothschild. East Central Europe, pp. 121-122.

bürokraatlikku võrgustikku ning regionaalseid arengukavasid valdavalt dominantgrupi territoriaalsetest huvidest lähtuvalt, suurendades enamuse kontrolli ja paralleelselt marginaliseerides vähemusi.²⁰ Ka Slovakkiasse kroonilist kvalifitseeritud personali puudust ning majanduslikku mahajäämust likvideerima saabunud tšehhi ametnikud tekitasid kohalikes rahulolematust.²¹ Kui 1921. aastal oli Slovakkias 71 733 tšehhi, siis 1938. aastaks oli nende arv peamiselt sisserännu teel kasvanud 120 926-le.²² Lisaks sellele kõrvaldati vabariigi esimestel aastatel enamus slovake Tšehhoslovakkia avalikust teenistusest ungari negatiivsete mõjude põhjendusel.²³ Slovakkide nägemus oli, et tšehhid kavatsevad seal kehtestada koloniaalses stiilis valitsust, säilitades endale paremini tasustatud töökohtade monopoli. Kuigi majanduslikus mõttes Slovakkia elatusstandard Praha mõõdukate investeeringute ja erinevate arenguabi programmide tagajärjel 1920-ndatel paranes, jäi see sõdadevahelisel perioodil tervikuna Tšehhi omast üha enam maha. Esmajoones ei suutnud siseriiklikul tasandil väärilist konkurentsi pakkuda slovakkia tööstussektor.²⁴ Seega juba Austria-Ungari piiride kulgemisest tingitud majanduslik lõhe tšehhide-slovakkide vahel järjest kasvas.²⁵ Paraku ei märganud riigi keskvalitsus, kes fokuseeris oma tähelepanu eelkõige kultuurile ja haridusele, majandusvaldkonnast tulenevat tugevat sotsiaalset rahulolematust, mida olid varmad ära kasutama nii slovakkia rahvuslased kui kommunistid. Tulihiingelised autonoomia pooldajad olid koondunud Slovakkia Rahvaparteisse, mida juhtis juba sõjaeelsele madjariseerimisele vastupanu osutamisega rahvuskangelaseks tõusnud preester *Andrej Hlinka*. Katoliikliku orientatsiooniga Rahvapartei laveeris poliitilises spektris parempoolsuse ning tsentrismi vahel, olles ühtlasi antimodernne, antisekulaarne, antisemiitlik, antisotsialistlik, autoritaarne ja populistlik erakond.²⁶ Slovakkia poliitilise iseseisvuse saavutamise eesmärgil rajati hiljem sidemed ka Hitleri Saksamaaga. Hoolimata sellest, et partei toetajaskond ajavahemikul 1920-1925 praktiliselt kahekordistus, eelistati valitsuskabinetiga enamasti mitte koostööd teha.²⁷

Kuigi „tšehhoslovakismi“ idee elluviimise kaudu toetati Slovakkia press ja kultuurielu, demokratiseeriti seadusandlus ning valimissüsteem, linnad demadjariseeriti ja slovakiistati

²⁰ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 1, p. 372.

²¹ J. Zacek. Nationalism in Czechoslovakia, p. 194.

²² S. Kirschbaum. The Dissolution of Czechoslovakia, p. 235: note 34.

²³ 1918. aastaks oli madjariseerimine juba nii kaugele arenenud, et 12 447-st Slovakkia riigiametnikust vaid 35 nõustus vabatahtlikult ametisse jääma ja uue riigi heaks töötama. 464-st kohtunikust tegi seda vaid üks inimene. Need tühikud tuli täita tšehhidega. – R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, p. 58.

²⁴ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, p. 487.

²⁵ R. Pearson. National Minorities, p. 153.

²⁶ J. Rothschild. East Central Europe, p. 96.

²⁷ **Marek Bankowicz.** Czechoslovakia: From Masaryk to Havel. – The New Democracies in Eastern Europe: Party Systems and Political Cleavages. Ed. by Sten Berglund and Jan Åke Dellenbrant. Aldershot; Brookfield: Edward Elgar, 1994, p. 145; R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, p. 67.

(*poslovenštín*), ei õnnestunud tšehhidel sellega endale tingimusteta kodust poliitilist liitlast garanteerida.²⁸ Lubatud võrdõiguslikkust ei tulnud ning slovakkidel polnud tšehhidele poliitilise vastukaalu koordineerimiseks piisavalt institutsionaalseid ressursse. Asümmeetria valitses ka unitaarses „tšehhoslovakkismi“ ideoloogias, kus kõik tšehhipärane oli eelispositsioonil. Slovakiid ei olnud ilmse tšehhi paternalismi, keskvõimu sagedase taktituse ja kasvava sotsiaalse dispariteediga rahul ning „tšehhoslovakkia“ rahvust tajuti üha enam kui fiktsiooni. 1930-ndateks aastateks hakati järk-järgult ühisriigist võõranduma.²⁹ Enamus slovake seejuures sõdadevahelist Tšehhoslovakkia vabariiki ei eitanud, kuid oli siiski valdavalt Praha valitsusega opositsioonis³⁰, mis aga Esimese Vabariigi eksistentsi otseselt ei ohustanud. Võttes arvesse tõenäosust, et riiklik integratsioon kulgeb seda edukamalt, mida ühtsem ning tugevam on tema põhirahvastik, võib samas oletada, et tšehhide ja slovakkide vaheline lõhe pidurdas olulisel määral ka sudeedisakslaste lõimumise ulatust ning tempot.

Arvukas saksa kogukond näitaski üles palju suuremat rahulolematust. Kõige olulisemalt puudutas suure osa sudeedisakslaste (ning ungari aristokraatide)³¹ elu maareform, mis võeti vastu 1919. aastal. Mõisate konfiskeerimine ja maa jagamine tähendas, et aadel jäi ilma kogu oma kauasest majanduslikust, sotsiaalsest ja poliitilisest võimust. Tšehhi ühiskonnale ja noorele riigile oli suurmaaomandi võõrandamine sotsiaalselt ja poliitiliselt paratamatu ning avalik arvamus käsitles seda ajaloolise ülekohtu heastamisena.³² Sakslastele oli see aga sotsiaalpsühholoogiline šokk, mille asjus esitati edaspidi kaebusi ka Rahvasteliidule.³³

Ühtlasi oli alanud järjepidev tšehhide immigratsioon homogeensetesse sakslastega asustatud maapiirkondadesse – tendents, mis oli täheldatav juba enne Esimest maailmasõda, muutus märgatavalt tugevamaks peale 1918. aastat. Ühest küljest võimaldas keskadministratsioonil tšehhi perede saksakeelsetele aladele asustamist õigustada agraarreformist tingitud maade ümberjaotus.³⁴ Teisalt etendas kogu 20. sajandi algupoolel naturaalse demograafilise suundumusena oma osa sakslaste järjepidevalt kahanev

²⁸ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, pp. 111-112; 487.

²⁹ M. Bútorá; Z. Bútorová. Slovakia After, p. 74.

³⁰ **Stanley B. Winters.** The American Connection: Hugh Seton-Watson's Lecture on Czechoslovakia at Oxford in 1968. East European Politics and Societies. Vol. 14, No. 1, Winter 2000, pp. 110-111.

³¹ Tšehhoslovakkia maaseadused mõjutasid ka ungari eliiti ja keskklassi, kellest koguni 65% elatus põllumajandusest. – **Pál Péter Tóth.** Hungarians in the Successor States: From World War I to World War II. Nationalities Papers. Vol. 24, No. 3, 1996, p. 429.

³² R. Brubaker. Nationalism reframed, p. 158.

³³ **Wilfried Schlau.** Die Agrarreformen und ihre Auswirkungen. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997, S. 154.

³⁴ Ka ungarlaste maavalduseid Slovakkias ja Ruteenias ei antud kohalikele ungari talunikele, vaid eelkõige tšehhidele-slovakkidele, kellest paljud olid muuhulgas Põhja-Ameerikast tagasisaabunud emigrandid. – **Josef Korb.** Twentieth-century Czechoslovakia: The Meanings of Its History. New York: Columbia University Press, 1977, p. 116; R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, pp. 34-35.

sündivus.³⁵ Samast valdkonnast probleem oli ka tšehhide tulv senini valdavalt saksa asustusega linnadesse. Kuigi urbaniseerumist võib vaadelda ühest küljest kui moderniseerimisprotsessidega kaasas käivat arengut, nägid sudeedisakslased siin siiski tšehhi rahvuslaste vandenõud assimileerida traditsioonilised saksa alad.³⁶

Väidetavalt toimus etniline diskrimineerimine ka hariduspoliitikas³⁷ ja riigiteenistuses. Hariduse alal häiris sakslasi asjaolu, et tšehhi koole ehitati rohkem kui vähemuste omi ja klasside suurus kinnitati minoriteetidele ebasoodsal viisil.³⁸ Tänapäevased uuringud näitavad aga seda, et Tšehhoslovakkia koolipoliitika oli oma aja kohta vägagi demokraatlik: võtmeküsimused, mis keeles õppetöö toimub, otsustati kohaliku omavalitsuse tasandil. See kuulus kohaliku koolinõukogu kompetentsi, kelle üle keskvõimul mingisugust mõju ei olnud. Ka finantseerimine toimus kindlate reeglite järgi riigieelarvest, keelest ja rahvusest sõltumata. Kuigi statistilisi andmeid võib esitada vastavalt soovile, ei ilmne neis midagi alarmeerivat, vaid need näitavad, et sakslaste hirmud ning kaebused olid siinkohal selgelt ülepaistunud.³⁹ Saksa vähemusele oli Tšehhoslovakkias tagatud oma täielik rahvuslik koolisüsteem ühes 3 riigitoetusel tegutseva kõrgkooliga. Nad omasid ka proportsionaalselt suhteliselt rohkem omakeelseid haridusasutusi kui riigisakslased Saksamaal, poolakad Poolas või ungarlased Ungaris. Seevastu näiteks Poolas langes 1930-ndatel aastatel saksakeelsete algkoolide arv 299-lt (1929) drastiliselt 65-le (1937).⁴⁰

Formaalselt multilingvistilises riigis saab keelest, mida kasutatakse koolide õppekavades, õiguskorralduses, meedias, valitsuses, armees jms ühiskondlikes institutsioonides, riigi põhistruktuuride üks peamisi kujundajaid. Ametlikus kommunikatsioonis kasutatav kultuuriliselt ning etnograafiliselt tähenduslik keel mõjutab ka kaasaegse riigi ülesehitamise iseloomu. Rahvustuva riigi kontekstis on riikluse ja rahvuskultuuri tsementeerimine omavahel läbipõimunud, eesmärgiga edendada mingit kindlat kultuuri ning (rahvus)riiklikku identiteeti üle terve ühiskonna. Riigikeel(ed) viitab erinevate

³⁵ R. Luža. The Transfer, pp. 5-6.

³⁶ Tšehhoslovakkia majanduslikest arengutendentsidest vt E. Wiskemann. Czechs and Germans, pp. 140-196.

³⁷ **Rex Rexheuser.** Das Schulwesen nationaler Minderheiten in Estland, Lettland, Polen und der Tschechoslowakei zwischen den Weltkriegen. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997, S. 283-312.

³⁸ **Dietrich A Loeber.** Die Minderheitenschutzverträge – Entstehung, Inhalt und Wirkung. Ibid., S. 194.

³⁹ R. Rexheuser. Das Schulwesen nationaler Minderheiten, S. 297-302.

⁴⁰ **Zbigniew Wilkiewicz.** Nationale Minderheiten als Brücke zu einem besseren Verständnis zwischen Deutschen und Polen sowie Deutschen und Tschechen? Deutsche Studien. Heft 130, 33. Jg. Juni 1996, S. 172; R. Luža. The Transfer, p. 41.

keelegruppide staatuselisele positsioonile, määrab, millised etnokultuurilised kogukonnad domineerivad ja millised mitte.⁴¹

Tšehhoslovakkia põhiseadus garanteeris, et keeled, mida kõneleb emakeelena vähemalt 2/3 teatud regiooni elanikkonnast, omavad seal ametlikku staatust. Riiklikult tunnustatud keeli oli vabariigis seega koguni neli – „tšehhoslovaki“, saksa, ukraina ja ungari –, kuigi esimese positsioon oli teiste suhtes ülimuslik.⁴² 1926. aasta alguses jõustunud keeleseadus nägi ka ette vähemuskeelte kasutamist kohtutes ning kohalikes omavalitsustes asjaajamiskeelena. Seda sellistes administratiivüksustes, kus vähemused moodustasid elanikkonnast 20% või üle selle.⁴³ Tolleaegne keeleseadus sisaldas muuhulgas nõuet, et segaelanikkonnaga haldusüksustes töötavad riigiametnikud peavad sooritama nii tšehhi kui saksa keele eksamid. Kuna enamasti olid kakskeelsed pigem tšehhid, võimaldas seadus eelistada riigiteenistujatena viimaseid. 1926. a. vallandati ligi 33 000 sudeedisaksa ametnikku puuduliku keeleoskuse pärast. Sarnane olukord valitses sõjaväes, kus keeleksamil läbipõrunud saksa ohvitserid asendati tšehhi rahvusliku kaadriga.⁴⁴ Riigiaparaadi tšehhistamisega püüti tasakaalustada juba sõjaeelset saksa kapitali ja ettevõtluse domineerimist majandussfääris ning takistada seeläbi väljakujunenud sotsiaalse diferentseerituse säilumist.⁴⁵ Mõnes piirkonnas tekkis selle tagajärjel koguni teatav saksa bürokraatia puudus. Valitsus nentis ka ise, et sakslaste esindatus riigiteenistuses oli ebaadekvaatne. Lisaks keeleküsimusele oli osaliselt taolise olukorra põhjuseks mõnede sudeedisakslaste teadlik Tšehhoslovakkia administratsiooni boikoteerimine. Samuti seletasid riigivõimud mitmete eakamate sakslaste diskvalifitseerimist vana impeeriumiaegse kaadri usaldamatusega.⁴⁶ Kui Slovakkias tegeleti aktiivselt ungari sümbolika, asutuste ja ametnike kõrvaldamisega, siis Böömi- ja Määrimaal haakus selline poliitika ühtlasi austria mõjude igakülgsel neutraliseerimisega (nn *Entösterreichung*).⁴⁷ Kuna riigiteenistusest eemaldatud sudeedisakslased otsisid sageli rakendust eraettevõtluses, on avaldatud ka seisukohti, et tšehhid ja sakslased tõenäoliselt tööturul hiljem enam otseselt samade ametikohtade pärast ei konkureerinud.⁴⁸ Paljudel neist tuli siiski esimest korda elus hakata

⁴¹ **John Ginkel.** Identity Construction in Latvia's „Singing Revolution“: Why Inter-Ethnic Conflict Failed to Occur. Nationalities Papers. Vol. 30, No. 3, 2002, p. 413.

⁴² R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, p. 61.

⁴³ J. Bugajski. Ethnic Politics, p. 295.

⁴⁴ H. Kopecek. Zusammenarbeit, p. 66.

⁴⁵ R. Luža. The Transfer, pp. 8-9.

⁴⁶ Ibid., pp. 42-43.

⁴⁷ **Arnold Suppan.** Missgünstige Nachbarn: Österreicher und Tschechen – Prag und Wien. Europäische Rundschau. Nummer 4/2000, 28. Jg. S. 26.

⁴⁸ Christoph Boyer. Book review. Nationalities Papers. Vol. 29, No. 3, 2001, p. 531.

tšehhi keelt õppima. Samas avas tšehhi keele valdamine sakslastele uusi võimalusi sotsiaalkultuuriliseks emantsipatsiooniks.

Ehkki paljud diskrimineerimissüüdistused olid sageli liialdatud, tõusis tšehhide arv saksa regioonides 150 000-lt inimeselt 1918. a. rohkem kui 400 000-le 1938. a.⁴⁹ Seega kui majanduslikult ja poliitiliselt vähearenenud Slovakkiasse migreerus samal ajavahemikul umbes 50 000 tšehhi päritolu uusasunikku (vt lk 54), siis arenenud saksa aladele tuli tšehheslovakke sellest hoolimata sadades tuhandetes. See külvas suurt rahulolematust sakslaste leiris, kes pidasid valitsuse samme enda suhtes ülekohtusteks, “eesmärgiga nõrgestada sakslaste etnodemograafilist positsiooni”.⁵⁰

Kuna Pariisi rahulepingud jätsid hulgaliselt inimesi oma etnilise kodumaa piiridest väljaspoole, võeti alternatiivse lahendusena kasutusele *rahvusvähemuste kaitse* Rahvasteliidu egiidi all.⁵¹ 1919. aasta Pariisi rahukonverentsi otsuse põhjal sõlmisid Euroopa kaardile tekkinud uued riigid Rahvasteliiduga nn *vähemustelepingud* (ingl *Minority Treaties*), mille garanteerijaks olid Esimese maailmasõja võitnud suurriigid. Vastavad lepingud sõlmiti 1919-1920 Poola, Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia, Austria, Bulgaaria, Rumeenia, Ungari, Kreeka, Türgi ja Armeeniaga. Selle rassiliste, religioossete või keeleliste vähemuste õiguste tagamise alapunkti all sätestati vähemuste võrdsus seaduste ees, emakeele vaba kasutuse ja emakeelse koolihariduse õigus ning õigus omal kulul säilitada rahvuslikku eripära ja traditsioonilisi institutsioone.⁵² Ühtlasi olid need lepingud vastrajatud riikide tunnustamise aluseks.⁵³

Rahvasteliidu Nõukogus moodustati vähemuste komitee, kelle pädevuses oli vastu võtta avaldusi (ingl *petitions*) ning suhelda nende riikidega, kus oli vähemusrahvusi.⁵⁴ Ajavahemikul 1921-1939 esitasid sudeedisakslased Rahvasteliidule 37 petitsiooni⁵⁵, milles nõuti õigust enesemääramisele ja rahvusvähemuste õiguskaitset jälgiva sõltumatu kontrollkomisjoni loomist Tšehhoslovakkias. Lisaks protesteeriti koolide sulgemise, varade konfiskeerimise, riigihangete juures tšehhi firmade eelistamise, saksa tööliste vallandamise ja saksa noorsoo sunniviisilise “tšehhistamise” vastu.⁵⁶ Petitsioonide käsitlemine näitas, et praktilist kasu vähemustesüsteemist ühelegi Ida- ja Kesk-Euroopa rahvusvähemusele

⁴⁹ **André G. Whiteside.** Industrial Transformation, Population Movement and German Nationalism in Bohemia. Zeitschrift für Ostforschung. Vol. 10, No. 2, 1961, pp. 261-271; K. Glaser. Czecho-Slovakia, p. 29.

⁵⁰ R. Petersen. Understanding Ethnic Violence, p. 194.

⁵¹ C. Fink. Minority Rights, p. 389.

⁵² **Vahur Made.** Külalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919-1946. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 146.

⁵³ W. Kessler. Die gescheiterte Integration, S. 172-176.

⁵⁴ **Henn-Jüri Uibopuu.** Inimõiguste rahvusvaheline kaitse. Salzburg; Tallinn: Õigusteabe AS, 2000, lk 111.

⁵⁵ W. Kessler. Die gescheiterte Integration, S. 176.

⁵⁶ T. Ryback. Dateline Sudetenland, p. 167.

polnud. Olenemata sellest, kas esitatud petitioonides toodud kaebused vastasid tõele või mitte, ei rakendanud Rahvasteliit kaebealuse riigi vastu mingeid sanktsioone peale lühiajalise moraalse surve.⁵⁷

Rahvasteliidu vähemuste kaitse süsteemi on enamasti hinnatud nurjumisena, mille lõpp saabus formaalselt juba enne Teist maailmasõda.⁵⁸ Suurriigid, eriti Saksamaa, kasutasid rahvusvähemuste kaitset üha rohkem oma välispoliitiliste eesmärkide saavutamiseks. Pahameelt õhutas ka asjaolu, et vähemustelepingud polnud universaalsed, vaid suruti peale üksnes Ida- ja Kesk-Euroopa väikeriikidele, sh. Baltimaadele.⁵⁹ 1934. a. katkestas Poola selles küsimuses koostöö Rahvasteliiduga ning tema eeskuju järgisid peaaegu kõik (k.a. Eesti, Läti, Leedu) vähemustelepingutega seotud riigid peale Tšehhoslovakkia.⁶⁰ Ka R. Luža märgib, et Tšehhoslovakkia täitis St. Germaini rahulepingu raames kõik etniliste vähemuste kaitse määrused ning mõnel juhul koguni ületas rahvusvahelisi nõudeid.⁶¹ Tšehhi seadused garanteerisid sudeedisakslastele proportsionaalse osaluse seadusandlikes ja täidesaatvates organites: 1920. ning 1935. a. moodustasid sakslaste esindajad ligi veerandi kogu parlamendi koosseisust.⁶² Kuigi siingi ei võimaldatud rahvusvähemustele kollektiiv-territoriaalseid õigusi, omasid tšehhoslovakkia sakslased haridus- ja kultuurivaldkonnas piiratud ulatusega autonoomiat.⁶³ Neil olid oma trükikojad, teatrid, kultuuri- ning spordiseltsid, teatud perioodil ilmus koguni 63 ajakirjanduslikku väljaannet (tšehhidelt nt 53).⁶⁴ Tšehhoslovakkia rahvusvähemused said vabalt säilitada oma keelt, rahvakultuuri, kombeid ja traditsioone. Rahvusvahelise õiguse ning siseriiklike regulatsioonide taustal on aga enamasti põhjust silmas pidada ka asjaolu, et etniliste vähemuste emamaadest lähtuv potentsiaalne interventsioonioht on iga sellise riigi rahvuspoliitiliste strateegiate kujundamisel oluline tegur. Võimalikud välissanktsioonid või suurriigi toetusel teostatav setsessioon võib olla liiga kõrge hind, mida vähemuste rahvusidentiteedi ülemäära erodeerivasse olukorda asetamise eest maksta.⁶⁵

Kui sakslasi koheldi Tšehhoslovakkias võrdlemisi hästi ning neile oli tagatud vaba kultuuriline areng, miks tundsid nad end siis kaotajatena? Sudeedisakslased olid võrreldes oma rahvuskaaslastega uutes riikides kõige enam poliitiliselt võõrandunud, pettumus Pariisi

⁵⁷ V. Made. Külalisena maailmapoliitikas, lk 172.

⁵⁸ D. Loeber. Die Minderheitenschutzverträge, S. 189-200; C. Fink. Minority Rights, pp. 390; 394-395.

⁵⁹ R. Brubaker. Nationalism reframed, p. 138.

⁶⁰ **Jozsef Galantai.** Trianon and the Protection of Minorities. Budapest: Corvina, 1992, p. 134.

⁶¹ R. Luža. The Transfer, p. 34.

⁶² Ibid., pp. 40-41.

⁶³ J. Hoensch. Zum sudetendeutsch, S. 29.

⁶⁴ J. Korbel. Twentieth-century Czechoslovakia, p. 118.

⁶⁵ **Juan J. Linz; Alfred Stepan.** Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996, p. 26; A. Ingram. Broadening Russia's Borders?, p. 203.

rahulepingutes ja nende enesemääramisõiguse eiramises oli suur.⁶⁶ Nii Poolas kui Tšehhoslovakkias muutusid sakslased ootamatult ja vastu enda tahtmist privilegeeritud riigirahvusest (*Staatsvolk*) teise klassi kodanikeks kolmandajärgulistes riikides (vähemalt paljud neist seda ise niimoodi tajusid).⁶⁷ Mõlemas riigis tuli sajandeid domineerinud sakslastel kohaneda tavalise rahvusvähemuse rolliga.⁶⁸ Just sotsiaalse staatuse langusesse oligi paljuski peidetud sudeedisakslaste konflikt, vastupanu ja rahulolematust (*resentment*).⁶⁹ See aitab mõneti seletada sakslaste käitumist Tšehhoslovakkia vabariigis ning nende koostööd natsidega.⁷⁰ Küllalt sageli on ka etnilisusega seotud sotsiaalse mobiilsuse blokeeringud, sotsiaalse stratifikatsiooni säilitamine, rahvuskonfliktide tuumaks.⁷¹ Sudeedisakslased ise ei pidanud end vähemuseks, vaid kui mitte lausa (teiseks) ajalooliseks riigirahvuseks, siis vähemalt täiesti sõltumatuks rahvusgrupiks.⁷² Seega, osaliselt kattub vähemuste küsimus ka põliselanike probleemiga.⁷³ Tihti tahavad põlisasukad olla midagi enam kui vähemused, kuigi on samas kasutanud vähemuste suhtes kohaldatavate seaduste eeliseid. Igal juhul, kui vähemused pole valmis nägema endas pigem kodanikke kui etnilise grupi liikmeid, on alati olemas potentsiaalse sisekonflikti oht.

Viimase aja uurimused rahvusliku konflikti teemal näitavad ühest küljest, et kultuurilise või poliitilise omavalitsuse korraldamine vähendab vägivaldse konflikti tõenäosust.⁷⁴ Teisest küljest võib aga territoriaalne autonoomia⁷⁵, koos teiste faktoritega, hoopis suurendada etnilise mobilisatsiooni, setsessionismi ja relvakonflikti riski.⁷⁶ Maailmapraktika on seetõttu enamasti piirdunud vaid vähemustele kultuuriliste eriõiguste andmisega. Tšehhoslovakkia etnilistel minoriteetidel ametlikku kultuurautonoomiat seadustega tagatud ei olnud.⁷⁷ Võrdlemisi liberaalne ja laiaulatuslik vähemusrahvuste kultuurautonoomia sai aga teoks Balti riikides kahe maailmasõja vahel. Ajaloolaste hinnangul jõuti selles osas kõige kaugemale Eestis, peamiselt tänu Eesti vähemusrahvuste kulturomavalitsuse

⁶⁶ R. Brubaker. *Nationalism reframed*, p. 163; R. Smelser. *The Sudeten Problem*, pp. 8-9.

⁶⁷ R. Brubaker. *Nationalism reframed*, p. 124.

⁶⁸ Samuti valmistas see suuri raskusi Trianoni rahu tagajärjel Ungari piiridest väljapoole sattunud ungarlaste kui endise dominantrahvuse seas. – P. Tóth. *Hungarians*, p. 431.

⁶⁹ R. Petersen. *Understanding Ethnic Violence*.

⁷⁰ *Ibid.*, pp. 205-206.

⁷¹ E. Gellner. *Nations and Nationalism*, p. 96.

⁷² K. Bahm. *The Inconveniences*, p. 397.

⁷³ **Kalev Katus**. *Rahvus ja vähemusrahvus*. – Eesti rahvaste raamat. *Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koostanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 400-401.

⁷⁴ W. Kymlicka. *Estonia's Integration Policies*, p. 35.

⁷⁵ *Rahvuslik-territoriaalse autonoomia all tuleks mõista olukorda, kus vähemusel on riiklikult sätestatud autonoomia mingi territooriumi haldamiseks.*

⁷⁶ S. Cornell. *Autonomy and Conflict*.

⁷⁷ H. Kopecek. *Zusammenarbeit*.

seadusele.⁷⁸ Viimase vastuvõtmine 1925. aastal oli uudistekünnist ületav sündmus ka rahvusvahelises mastaabis, jäädes sõdadevahelisel perioodil ainsaks sedalaadi terviklikuks minoriteetide õigusi tagavaks dokumendiks.⁷⁹ Isikuprintsiibile rajatud Eesti kulturomavalitsuse mudelit on teistele riikidele eeskujuks toonud mitte üksnes tolleaegne Rahvasteliidu sekretariaat⁸⁰, vaid ka mitmed tänapäeva politoloogid, kes on pidanud seda ruumiliselt hajutatud vähemustele üheks parimaks mitte-territoriaalse autonoomia variandiks.⁸¹

Vastava seaduse loomist soosis kahtlemata Eesti etniliste vähemuste suhteliselt väike proportsionaalne ja absoluutarv. Teataval määral oli seaduse väljatöötamise taga ka maareformiga suurmaavaldustest ilma jäänud baltisakslaste surve, kes vallandasid Rahvasteliidus Eesti ja Läti vastu küllalt efektiivse propagandakampaania.⁸² Samad probleemid olid tollal aktuaalsed ka Tšehhoslovakkias ja Rumeenias.⁸³ Kulturomavalitsuse seadusega said rahvusvähemused Eestis laialdase põhiseadusliku kaitse. Iga Eesti kodanik võis vabalt säilitada oma rahvust. Suuremad vähemused said õiguse pöörduda oma emakeeles valitsusasutuste poole ning see oli ka kohaliku omavalitsuse ja kultuuriasutuste keel nende põlistel asuajaladel. Vähemuseks peeti sellist etnilist rühma, mille üldarv oli vähemalt 3000. Sel juhul oli riigi poolt tagatud rahvuslike alg- ja keskkoolide ülalpidamine, kohalike omavalitsuste eelarve, toetussummad jm. Loodi ainult kaks kultuurautonoomiat: saksa ja juudi oma. Venelased ning rootslased kulturomavalitsuse loomisele ei pretendeerinud, sest neil oli taoline autonoomia tavalise territoriaalse omavalitsuse näol juba olemas.⁸⁴

Kogemus, mida Eesti rahvuspoliitika sellega pakkus, jäi edaspidi teiste riikide poolt sisuliselt siiski järgimata, võib-olla seepärast, et riik oli väikene ja seega ka tema poliitika tähelepandamatu. Kuid neid näiteid võib tuua kui tõendust selle kohta, et Eesti

⁷⁸ Vt **Anni Matsulevitš** (koost.). Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918-1940: dokumente ja materjale. Tallinn: Olion, 1993.

⁷⁹ **Carmen Schmidt**. Der Minderheitenschutz in den baltischen Staaten. Dokumentation und Analysen – Estland, Lettland und Litauen. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1993, S. 14-17; 53-55; 97-99.

⁸⁰ **Cornelius Hasselblatt**. Minderheitenpolitik in der Republik Estland in Geschichte und Gegenwart. Zeitschrift für Ostforschung. 43. Jg., Heft 4, 1994, S. 558.

⁸¹ **Arend Lijphart**. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. New Haven; London: Yale University Press, 1984, pp. 183-184.

⁸² Põhjaliku ülevaate rahvusvähemuste koostööst kahe maailmasõja vahelises Euroopas annab nt **Sabine Bamberger-Stemmann**. Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Grossmachtinteressen. Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-forschung. 7. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000.

⁸³ V. Made. Külalisena maailmapoliitikas, lk 157; 172.

⁸⁴ **Ott Kurs; Eiki Berg**. Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis. Akadeemia nr 2/1995, lk 265-266.

kultuuraautonoomia säilitas praktikas ning võimalik, et isegi tugevdas vähemusrahvustest kodanike poliitilist lojaalsust.⁸⁵

3.2. Integratsioonilt irredentismile

Kaasaegse rahvusriigi ülesehitamise inklusiivsete ja eksklusiivsete aspektide vaatlemise juures tõstatub sageli küsimus teatava riigi integratsioonipoliitika seesmisest olemusest ning rõhuasetustest. Esmalt tulekski lühidalt peatuda dilemmal, millist laadi ühiskondliku lõimumisega rahvustuva Tšehhoslovakkia puhul siis üldse üldjoontes tegemist võis olla? Kas avaliku ruumi „tšehhistamise“ (*počeštění*) kõrval ka vähemuste integratsiooni (inimene on seotud mitme kultuuriga), kultuurilise assimilatsiooni (vähemused sarnastatakse vaid enamusgrupist lähtudes), etnilise polarisatsiooni säilitamise või kombinatsiooniga erinevatest elementidest?

Levinud käsitluse järgi püüdleb multikultuurse rahvusriigi võimueliit mitmesuguste vahenditega maksimaalsele etnose ja riigi korrespondentsile.⁸⁶ Teoreetiliselt võib paljurahvuseline riik muutuda üherahvuseliseks juhul, kui vähemusrahvusi on võimalik ära assimileerida, välja vahetada, välja saata või lõpetada nende olemasolu mõnel muul teel.⁸⁷ Äärmuslikematest praktikatest kuulub viimatinimetatud konteksti nt „etniline puhastus“ (ingl *ethnic cleansing*; sks *völkischen Flurbereinigung*) või genotsiid.⁸⁸ Riikide etnilise homogeniseerimise pea ainsate demokraatlike meetoditena tulevad kõne alla üksnes vabatahtlik väljaränne, rahumeelne kõikide asjaosaliste poolt aktsepteeritud riigipiiride muutmine või vabatahtlik assimileerumine. Voluntaristliku integratsioonigi puhul võib „vähemuste probleemile“ lähenemine aga rahvuskontseptsiooniti olla üpris erinev. Vastavalt Ida-Euroopa riigi- ning rahvuse-ehitamise mudelile etniliste vähemuste eksistentsi tavaliselt ei eitata. Isegi vastupidiselt, võidakse seal vähemusgruppi kuuluvate indiviidide sulandumist enamusrahvuse hulka näha mõnevõrra problemaatilisena, kuna iga rahvusgrupi liikmelisus on ettemääratud pigem indiviidi etnilisest taustast lähtuvalt, kui teatud valikutest sõltuv.⁸⁹ Sulanduval viisil etniliste erinevuste elimineerimine võib dominantrahvuse jaoks olla ka

⁸⁵ K. Aun. *The Critique*, pp. 83-84.

⁸⁶ Vt nt **Pål Kolstø**. Nation-Building in the Former USSR. *Journal of Democracy*. Vol. 7, No. 1, 1996, p. 120.

⁸⁷ **Brendan O'Leary**. Ernest Gellner's diagnoses of nationalism: a critical overview, or, what is living and what is dead in Ernest Gellner's philosophy of nationalism? – *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 64.

⁸⁸ Vt **Ervin Staub**. *The roots of evil: the origins of genocide and other group violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

⁸⁹ **Anna M. Vachudová**. Peaceful Transformations in East-Central Europe. – *The International Dimensions of Internal Conflict*. Ed. by Michael E. Brown. Cambridge; London: MIT Press, 1996, p. 104.

omalaadne kahe teraga mõõk. See avab enamuse kultuuri vähemuste mõjudele, mis võib olla nii tervitav nähtus kui ka mitte. Lisaks vallanduvad assimilatiivsetele poliitikatele tüüpilise vastureaktsioonina rahvusvähemuste etniliste emamaade protestid.⁹⁰ Näiteks A. Lijpharti sotsiaalse integratsiooni teooria kohaselt toovad pluraalsetes ühiskondades tihedad kontaktid erinevate gruppide vahel endaga kaasa arvukaid konfliktsituatsioone ning seetõttu on taolistes ühiskondades küllalt sageli domineerivate kultuurigruppide ja vähemuste segregatsiooni soodustamine koguni integratsioonist eelistatum.⁹¹ Teisisõnu pole kogu maailmas paljude riikide etnilisi probleeme iseloomustatud mitte niivõrd kui vähemuste vastupanu assimilatsioonile, vaid eelkõige dominantgrupi soovimatust või võimetust vähemuste poolt oodataval tasemel integratsiooni ellu viia.⁹²

R. Brubakeri järgi oli sõdadevahelise Tšehhoslovakkia rahvuspoliitika puhul sarnaselt Poolale tegemist eelkõige dissimilatsiooni kui assimilatsiooniga. See kohtles eri rahvusgruppe kodanikkonna sees erinevalt ega üritanud nende identiteeti muuta. Etnilist identiteeti käsitleti primordiaalse, fundamentaalse ning muutumatu omadusena ja nii enamuse kui vähemuste seas väljendusid dissimilatiivsed tendentsid üldises plaanis teadliku soovina kultiveerida omakeelset kultuuri, mitte teistega samastuda. Arvestades Tšehhoslovakkia rahvuslikku koostist, jääb nii või teisiti ülimalt küsitavaks, kas selline riik oleks määramata aja vältel isegi tahtmise korral olnud üldse suuteline oma hästimobiliseeritud ning tugeva etnokultuurilise eneseteadvusega rahvusvähemusi nagu sakslased ja ungarlased täielikult assimileerima.⁹³ Duaalse „tšehhoslovakismi“ ideoloogia tõttu oli see ilmselt veelgi ebatõenäolisem. Peale selle sätestas riigi põhiseadus kodanike rahvuse vaba tunnustamise kaitsmise ning keelas indiviidide sunniviisilise ümberrahvustamise.⁹⁴

Kuna Tšehhoslovakkias olid nüüdseks sisuliselt kõik rahvusgrupid olnud ühel või teisel ajaperioodil vähemuse rollis, saab kahepoolse dissimilatsiooni laiemat levikut seletada kaitsereaktsioonina enda tajutavale kultuurilisele haavatavusele.⁹⁵ Teatavat mõju avaldas ka alates 19. sajandist üha jõulisemalt riigi-ehitamise ideoloogiale pretendeerinud natsionalism, mis omalaadse poliitilise religiooni ja mõningate ekstremistlike tõlgenduste näol nõuab samuti rahvusliku „verepuhutuse“ järgimist.⁹⁶ Kuigi erinevates faasides, olid sellised

⁹⁰ **Rasma Karklins.** Ethnopluralism: Panacea for East Central Europe? Nationalities Papers. Vol. 28, No. 2, 2000, p. 230.

⁹¹ Arend Lijphart. Democracy in Plural Societies, p. 88.

⁹² W. Connor. Nation-Building or Nation-Destroying?, p. 50.

⁹³ R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 86-89.

⁹⁴ R. Luža. The Transfer, p. 36.

⁹⁵ Vt R. Karklins. Ethnopluralism, p. 222.

⁹⁶ **Andrew Bell-Fialkoff.** A Brief History of Ethnic Cleansing. Foreign Affairs. Vol. 72, No. 3, 1993, pp. 111.

kultuuriliselt eksklusiivsed püüdlused väidetavalt ühtviisi omased nii tšehhide-slovakkide kui sudeedisakslaste rahvuse-ehitamise põhiprintsiipidele.⁹⁷ Statistiliselt olid ka segaabelud võrdlemisi harvad.⁹⁸ Werner Conze sõnul saab tolaegse Tšehhoslovakkia kontekstis rääkida „rahvuse-ehitusest läbi eraldamise“ (*Nationalbildung durch Trennung*) – etniliste gruppide peamine eesmärk oli säilitada oma spetsiifilist rahvskuuluvust.⁹⁹ Suundumus, mis oli märgatav juba 1880-90-ndatest aastatest, jätkus vabariigi ajal ehk senisest veelgi tugevama rahvusgruppide vaheliste piiride kristalliseerumisena.¹⁰⁰ Tšehhi rahvuspoliitika praktiline iseloom sõltus muidugi igast konkreetsest sihtgrupist eraldi: idapoolsetes maapiirkondades püüti eelkõige integreerida piiriäärset slaavi elanikkonda (slovakid, russiinid); linnades ja lääne pool oli aga eesmärgiks rahvustada pigem territoorium ning majanduselu (vt lk 55-57). „Tšehhoslovakismi“ privilegeeritusele vaatamata, oli sõdadevahelise Tšehhoslovakkia vähemustepoliitika sihiks kahtlemata tervikuna lojaalsete riigikodanike kasvatamine.

Mõningatest raskustest hoolimata, harjusid sudeedisakslased Tšehhoslovakkia vabariigiga näiliselt ruttu ja juba paari esimese aasta jooksul algas järk-järguline poliitiline integratsioon. Pingelõdvenduse taga oli mitmeid erinevaid tegureid, nagu Tšehhoslovakkia majanduslikud edusammud; lootus vabaneda Austria reparatsioonidest ja Saksamaa inflatsioonist; riikliku julgeoleku kindlustumine jne.¹⁰¹ Samuti langes antud periood kokku rahvusvaheliste suhete stabiliseerumise ning nn Locarno vaimuga. 1920-ndate keskpaigast alates asus varjamatu rahvusliku vaenu asemele pikkamööda majanduslik ja poliitiline koostöö.¹⁰²

Loomulikult võib suhete paranemises näha kohanemist sõjajärgse reaalse jõudude vahekorraga. Sudeedisakslastel tuli leppida ebapiisava rahvusvahelise toetuse ning Austria ja Saksamaa poliitikute ambivalentsete hoiakutega. Peale selle oli suur osa sudeedisaksa tööstusest ning kapitalist majanduslikult sõltuv Böömimaa siseturust, mille tõttu paljud sudeedisaksa ettevõtjad olid selgelt Austriaga (Saksamaaga) ühinemise vastu, kartes märkimisväärtset majanduslikku kahju. Saksa suurtööstureid tegi murelikuks ka Viini ja Berliini poliitika liigne kaldumine vasakule.¹⁰³ Mitte rahvastevahelised head suhted, vaid eelkõige majanduslikud huvid ja teatud parteide maailmavaatelised sarnasused olid need,

⁹⁷ **Miloš Havelka.** Gedächtnis und Geschichte, Zusammenleben und Vertreibung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 51. Jg., Heft 1, 2003, S. 14.

⁹⁸ **Benjamin Frommer.** Expulsion or Integration: Unmixing Interethnic Marriage in Postwar Czechoslovakia. East European Politics and Societies. Vol. 14, No. 2, Spring 2000, p. 382.

⁹⁹ Z. Wilkiewicz. Nationale Minderheiten, S. 170.

¹⁰⁰ R. Brubaker. Nationalism reframed, p. 89.

¹⁰¹ R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, pp. 63-66; R. Luža. The Transfer, p. 38.

¹⁰² H. Kopecek. Zusammenarbeit, pp. 73-74.

¹⁰³ E. Wiskemann. Czechs and Germans, p. 85.

mis liitsid tšehhe ja sakslasi. Sellest lähtuvalt olid sakslased valmis ka tihedamaks poliitiliseks integratsiooniks.¹⁰⁴ Kuigi 1920-ndate esimesel poolel tõrjusid tšehhid valitsusasjades kontrolli säilitamiseks mõningate saksa saksa parteide koostööpüüdlusi veel kompromissitult, olid tšehhi ja saksa kodanlikud erakonnad 1925. a. parlamendivalimiste järel sunnitud märgatava vasakpoolsuse ohu neutraliseerimiseks koopereeruma ning poliitiline kurss pöörati ühiselt paremale. See omakorda kallutas opositsiooni raames tihedamale poliitilisele ühistegevusele ka riigi erinevad sotsiaaldemokraatlikud erakonnad.¹⁰⁵ Need saksa parteid, kes otsustasid Tšehhoslovakkia riigiga koostööd teha, ehk nn aktivistid (*Arbeitsgemeinschaft*), osalesid 1926. a. oktoobrist alates järjepidevalt ka valitsuskoalitsioonides.¹⁰⁶ Peagi takistasid asjade rahumeelset arengut aga 1930-ndate aastate murrangulised sündmused.

Kogu maailma raputanud majanduskriisiga kaasnes natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal. Ühe versiooni järgi tulenes 20. sajandi algupoolel pööre marurahvusluse ja fašismi suunas massilise demokraatliku valimisõiguse ja globaalse turumajandusega kohanemiskustest tingitud vastasmõjude tõttu. Just nn Suur Depressioon oli vesi natsionalismi veskile.¹⁰⁷ 1930-ndate alguse majanduskriis tõi endaga kaasa laialdast rahulolematust ka Tšehhoslovakkias. Slovakkias taaslustus autonoomialiikumine, kindlustades suurima valijaskonna mandaadi lõpuks Slovakkia Rahvaparteile, kus noorema generatsiooni seast kerkis esile veelgi radikaalsema alatooniga paremtiib.¹⁰⁸ Etnoregionalismi majanduslike dimensioonide valgustamise klassikalisest teoreetilise raamistikku kuuluvad T. Nairni „ebaühtlase arengu“ (*uneven development*) ning M. Hechteri „sisemise kolonialismi“ mudelid.¹⁰⁹ Mõlemad lähtuvad regioonide majanduslikust ja poliitilisest sõltuvusest, puudutades teatava marksistliku tagapõhja tõttu natsionalismi põhjustajatena ka klassivastuolusid ning keskuse-perifeeria vahelise antagonismi ideid. Vastavate teooriate kohaselt on etnilise separatismi teke eriti tõenäoline ühiskonnas, kus eksisteerib „kultuuriline tööjaotus“ ehk milles teatud etnilised grupid on tööturul surutud „alamasse“ positsiooni. Seda iseäranis juhtudel kui riigi tuumik eksploateerib etniliselt eripärase perifeeria toorainet ja tööjõudu eelkõige oma majandusliku arengu huvides. Kasvava industriaalmajandusliku konkurentsi tingimustes ei pruugi taolised perifeersed piirkonnad väidetavalt suuta piisavalt oma tööstusettevõtteid edendada ning

¹⁰⁴ K. Bahm. *The Inconveniences*, p. 393.

¹⁰⁵ H. Kopecek. *Zusammenarbeit*, pp. 64-65.

¹⁰⁶ B. Černý. *Die deutsche Frage*, S. 54.

¹⁰⁷ J. Snyder. *Nationalism and the Crisis*, p. 88.

¹⁰⁸ *Encyclopedia of Nationalism*. Vol. 2, p. 488; G. Capoccia. *Legislative Responses*, p. 700.

¹⁰⁹ **Michael Hechter**. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. London; Henley: Routledge & Kegan Paul, 1978.

funktsioneerivad peaaesjalikult tuumiku poolt produtseeritava tööstustoodangu turgudena. Perifeersete regioonide elanikkonnas võib sellest tingitud rahulolematuse esile kutsuda täiendavat poliitilist mobilisatsiooni, ennekoike suuremate majanduslike raskuste perioodil.¹¹⁰ Iga selline üldistav makrotasandi teooria näib paraku töötavat vaid teatud puhkudel ja mitte alati. Ebaühtlase arengu käsitus võib ehk teataval määral seletada etnoregionalismi allikaid sõdadevahelises Slovakkias ja Ruteenias. Samas ei suuda see üksinda eriti hästi põhjendada separatistitendentse näiteks piirkondades, mis olid võrreldes keskusega majanduslikult piisavalt heal järjel või kohati arenenumadki (nt Sudeedimaa). Fakt on aga see, et 1937. aastaks moodustasid Slovakkia sissetulekud ühe elaniku kohta vaid poole Böömi- ja Määrimaa tuludest ning majanduskriisist alates Tšehhoslovakkia unitaariigi vastased meeleolud ainult süvenesid.¹¹¹

Eriti rängalt tabas majandusdepressioon luksuskaupade ekspordile orienteeritud sudeedisaksa regioone. Tootmisstruktuuriliste iseärasuste tõttu kannatasid nemad enim ka tööpuuduse all, mis ulatus kohati kuni pooleni tööealisest elanikkonnast.¹¹² Riigivõim tegutseb läbi seadusandluse või muude poliitiliste meetmete kaudu sageli nii, et see võib olla mõne sihtgrupi jaoks kas reaalselt diskrimineeriv või siis oma resultaatides vahel ka lihtsalt sellisena näiliselt tõlgendatav.¹¹³ Majanduspoliitilised erimeelsused võivad multikultuurilises keskkonnas olla täiendavad ärritavad faktorid, mis etnilist eneseteadvust tugevdavad. Konfliktis osalejad võivad erinevaid sotsiaalprobleeme esitleda küll majandussfääri kuuluvatena, ent majanduslikud interpretatsioonid kipuvad indiviidide teadvuses tihtilugu siiski etnilise natsionalismi emotsionaalsusega konkureerides viimastele alla jääma.¹¹⁴ Kuna 1930-ndate majanduskriisi aegu kasvas saksakeelsetes distriktides tööpuudus võrreldes Tšehhi sisealadega pea kahekordseks, lisati kogu sellele sotsiaalsele problemaatikale avalikult tugevat rahvuspoliitilist koloriiti.¹¹⁵ Pideva rahvusliku hõõrumise taustal võimaldas majandusraskuste mõningane struktuuriline märgatavus põhjendada seda vähemuste rõhumisega ning saksa rahvuslased lõikasid sellest olulist poliitilist kapitali. Ühtlasi toitis erinevate äärmusrühmituste paranoiasid ka Tšehhoslovakkia

¹¹⁰ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, p. 152.

¹¹¹ J. Rothschild. East Central Europe, p. 120; R. Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century, pp. 71-72.

¹¹² F. Habel. Die Sudetendeutschen, S. 52; Documents on the Expulsion of the Germans from Eastern-Central-Europe. Ed. by Theodor Schieder. IV/1-2: The Expulsion of the German Population from Czechoslovakia. Bonn, 1960, p. 9.

¹¹³ M. Esman. Political and Psychological Factors, pp. 59-60.

¹¹⁴ W. Connor. Nation-Building or Nation-Destroying?, pp. 46-47.

¹¹⁵ **Michael Walsh Campbell.** Keepers of Order? Strategic Legality in the 1935 Czechoslovak General Elections. Nationalities Papers. Vol. 31, No. 3, 2003, p. 296.

majanduspoliitikaga kaasnenud teatav rahvuslik retoorika.¹¹⁶ Kuigi majanduslangusest tingitud probleemid polnud iseenesest Tšehhoslovakkia võimude süü, levis sudeedisakslaste seas kiiresti paremäärmuslik demagoogia. Arvestades asjaolu, et kahe asjassepuutuva riigi suhteline majanduslik tase ja nende suhteline prestiiž on eraldumispüüdeid määravad tegurid, mõjutas Saksamaa kasvav majanduslik ning poliitiline prestiiž 1930-ndate keskelt alates tõenäoliselt ka sudeedisakslaste valikuid.¹¹⁷ Taas kerkisid jõuliselt esile revanšistlikud meeleolud ja separatismitaotlused.¹¹⁸

Vaatamata kriisi tagajärgedele säilisid Tšehhoslovakkias, erinevalt mujal Kesk- ja Ida-Euroopas lohkavatest diktatuuridest, vaba ajakirjandus ning demokraatlikud kodanikuõigused. (Näiteks Poolas oli rahvuspoliitika saksa vähemuse suhtes tunduvalt tasalülitavam kui Tšehhoslovakkias).¹¹⁹ Kohati teatavad tendentsid parlamentaarse võimu piiramiseks (nn “paralleelorganid”, “tagatoad” ja täidesaatva võimu domineerimine) küll ilmnesisid, ent demokraatia püsis kuni saksa okupatsioonini välja.¹²⁰ Ehkki rahvuslikud pinged 1930-ndate keskel drastiliselt tõusid, esindas sudeedisakslaste huve kuus erakonda ja tavapäraselt oli valitsuses vähemalt üks sakslasest minister. Ka oli Tšehhoslovakkias täiesti võimalik alal hoida oma rahvuskultuuri ning otsene tagakiusamine puudus.¹²¹

Miks levisid siis sedavõrd tugevalt irredentistlikud ideed? Mõiste *irredentism* tuleneb itaalia keelest (*terra irredenta* ehk “vabastamata maa”) ning väljendas algselt itaalia rahvuslaste territoriaalseid nõudmisi peamiselt Šveitsis ja Austria-Ungaris.¹²² Tänapäeval tähistab irredentism ruumilist protsessi, kus teatav riik püüab endaga liita piiritagust territooriumi, kus elab “hõimuvendadeks” tunnistatud vähemus. Irredentism on kõrgel emotsionaalsel tasandil poliitiline filosoofia, millele tuginedes teatud riik peab naaberriigi minoriteeti omaenese lihaseks osaks.¹²³ Tšehhi lääneosas asuvate sudeedisakslaste seisund oli üsna samalaadne: Tšehhoslovakkia raames rahvusvähemuseks olles võisid nad samal ajal naabruses oleva suure riigi käes saada Tšehhoslovakkia riigi lõhkumise vahendiks.

Kui eelnevalt sai viidatud majandusraskuste ja rahvusluse omavahelistele seostele, siis multikultuurse rahvusriigi ülesehitamise puhul tuleks enamuse-vähemuse suhetes märksa enam tähelepanu pöörata ka võimalikule identiteedi- ning lojaalsuskonfliktile, mille

¹¹⁶ Christoph Boyer. Book review. Nationalities Papers. Vol. 29, No. 3, 2001, p. 530.

¹¹⁷ D. Horowitz. Ethnic Groups in Conflict, p. 286.

¹¹⁸ K. Bahm. The Inconveniences, p. 395.

¹¹⁹ **Richard Blanke.** Polish speaking Germans?: language and national identity among the Masurian since 1871. Köln: Böhlau, 2001.

¹²⁰ **Jörg K. Hoensch.** Demokratie und autoritäre Systeme in Ostmitteleuropa. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997, S. 65-71.

¹²¹ R. Rexheuser. Das Schulwesen nationaler Minderheiten, S. 296.

¹²² M. Anderson. States and Nationalism, pp. 74-75.

¹²³ A. Sanguin. Les minorités ethniques, p. 211.

dramaatilisim avaldumisviis irredenta on.¹²⁴ Tänapäeva ühiskonnad, riigid ja rahvused on enamasti paljukultuurilised ja nende liikmeid iseloomustab identiteetide paljususe ehk mitmeidentiteedilisus.¹²⁵ Inimene võib elada korraga (nii reaalselt kui ka kujutluslikult) mitmes ühiskonnas ja kuuluda korraga mitmesse kooslusesse, st tal võib olla arvukalt kollektiivseid omavahel seotud identiteete. Ajaloost tuntud domineerivatest kollektiivsetest identiteetidest on tänapäeva maailmas jõuliselt esindatud kolm – etniline, religioosne ja sotsiaalne identiteet (klassikuuluvus).¹²⁶ Võrreldes erinevate sotsiaalsete enesemääratlustega on rahvusidentiteet suhteliselt stabiilne fenomen. Samas pole see kunagi päris valmis produkt ning on alati mõjutatud permanentsetest ühiskondlikest (taas)konstrueerimise protsessidest.¹²⁷ Eriti multikultuurilises keskkonnas võib vähemuse puhul ilmsiks tulla rohkem kui üks identiteet. Näiteks rahvusriikides kodunenud vähemusrahvused (*resp.* rahvusvähemused) on mitmese identiteedi ja lojaliteedi kandjad.¹²⁸ Irredentistlike konfliktide puhul võib tekkida ka küsimus, millises ulatuses on etnilised või rahvuslikud identiteetid poliitiliselt manipuleeritavad?¹²⁹ Sageli on rahvusidentiteet piiriregioonides osutunud küllalt amorfseks¹³⁰ ja etnilist identiteeti tugevdab näiteks geograafia (usk mingi territooriumi loodusobjektidest lähtuvatesse piiridesse võimaldab regionaalsel identiteedil kristalliseeruda kindlate veekogude, jõgede ja mägede, siinkohal nt Sudeetide, ümber).¹³¹ Modernsetes, dünaamilistes ja väga paljudest kommunikatsiooniväljadest läbistatud ühiskondades on siiski täheldatud ka vabatahtlikku ümberrahvustumist.¹³² Loobumine oma senisest etnilisest identiteedist toimub seejuures enamasti järkjärguliselt, välise surve mõjul ning alati individuaaltasandil. Ajalugu ei tunne näiteid, kus mingi rahvusgrupp on kollektiivselt otsustanud oma senisest identiteedist loobuda.¹³³

Seetõttu võib etniliste vähemuste puhul personaalsel tasandil ilmned *identiteedikriis*¹³⁴, mis riiklikul tasandil võtab tavaliselt kahestunud lojaalsuse vorme. Kõige selgemalt tõstatub

¹²⁴ **Rein Ruutsoo.** Identiteet. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja –killud. Koostanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 183.

¹²⁵ A. Smith. The Ethnic Sources, p. 28.

¹²⁶ R. Ruutsoo. Identiteet, lk 181-182.

¹²⁷ **Roxanne Doty.** Sovereignty and the Nation: Constructing the Boundaries of National Identity. – State Sovereignty as Social Construct. Ed. by Thomas J. Bierstecker and Cynthia Weber. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 123.

¹²⁸ R. Ruutsoo. Identiteet, lk 183.

¹²⁹ **James Y. Nazroo; Saffron Karlsen.** Patterns of identity among ethnic minority people: Diversity and commonality. Ethnic and Racial Studies. Vol. 26, No. 5, 2003, pp. 906-907.

¹³⁰ **Peter Thaler.** Fluid Identities in Central European Borderlands. European History Quarterly. Vol. 31, No. 4, October 2001, pp. 519-548.

¹³¹ B. Neuberger. National Self-Determination, p. 401; K. Bahm. The Inconveniences, pp. 387-388.

¹³² R. Ruutsoo. Identiteet, lk 182.

¹³³ H. Mölder. Rahvusriik ja etnilisus, lk 2037.

¹³⁴ The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration. Ed. by Montserrat Guibernau and John Rex. Cambridge: Polity Press, 1999, p. 4.

selline lojaalsuskonflikt nt sõjalise mobilisatsiooni korral, kui rahvusriik eeldab oma kodanikelt riigi huvide esiplaanile seadmist klassi, etnilise, perekonna või teiste identiteedigruppide ees. Ka argielus iseloomustab rahvusvähemusi pidev „kõikumine“ oma kultuurilise ja riikliku enesemääratluse vahel.¹³⁵ Võimalikust duaalsest lojaliteedist hoolimata, on teisele rahvusriigile potentsiaalselt ustavaid etniliselt eristatavaid gruppe nähtud enamasti kui takistusi edukale natsiooni-ehitusele.¹³⁶ Üldjoontes võisidki irredentistlikud ideed sudeedisakslaste hulgas sedavõrd edukalt juurduda üksnes sealsele multikultuurilisele keskkonnale omase identiteetide ja lojaalsuste paljususe tõttu.¹³⁷ Kuigi Habsburgide aegsel Böömi- ja Määrimaal elanud sakslasi peeti kogu impeeriumi sakslaskonna hulgas traditsiooniliselt pigem kõige pangermanistlikumalt meelestatud koosluseks, kandsid nad Esimeses maailmasõjas suuri materiaalseid ning inimkaotusi ka keisridünastia nimel. Need olid proportsionaalselt rängimad kui ühelgi teisel rahvusgrupil Habsburgide impeeriumis.¹³⁸ Impeeriumi lagunemise tagajärjel kaotati (oma) riik ja sellega seotud poliitiline identiteet, soodustades tšehhoslovakkiasakslaste seas senisest selgemalt nende etnilise enesemääratluse väljakujunemist. (Võimuvahetusest tulenev identiteedikriis oli samal ajal võrdlemisi analoogne Slovakkia lõunaosas elavate ungarlaste seas).¹³⁹ Sudeedisakslaste eripärase rahvusidentiteedi konstrueerimisega hakkasid Tšehhoslovakkia vabariigis peatselt tegelema liikumised nagu nt *Heimat* ja *Böhmerland*, mis valasid selle esialgu küll suhteliselt kirjanduslikku, ent siiski üsna propagandistlikusse vormi. Paljuski juba traditsioonilisi etnonüüme *Deutschböhmen* ning *Deutschmähren* üha enam asendama pretendeerinud „sudeedisakslaste“ kontseptsioon ise viitas senisest märksa teadlikumale etnokultuurilisele ühtsusele ja vanale regionaalsele identiteedile hoopis uue tähenduse andmisele.¹⁴⁰

Selle eest, et Ida-Euroopa etniliste sakslaste (*Volksdeutsche*)¹⁴¹ kultuuriline identiteet

¹³⁵ **Alexander Ritter.** Das Eigene im Konflikt mit dem Fremden: zur kulturellen Identität von Minderheiten. Deutsche Studien. Heft 125, 32. Jg., 1995, S. 48-49; 51; P. Stern. Why do People Sacrifice, pp. 223; 229.

¹³⁶ **Thomas H. Eriksen; Iver B. Neumann.** International Relations as a Cultural System: An Agenda for Research. Cooperation and Conflict. Vol. 28, No. 3, 1993, p. 254.

¹³⁷ **John Rex.** Ethnic Minorities in the Modern Nation State: Working Papers in the Theory of Multiculturalism and Political Integration. Houndmills; London: University of Warwick, 1996, p. 141.

¹³⁸ J. Rothschild. East Central Europe, pp. 75; 80-81.

¹³⁹ **Uri Ra'anan.** The Nation-State Fallacy. – Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies. Ed. by Joseph V. Montville. New York; Toronto: Lexington Books, 1991, pp. 13-14.

¹⁴⁰ **Ronald M. Smelser.** Reich National Socialist and Sudeten German Party Elites: A Collective Biographical Approach. Zeitschrift für Ostforschung. 23. Jg., 1974, S. 654.

¹⁴¹ 1938. a. Saksa riigikantselei memorandumid kohaselt tähistati terminiga „Volksdeutsche“ inimesi, kelle keel ja kultuur olid saksa päritolu, kuid kel puudus saksa kodakondsus. Natsionaalsotsialistlikus ideoloogias lisandus sellele mõistele veel sügavam side juurte, vere ning rassiga. Juhul kui selliseid välissakslasi poleks eksisteerinud, oleksid natsid pidanud nad oma ekspansiooniplaanide tarbeks leiutama, nagu mõnikord osaliselt ka tõepoolest juhtus. – D. Bergen. The Nazi Concept of “Volksdeutsche”, pp. 569-570.

uute riikide rahvuse-ehitamise protsessis ei lahustuks, hoolitses ka Weimari Saksamaa. Esialgu oli suur osa riigisakslastest Sudeedimaa annekteerimise suhtes kõhklevad seisukohal. Need alad olid enne 1918. kuulunud mitte Saksamaale, vaid Austriale, ja “põhjasakslased” polnud nende saatusest eriti palju huvitatud.¹⁴² Siiski ei olnud kahe riigi vahelised suhted algusest peale kuigi roosilised. 1923. a. märtsis saadeti Saksamaalt välja tšehhi töölisi, millele järgnes vastusena saksa kodanike väljasaatmine Tšehhoslovakkia. Jätkusid väiksemat sorti piirikonfliktid.¹⁴³ Samuti avaldas Saksamaa alates 1926. aastast oma idanaabrile majanduslikku survet, boikoteerides tšehhi kaupu, vähendades kaubavahetust jne.¹⁴⁴ Pärast vastuvõtmist Rahvasteliitu sagesid Saksamaa poolt ka Tšehhoslovakkia rahvusvähemuste olukorda kritiseerivad avaldused. Kogu Weimari perioodi vältel andis Saksa valitsus tšehhisakslastele rahalist toetust, mis laekus läbi erakanalite saatjariigi kontrolli all olevate vahendusorganisatsioonide nagu *Verein für das Deutschtum im Ausland* või *Volksdeutscher Rat* arvele.¹⁴⁵ Weimari vabariigi poliitika oma teistes riikides elavate rahvuskaaslaste suhtes (nn *Deutschtums politik*; *Volkstumsarbeit*) tugineski laialdasele eraorganisatsioonide võrgustikule, alludes aga omakorda otseselt siiski Saksa Välisasjade Ametile (*deutschen Auswärtigen Amt*). Kui varasemas minevikus kasutati sellist „Volkstumsarbeit“i peamiselt sisepoliitilisest võimuvõitlusest lähtuvalt, siis nüüd muutis Weimari Saksamaa selle oma välispoliitika osaks.¹⁴⁶ Kasutades muuhulgas ära 1925. aastal baltisakslase Ewald Ammende initsiatiivil asutatud Euroopa Rahvuste Kongressi kesist finantsolukorda, muudeti seegi euroopa vähemuste poliitilist koostööd koordineeriv organ juba enne Hitleri võimuletulekut rahaliselt *Reich*’i välispoliitikast sõltuvaks.¹⁴⁷ Pealtnäha olid need suguvendi toetavad organisatsioonid valdavalt muidugi kultuurilise koega. Etniliselt lõhestunud ühiskondades on aga sügavamal tasandil suhteliselt raske piiri tõmmata, kust lõpeb kultuuriline, majanduslik ja sotsiaalne tegevus ning algab poliitika. Mitmete sudeedisaksa rühmituste abistamise juures oli poliitiline tagapõhi sageli enam kui ilmne.¹⁴⁸ Jätakuvalt loodeti suurematele või väiksematele piirimuudatustele Saksamaa kasuks. Sealjuures tehti vahet piirialadel elavate sakslaste (*Grenzlandsdeutsche*) ja välissakslaste (*Auslandsdeutsche*) vahel. Ehkki toleaeagses saksa välispoliitilises retoorikas esines küllalt juhtumeid, kus mõlemaid kategooriaid käsitleti üldjoontes kui ühtset

¹⁴² H. Seton-Watson. The East European Revolution, p. 49.

¹⁴³ E. Kubû. Die brüchigen Beziehungen, S. 77.

¹⁴⁴ Ibid., S. 81-82.

¹⁴⁵ R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 121-127.

¹⁴⁶ E. Kubû. Die brüchigen Beziehungen, S. 73-74.

¹⁴⁷ S. Bamberger-Stemann. Der Europäische Nationalitätenkongress, S. 201.

¹⁴⁸ R. Smelser. The Sudeten Problem, p. 8.

tervikut.¹⁴⁹ Kõik see näitab, et Saksamaa pidas Tšehhoslovakkiaat teataval määral oma majanduslikku ja poliitilisse mõjusfääri kuuluvaks.

Algselt keskendus Weimari valitsuse tähelepanu siiski pea täielikult poolasakslastele, eriti Poola lääneossa jäänud rahvuskaslastele, sest need alad olid pikemas perspektiivis strateegiliselt suurema tähtsusega.¹⁵⁰ Võrreldes poolasakslastega polnud sudeedisakslaste toetus hetkel niivõrd aktuaalne. Nende eksistentsile polnud teravat ohtu ei ränga assimilatsiooni ega ulatusliku väljarändamise mõttes, sest erinevalt sadadest tuhandetest poolasakslastest ei migreerunud tšehhisakslased ka eriti Saksamaale ega Austriasse.¹⁵¹ Samuti polnud kohustust endiste Austria alade Saksamaaga liitmiseks. Selle asemel manitseti neid jääma Tšehhoslovakkiale lojaalseteks kodanikeks, abistavate ühingute tegevust aga ei peatatud.¹⁵² Kuigi sudeedisakslaste staatus oli Tšehhi-Saksa suhetes irriteeriv tegur, jäädi ametlikel kohtumistel – kontrastis vaenuga Saksamaa ja Poola vahel – kogu Weimari vabariigi jooksul siiski väliselt “korrektseteks”. Samas subsideeris valitsus salaja radikaalselt meelestatud sudeedisaksa emigrantide organisatsioone, mis viitab siiski ka Saksamaa huvile kasutada sudeedisakslaste probleemi diplomaatilise kaardina. Sel moel loodeti mõjutada Tšehhoslovakkia välispoliitikat, eelkõige soodustada mõlema riigi majanduste tihedamat läbipõimumist ning suurendada Saksamaa majanduslikku kohalolekut Kesk- ja Ida-Euroopas.¹⁵³

Põhimõtteliselt saab aga rääkida Weimari ja natside välispoliitika teatavast järjepidevusest¹⁵⁴, kuna kogu sõdadevahelise perioodi vältel oli selle põhieesmärk üks ja seesama: Versailles` territoriaalsete kokkulepete revideerimine.

3.3. Müncheni viies kolonn

Tšehhoslovakkia kriisi ja Müncheni teemadel on palju kirjutatud.¹⁵⁵ Sõltuvalt ruumi piiratusest leiavad seega alljärgnevalt käsitlemist vaid mõned antud valdkonnaga haakuvad aspektid ning olulisemad faktid. Üheks asjassepuutuvaks momendiks oli sudeedisakslaste

¹⁴⁹ R. Brubaker. *Nationalism reframed*, p. 135.

¹⁵⁰ J. Rothschild. *East Central Europe*, p. 111.

¹⁵¹ **Rogers Brubaker**. *Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples. – After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Ed. by Karen Barkey and Mark von Hagen. Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997, pp. 163-165.

¹⁵² E. Kubû. *Die brüchigen Beziehungen*, S. 77.

¹⁵³ R. Brubaker. *Nationalism reframed*, pp. 127-128.

¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 134.

¹⁵⁵ Vt nt T. Procházka (1981); **Igor Lukes**. *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1996; **I. Lukes** and **Erik Goldstein** (eds.). *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II*. London; Portland, OR: Frank Cass, 1999.

(eba)lojaalsus Tšehhoslovakkia riigi suhtes. Kuivõrd olulised olid Tšehhoslovakkia tükeldamise juures riigi suuremate rahvusvähemuste poliitilised hoiakud tervikuna?

Tšehhi peamise julgeolekuprobleemina püsis läbi kogu 20. sajandi esimese poole teravalt ülal tema geopoliitiline reaalsus, eeskätt naabrus Saksamaaga ja suhteline kaugus teistest tasakaalustavatest jõududest. Sudeedisakslased olid suurim Saksa etniline vähemusgrupp Euroopas, kujutades oma geograafilise asendi poolest Tšehhoslovakkiale reaalselt ohtu. Kesk-Euroopa rahvusvähemuste ajalugu näib enamikes käsitlustes olevat ühest küljest kas diskrimineerimiste ajalugu (Geschichte von Diskriminierungen), teisest küljest aga ebalojaalsuste ajalugu (Geschichte von Illoyalitäten). Samas olid nii irredentismiettehted kui rõhumissüüdistused osalt mõlemad ühe ning sama probleemi (revisionism, piirid jne) propagandistlikud tahud.¹⁵⁶ Tšehhoslovakkia järgis vähemustelepinguid kõige hoolsamini, kuid tema ajalugu näitab dramaatiliselt, et ka regiooni demokraatlikuim riik ei suutnud sellisel viisil oma arvukate rahvusvähemustega toime tulla. L. Lipták esitab koguni nägemuse, et selline idealistlik lausdemokraatia saigi riigile saatuslikuks, kuna polnud eriti 1930-ndate aastate reaalsuses enam teostatav ega stabiliseeriv faktor, viies poliitilisse pankrotti.¹⁵⁷ Teiselt poolt on kaheldav, kas seda “sünteesilist” riiki oleks 1938-39 ilma Saksamaa ja Ungari vahelesekkumiseta tükeldamine tabanud.¹⁵⁸

Iseäranis Ungari valitsus näitas oma Slovakkias ja Ruteenias elavate rahvuskaaslaste osas algusest peale üles märksa irredentistlikumaid huvisid kui Saksa võimud lääneprovintides. Budapesti sedalaadi püüdlusi peegeldas näiteks välisungarlaste suhteliselt niigi tagasihoidliku, valdavalt endise võimueliidi ning majandusliku ülemkihiga piirdunud remigratsiooni teadlik tõkestamine. Alates 1921. aastast väljastas Ungari valitsus vastavaid sisenemislube vaid erijuhtudel. Välisriikidesse jäänud ungarlaste sissevoolu piiramise taga oli kahtlemata ka põgenikest lähtuva majandusliku koormuse reguleerimine. Kõrvale ei saa aga jätta ka ideoloogilisi kaalutlusi – valitsus ei soovinud kaotada oma naaberriikides olevat revisionistlikku relva.¹⁵⁹ Tšehhoslovakkia piiride legitiimsuse ja rahvuspoliitika printsiipidega leppimatus tõttu tundsidki paljud etnilised välisungarlased end pigem emamaast, mitte uuest riigikorrast kohustatud olevana.¹⁶⁰ Seega oli ungari rahvusvähemuse probleem Praha jaoks kogu aeg selline ebamugav realiteet, milliseks etniliste sakslaste

¹⁵⁶ W. Kessler. Die gescheiterte Integration, S. 163; 183.

¹⁵⁷ L. Lipták. Der “Krach” der tschechoslowakischen Staatsidee.

¹⁵⁸ J. Zacek. Nationalism in Czechoslovakia, pp. 194-195.

¹⁵⁹ R. Brubaker. Aftermaths of Empire, pp. 160-161.

¹⁶⁰ J. Hoensch. Demokratie, S. 71.

küsimus muutus ehk alles pärast 1933. aastat: pidev kaksipidine sise- ja välispoliitiline dilemma.¹⁶¹

Algselt säilitas Hitler naabritega korrektseid suhteid ja pidas sudeedisakslasi teisejärguliseks probleemiks, millega tegelemine polnud hetkel aktuaalne.¹⁶² Alles 1937. a. sudeedisaksa rahvussotsialistide võiduga huvitus Hitler neist esimest korda tõsisemalt ja haaras võimalusest kinni.¹⁶³ Oma positsiooniga rahulolematu osa Tšehhoslovakkia sakslastest oli ideaalne vahend funktsioneerimaks “viienda kolonnina”.¹⁶⁴ Rääkida aga kõikide sudeedisakslaste kuritahtlikust koostööst Adolf Hitleriga läbi 1930-ndate, eesmärgiga Tšehhoslovakkia hävitada, oleks sündmuste arengu liigne lihtsustamine.¹⁶⁵ Eelkõige oleks kogu saksa vähemuse kollektiivne *Reich*’i „tsiviilgarnisoni“ mõiste alla painutamine juba seetõttu ebatäpne, sest see eiraks täielikult sudeedisakslasi kui iseseisvat poliitilist tegurit, kellel olid omad, nii etnilise emamaa kui asukohariigi kavatsustega mitte alati täielikult kattuvad huvid. R. Smelser väidab Saksamaa Välisasjade Ameti aktidele toetudes, et 1933. a. ei eksisteerinud otseselt veel mingit viiendat kolonni ega natside detailselt väljatöötatud programmi neid oma ekspansionistlikus välispoliitikas rakendada – see kujunes alles pikkamööda väga erinevate asjaolude kokkulangemisel. Samuti ei olnud kaugeltki kõik sudeedisakslased natsid. Radikaalsete paremäärmuslaste (*DNSAP*; *Bereitschaft*; *Aufbruch*) kõrval eksisteeris tunduvalt mõõdukam traditsionalistide tiib (*Kameradschaftsbund*).¹⁶⁶ Sugugi ühtne polnud ka 1935. a. parlamendivalimistel kahekolmandiku sakslaste häälde võitnud *Konrad Henlein*’i juhitud Sudeedisaksa Partei (*Sudetendeutsche Partei*).¹⁶⁷ 1936. a. puhkes seal tõsine ideoloogiline võitlus ning isiklik rivaliteet. Samal aastal muutus sudeedisakslaste küsimus rahvusvaheliseks probleemiks ja Henlein oma partei kooshoidmise nimel sõltuvaks *Reich*’i agentuuridest.¹⁶⁸ Uurimused näitavad, et jääb lahtiseks, kas Sudeedisaksa Partei valimisedu oli seotud üksnes rahvusega. Samuti ei saanud SdP-d nimetada otseseks natsionaalsotsialismi agentuuriks ega polnud ta ka mitte ainus paremradikaalsete omadustega partei: vastavaid elemente leidis pea kõikides

¹⁶¹ J. Rothschild. East Central Europe, p. 100; P. Tóth. Hungarians, p. 432.

¹⁶² **Stephan Dolezel.** Grundzüge der reichsdeutschen Tschechoslowakei-Politik 1933-1938 – unter besonderer Berücksichtigung der Sudetendeutschen. – Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989. Essen: Klartext Verlag, 2001, S. 88.

¹⁶³ R. Smelser. The Sudeten Problem, p. 253.

¹⁶⁴ Mõiste *viies kolonn* – reeturid ja/või saboteerijad, kes on valmis rindejoone taga vaenlase vägesid abistama. Mõiste pärineb Hispaania kodusõjast – kindral Queipo de Llano lähenes nelja fašistliku kolonni eesotsas Madridile ning temalt küsiti, milline neist vallutab linna. Ülbelt hoobeldes olevat ta vastanud: “Viies, mis on juba seal.” – **Cathal J. Nolan.** Longmani maailmapoliitika leksikon. Tallinn: Olion, 1999, lk 398.

¹⁶⁵ S. Dolezel. Grundzüge, S. 89-91.

¹⁶⁶ R. Smelser. The Sudeten Problem, p. 246.

¹⁶⁷ **Reinhard Schmutzer.** Der Wahlsieg der Sudetendeutschen Partei: Die Legende von der faschistischen Bekenntniswahl. Zeitschrift für Ostforschung. 41. Jg., Heft 3, 1992, S. 345-385.

¹⁶⁸ R. Smelser. The Sudeten Problem, p. 250.

tolleaegsete Tšehhoslovakkia parteide programmides.¹⁶⁹ Ühtlasi kujunes SdP-st teatav poliitiline alternatiiv keelatud paremäärmuslikele parteidele, korjates seega omale ka mitmeid algelt neile erakondadele mõeldud hääli.¹⁷⁰

Kuna “aktivistlike” parteide püüdlused saavutada vabariigisisese administratiivse detsentraliseerituse kasvu ebaõnnestusid, muutusid saksa erakondade programmilised nõudmised 1930-ndate teisel poolel tšehhi riigi-ehitamise suhtes siiski senisest märksa kompromissitumaks. Silmapaistev osa oli selles Saksamaal paiknevatel irredentistlikult meelestatud sudeedisaksa poliitilistel survegruppidel, kes hoolimata oma väiksusest tegid natsliku Saksamaa kaootilistes ja ülimalt personifitseeritud võimukonstellatsioonide tingimustes palju ära saksa välispoliitika ja sudeediküsimuse teravnemise heaks.¹⁷¹ Mõningail andmeil finantseeris Berliin K. Henleini rühmitust juba 1934. a. septembrist alates.¹⁷² Kindlalt dokumenteeritult kattis Berliin aga SdP 1935. a. valimiskampaania ning partei edaspidised igakuised jooksvad kulud, mistõttu selle iseseisvast poliitikast saab 1930-ndate keskpaigast alates rääkida vaid piiratud ulatuses.¹⁷³ Umbes samal ajal hõivasid Sudeedisaksa Parteile lähedalseisvad isikud juhtpositsioonid Euroopa Rahvuste Kongressis, mille tulemusel toimus seal väidetavalt ka lõplik pööre Saksamaa välispoliitiliseks instrumendiks muutumise suunas.¹⁷⁴ Teatud ajalist murdejoont tähistas ka välissakslaste kultuurilise ja poliitilise tegevuse kontrollimiseks kavandatud *Volksdeutschen Mittelstelle* asutamine 1937. a. jaanuaris. See SS-Obergruppenführer Werner Lorenz'i juhtimisel eksisteerinud institutsioon tegi juba otseselt koostööd *Reich*'i julgeolekuteenistusega, millega loodi oluliselt soodsamad tingimused, et kõiki välisriikides elavaid etnilisi sakslasi (k. a. sudeedisakslasi) sihipäraselt natsionaalsotsialismi „viiendate kolonnidena“ mobiliseerima hakata.¹⁷⁵

Kas võis sudeedisakslaste tragöödia seisneda selles, et nad hindasid vääriti Kolmanda Riigi võimustruktuuride kavatsusi, kes esimeste parteilist võimuvõitlust ning kogu Tšehhoslovakkia kriisi oskuslikult ära kasutasid?¹⁷⁶ Üldiselt riikides, kus rahvusvähemusi revisionismiargumendina rakendada andis, neid Euroopas nii sise- kui välispoliitilise

¹⁶⁹ R. Schmutzer. Der Wahlsieg der Sudetendeutschen Partei.

¹⁷⁰ 1933. a. oktoobris, nädal pärast SdP (siis veel nime all *Sudetendeutsche Heimatfront*) asutamist, keelati Tšehhoslovakkias majanduskriisi tagajärjedest mõjutatuna ära nii sudeedisaksa natsionaalsotsialistlikud kui „liigselt“ kitsast rahvuslikkust rõhutavad parteid. Kuigi laialisaadetud erakondadest voolas liikmeid ka Heimatfronti, ei saa seda iseseisva juhtkonna tõttu käsitleda neist otseselt mitte ühegi järglasparteina. – M. Campbell. Keepers of Order?, pp. 296; 305.

¹⁷¹ R. Smelser. The Sudeten Problem, pp. 245-246.

¹⁷² G. Capoccia. Legislative Responses, p. 721.

¹⁷³ J. Hoensch. Zum sudetendeutsch, S. 32-34.

¹⁷⁴ S. Bamberger-Stemann. Der Europäische Nationalitätenkongress, S. 272.

¹⁷⁵ J. Hoensch. Zum sudetendeutsch, S. 34.

¹⁷⁶ R. Smelser. The Sudeten Problem, pp. 10-11; 243.

relvana ka kasutati. Ehkki paljud Euroopa rahvusvähemused osutasid totalitaarsete suurriikide ambitsioonidele vastupanu, sai vähemuste reputatsioon sagedase kollaboratsioonismiga sõdadevahelistel dekaadidel ning Teises maailmasõjas külge ebalojaalsuse märgi.¹⁷⁷ Teatud mõttes võib sudeedisaksa vähemust vaadelda kui alalist poliitilist objekti, kel on tulnud ajaloo jooksul mitmekordselt kannatada. Veel enne, kui nad vahetult peale Teise maailmasõja lõppu oma kodumaalt välja aeti¹⁷⁸, langes suur osa neist natsiokupatsiooni ohvriks. Kahtlused, kas kogu mäng käis ainult üle sudeedisakslaste peade, jäävad aga endiselt püsima. On viiteid, et SdP autonoomiataotlemise programm oli juba enne Münchenit üksnes kattevari Sudeedimaa liitmiseks Saksamaaga.¹⁷⁹ Hitleri võimuletuleku eel ja järel ilmnis suure osa sudeedisakslaskonna sümpaatia uue režiimi ning Suur-Saksamaa idee vastu. Tšehhoslovakkia armees oleva rohkem kui 200 000 saksa sõduri riigitrüüdus oli pärast 1936. aastat enam kui küsitav.¹⁸⁰ Loomulikult jääb sudeedisakslaste kõikuv lojaliteet meelde eelkõige revanšistliku natsionalismi negatiivse näitena.¹⁸¹ Ka anneksiooni ajal ei näidanud paljud sudeedisakslased pisimatki arusaamist tšehhide tragöödiast, vaid toetasid suurriiklikku vägivalda. Konrad Henleini ja tema kaasajooksikute kaasvastutust kahtluse alla seadmata, näib sellegipoolest sudeedisakslaste kollektiivne kollaboratsioon Hitleriga, eriti varasemas ajalookirjanduses, mõnevõrra liialdatud.¹⁸²

Hiljemalt 1938. a. kevadeks oli sudeedisaksa poliitiline juhtkond loovutanud initsiatiivi suuresti Saksamaale. Hitlerile tuginedes, esitas K. Henlein 24. aprillil Karlovy Varys Tšehhoslovakkia valitsusele nn *Karlsbadi programmi*. Selles nõuti ultimatiivses vormis täielikku poliitilist autonoomiat, 1918 alanud tagakiusamise heastamist ja Tšehhoslovakkia välispoliitilise suuna muutumist.¹⁸³ Nagu eeldatud, lükkas president Beneš nõudmised tagasi. Algas nn Tšehhoslovakkia kriis, mis kestis kogu suve ja kulmineerus 1938. aasta septembris.

29. septembril 1938 toimus *Münchenis* Saksamaa, Itaalia, Suurbritannia ja Prantsusmaa juhtide kohtumine. Sel kohtumisel valminud kokkulepe kohustas Tšehhoslovakkiaat oktoobrikuu esimese dekaadi vältel loovutama Saksamaale sudeedisakslastega asustatud alad. Slovakkia ning Taga-Karpaatia pidid saama autonoomia.¹⁸⁴ Müncheni kokkulepete

¹⁷⁷ M. Anderson. States and Nationalism, p. 24.

¹⁷⁸ Vt nt **Reigo Lõkk**. Etnilised konfliktid Tšehhoslovakkias: Saksa rahvusvähemus 1918-1948. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2003: ptk 3-4. [Käsikiri]; Ida-Euroopa sakslaste väljasaatmisest laiemalt vt **Erik K. Franzen**. Die Vertriebenen: Hitlers letzte Opfer. München: Ullstein, 2002.

¹⁷⁹ S. Dolezel. Grundzüge, S. 95-101.

¹⁸⁰ R. Ahmann. Militärische Schwäche, S. 43.

¹⁸¹ K. Bahm. The Inconveniences, pp. 376-377.

¹⁸² J. Hoensch. Zum sudetendeutsch, S. 32-33.

¹⁸³ A. de Zayas. A Terrible Revenge, p. 18.

¹⁸⁴ T. Procházka. The Second Republic, pp. 15-51.

mõjutamisel oli vähemuste roll suhteliselt väike. Mis hetkel määras, oli peamiselt Hitleri “konjunktuuripoliitika”.¹⁸⁵ Volker Zimmermanni käsitle kohaselt olid sudeedisakslased ülekaalukalt 1938 anneksiooni poolt mitte tingimata ideoloogilistel põhjustel, vaid selles nähti eelkõige oma rahvuslike pürgimuste täitumist ja lahendusi mitmetele majandusraskustele. Paljusid tabas peagi pettumus, kuna see mida loodeti, jäi suuresti tulemata.¹⁸⁶

Tšehhi piirialade loovutamise 1938. a. oktoobris (Poola liitis endaga seejuures Tešini piirkonna; Ungari järgmisel aastal Slovakkia idaosa, kaasa arvatud Ruteenia), põgenesid paljud varem Sudeedimaale immigrerinud tšehhi ametnikud ja ettevõtjad sisemaale. Neile järgnesid tuhanded sudeedisakslased, peamiselt sotsiaaldemokraadid, kommunistliku partei liikmed ning juudid, kes kartsid võimalikke repressioone.¹⁸⁷ Lääneriikide lootused, et pärast Sudeedimaa loovutamist Hitleri agressioon vaibub, ei täitunud. 15.-16. märtsil 1939 okupeerisid Saksa väed kogu Tšehhoslovakkia. Selle lääneosa liideti Böömi- ja Määrimaa protektoraadi (*Protektorat Böhmen und Mähren*) nime all Saksamaaga.

1938.-39. aastate riigi eksistentsile ülimalt kriitilistel hetkedel otsustasid Tšehhoslovakkia eraldumise kasuks ka Tšehhi poliitikaga rahulolematud slovakiid, et päästa oma rahvas ja allesjäänud territoorium ähvardava Ungari, Saksa ja Poola okupatsiooni käest. Pärast Müncheni kokkulepet kuulutas Slovakkia enda 6. oktoobril 1938 autonoomseks. 14. märtsil 1939 kuulutati Hitleri toetusel välja iseseisev Slovakkia riik (presidendiks Jozef Tiso), mis formaalselt allus siiski Saksamaa protektsioonile. Sellele vaatamata enamus slovake oma uut riiki aktsepteeris ning polnud just palju neid, kes nägid Tšehhoslovakkia vabariigi likvideerimises rahvuslikku õnnetust. Pigem tervitati seda kui 20 aastast tšehhide poliitilisest ning majanduslikust ülemvõimust vabanemist.¹⁸⁸ Unifitseeritud „riigirahvuse“ loomine ei olnud kulgenud ilma tagasilöökideta ja pikemaajalised pinged režiimi tsentraliseerivate tendentside ning slovakkia rahvuse tsentrifugaalsete jõudude vahel kerkisid esimese otsustava poliitilise kriisi ajal kohe jõuliselt pinnale.¹⁸⁹

Tšehhide ja slovakkide vahelised ebakõlad destabiliseerisid riigi-ehitamise aluseid kindlasti olulisel määral, kuid eelkõige sai Tšehhoslovakkiale saatuslikuks tema suurearvuliste ning tugeva etnokultuurilise eneseteadvusega rahvusvähemuste olemasolu,

¹⁸⁵ J. Hoensch. *Demokratie*, S. 65-71.

¹⁸⁶ **William D. Rubinstein**. Book review: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat*. By Volker Zimmermann. *History Today*, Vol. 51, No. 9, 2001, pp. 54-55.

¹⁸⁷ T. Schieder. *Documents*, p. 12.

¹⁸⁸ S. Kirschbaum. *The Dissolution of Czechoslovakia*, pp. 244-245.

¹⁸⁹ M. Bútora; Z. Bútorová. *Slovakia After*, p. 74.

kelle poliitiline identiteet oli nõrk või ei eksisteerinud üldse. Kõik see tegi mitte ainult loodetud „tšehhoslovakkia“ kultuurilise identiteedi, vaid ka riigikodanike patriotismi kasvatamise keeruliseks ülesandeks, mille lahendamiseks n-ö antud ajast kokkuvõttes ei piisanudki.¹⁹⁰ Äärmiselt multikultuurse riigina pidi sõdadevaheline Tšehhoslovakkia oma poliitilise julgeoleku kindlustamiseks ning samas spetsiifilise rahvuskultuuri säilitamise ja edendamise nimel ette võtma toimetrisi. Piltlikult öeldes oli riigi (rahvus)poliitika revanšistliku Saksamaa ning Ungari tõttu sattunud Skylla ja Charybdise vahele. Teatud tingimustel võib sellise kõnekäänuga iseloomustada ka Tšehhoslovakkia rahvusvähemuste kammitsetud valikuvõimalusi.

Kaks peamist ideoloogilist teesi – kõigile kodanikele tagatud demokraatlikud õigused ja samaaegne riiklik väljund privilegeeritud „tšehhoslovaki“ rahvuskultuurile – , millele Tšehhoslovakkia võimueliit eesotsas T. Masaryki ja E. Benešiga riigi poliitilise süsteemi oli otsustanud rajada, jäid toonases rahvusvahelises ning siseriiklikus atmosfääris paraku raskesti ühildatavaks. Sealsete rahvusvähemuste kultuuriline tase, majanduslik potentsiaal ja geopoliitiline asend tekitasid erinevate etniliste gruppide vahel varakult struktuurilisi pingeid. Ühest küljest olid vaatlusalused kümnendid sedavõrd multinatsioonaalsete riikide loomeks Kesk- ning Ida-Euroopas võib-olla juba liiga hiline, teisest küljest aga samas ehk liiga varane aeg.¹⁹¹

Kui käsitleda üleminekuühiskonnas uue poliitilise raamistiku kujundamist ühe oluliseima rahvussuhteid reguleeriva päästerõngana, siis ei suutnud sõdadevaheline Tšehhoslovakkia vabariik seda erinevatel kombineeritud põhjustel (rahvusvaheline ebastabiilsus, puudujäägid läbirääkimiste osas, piiratud poliitilised ressursid jms) piisavas ulatuses ära kasutada.¹⁹² Multikultuurse Tšehhoslovakkia rahvusriigi ülesehitamise mudel oli ühtaegu nii huvitav eksperiment kui väljakutse ja võtmeküsimus kogu tolleaegsele Euroopale.

3.4. Kokkuvõte

Multietnilise Ida- ja Kesk-Euroopa rahvuspingete olemust võib vaadelda dünaamilise interaktsioonina nn rahvustuvate riikide, nendes riikides paiknevate rahvusvähemuste ning viimaste etniliste emamaade vahel. Taolisest vastasmõjulisest triaadist tõstatusid 1920-30-ndate aastate Kesk-Euroopas mitte ainult piiritülid naabritega vaid intensiivistusid ka

¹⁹⁰ J. Zacek. Nationalism in Czechoslovakia, p. 195.

¹⁹¹ J. Rothschild. East Central Europe, p. 134.

¹⁹² C. Leff; S. Mikula. Institutionalizing, pp. 300-301.

rahvusriikide sisesed põhielanikkonna huve järgivad etnokultuurilised konsolideerimiskatsed. Kõiges selles nähti põhjendatult ohtu kogu regiooni rahule ja stabiilsusele.

Sõdadevaheline „tšehhoslovakismi“ ideoloogia teenis paremini tšehhide huve ja toitis sellega mitmeti slovakkide separatistlikku liikumist. 1930-ndateks hakkasid slovakiid üha kasvava sotsiaal-majandusliku asümmeetria tõttu järk-järgult ühisriigist võõranduma, mis lõi mõra kahe riigirahvuse sisepoliitilisse ühisrindesse.

Peamiseks väljakutseks Tšehhoslovakkia eksistentsile kujunes aga rahvusvähemuste rahulolematus, mis pea üheaegselt tuli nii ungarlastelt kui sakslastelt. Kuigi Tšehhoslovakkia täitis kõik Rahvasteliidu vähemustelepingutes sätestatud tingimused, tundsid tema arvukad vähemused end sellegipoolest riigi maa- ja administratiivreformidest kahjustatuna ning nägid diskrimineerimist tšehhi kultuuri- ja majanduspoliitikas ning riigiteenistuses. Eriti suur oli poliitiline vastuseis esialgu sudeedisakslaste seas, kel endise impeeriumi privilegeeritud dominantrahvusena tuli nüüd kohaneda tavalise vähemuse rolliga.

Hoolimata tolleaegses ühiskonnas võrdlemisi laialt levinud ja paljuski rahvusgruppide vahelisi eraldusjooni mööda kulgevatest pigem dissimilatsioonilistest hoiakutest, elavnes 1920-ndate keskpaigast alates tšehhide ja sakslaste vahel üha enam majanduslik ning poliitiline koostöö. Ülemaailmse majanduskriisi tagajärgedega seoses hakkas rahvusvähemuste identiteet 1930-ndate aastate teisel poolel taas riigile vastanduvalt politiseeruma. Etniliste vastuolude taustal pöörati suhteliselt vähe tähelepanu ka probleemide sotsiaal-majanduslikule sisule, selle asemel anti neile avalikult tugev rahvuslik värving, millest lõikasid kasu pangermanistlikud poliitilised jõud. Selleks ajaks oli ka juba selges kriisis Rahvasteliidu vähemustekaitse süsteem, mida Berliin kasutas aina rohkem saksakeelseid vähemusi omavatele riikidele surve avaldamiseks.

Samuti süvenesid irredentistlikud meeleolud sageli rahvusvähemustele iseloomulike identiteedi- ja lojaalsuskonfliktide tõttu, mida vähemuste etnilised emamaad oma välispoliitilistes taotlustes ära püüdsid kasutada. Sudeedisakslaste suhtes ilmnes sel eesmärgil ellukutsutud „Volkstumsarbeit“, algselt kultuurilise toetamise kattevarjus, juba nii Weimari Saksamaal kui natsionaalsotsialistliku režiimi perioodil. 1930-ndate lõpuosas käsitles Saksamaa välisriikidesse jäänud sakslasi olulisel määral küll „viienda kolonnina“ *Reich*’i ekspansionistlike ambitsioonide teostamisel, ehkki endiselt on vaieldav, kas sudeedisakslaste allutamine sealjuures täielikult õnnestus.

1938. a. viisid väline surve ning sisepinged Tšehhoslovakkia tükeldamisele. Unifitseeritud „tšehhoslovaki“ riigirahvuse ülesehitamine ei olnud kulgenud ilma tagasilöökideta, mis pidurdas ka kogu riiki hõlmava kodanikkonna poliitilise identiteedi konsolideerumist. Oma Versailles` järgsete piiride julgeoleku tagamiseks ja tšehhide-slovakkide rahvuskultuuri säilitamiseks antud hetkeks tõenäoliselt juba mõneti paratamatu ettevõtmine tekitas etniliselt, majanduslikult ning poliitiliselt sedavõrd heterogeenses riigis varakult struktuurilisi pingeid. Postimperiaalse rahvustuva Tšehhoslovakkia eksperimendi nurjumise paljude põhjuste taga võib ühe olulise täiendava faktorina näha ka mõningaid tollaste rahvuse- ja riigi-ehitamise kontseptsioonide erinevatest rõhuasetustest lähtuvaid sisevastuolusid.

4. Postkommunistlik Eesti Vabariik

Viimastel aastatel märgatavalt kasvanud postkommunistliku siirdeperioodi uurimine on soodustanud ka rahvusprotsesside käsitlemisel uute oluliste kontseptsioonide teket. Nende hulka kuulub muuhulgas „rahvusriigi“ ja „rahvustuva riigi“ eripärade kaardistamine.¹ Esimese maailmasõja järgse Kesk-Euroopa taustal on alljärgnevalt luubi alla võetud mõned iseloomulikumad taasiseseisvunud Eesti Vabariigi etnopolitiilisi arenguid suunanud asjaolud.

4.1. Restitutio in integrum

Maailmasõdade vahelise Kesk-Euroopa rahvustuvate riikidega (vt lk 50-51) mõneti analoogne situatsioon kujunes vahetult pärast Nõukogude Liidu lagunemist välja Venemaa, teda ümbritsevate postkommunistlike riikide ja neis paiknevate venekeelsete vähemuskogukondade² vahel. Teisisõnu võib täheldada samalaadset dünaamilist kolmiksidet *rahvustuva riigi* nagu Eesti Vabariigi (samuti Läti Vabariigi), siinsete valdavalt vene keelt kõnelevate *rahvusvähemuste* ning *vähemuste etnilise emamaa* (mis silmatorkavalt suurel määral kattub praeguse Vene Föderatsiooniga või taandub sellele) vahel. Eesti sotsioloogide hinnanguil vastab antud pingeväljast tulenev sotsiaalpsühholoogiline kliima eelkõige ajavahemikule 1991-1994.³ R. Brubakeri kontseptsioon näitab, miks endise NSV Liidu territooriumil tekkinud või taastatud rahvusriigid on sealsete rahvusvähemuste positsiooni ja nende õiguste väidetava ahistamise küsimuse tõttu muutunud märklauaks vähemuste etnilise kodumaa poliitilisele survele. Kuigi see olukord meenutab teatud mõttes sõdadevahelist Poolat ning Tšehhoslovakkia, on tänapäeva internatsionaliseeruvus Euroopas kõigil sellelaadsetel suhetel märksa laiem

¹ R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 105-106; P. Kolstø. Political Construction Sites, p. 27.

² Millist nimetust vene keelt emakeelena kõnelevate ja nüüd Eestis resideeruvate inimeste kohta kasutada, on siiani lahkarvamusi tekitav. Liia kui mitte kõik sisserännanuist pole venelased etnokultuurilises tähenduses. Rahvusvahelise õiguse aspektist ning erinevatele mõistetele võimaliku varjatud emotsionaalse väärtuskooormuse osakslangemise tõttu pole aga sugugi võrdselt ükskõik, kas liigitada neid avalikus keelekasutuses „okupantideks“, „kolonistideks“, „muulasteks“ või „eestivenelasteks“. Nt D. Laitin on tuvastanud vähemalt 13 erinevat semantilist kategooriat, mida vene diasporaa kohta poliitilises, akadeemilises, ametlikus või igapäevases sfääris on kasutatud. – **David D. Laitin**. Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad. Ithaca; London: Cornell University Press, 1998, pp. 265-268.

³ **Mati Heidmets; Marju Lauristin**. Learning from the Estonian Case. – The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002, p. 320.

rahvusvaheline tähendus.⁴ Pealegi on käsitledav triaad ise äärmiselt muutuv ja mitmepalgeline abstraktsioon, seda nii riikide tuumikrahvuste kui ka etniliste vähemuste hoiakuid arvestades.

24. veebruaril 1918 välja kuulutatud Eesti Vabariik oli kahe maailmasõja vahel oma etnilistelt proportsioonidelt üsna homogeenne riik, mille rahvastikust ligi 90% moodustasid eestlased. Kohe pärast Teise maailmasõja lõppu hakkasid Nõukogude võimuorganid soodustama mujalt liiduvabariikidest pärit võõrtööliste sissevoolu Eesti NSV-sse (vt lisa, lk 129) ning demograafiline olukord muutus järsult. Muulasühiskond kujunes osaliselt organiseeritud värbamise teel (eriti ehitus- ja põlevkivitööstusesse), kuid samuti individuaalse massilise sisserände tulemusel.⁵ Ligi pool sajandit väldanud forsseeritud industrialiseerimise tagajärjel toimunud muudatused Eesti rahvastiku struktuuris on ilmselt ühed kõige drastilisemad näited terves maailmas. Koguni 95% mitte-eestlastest saabus siia alles Nõukogude okupatsiooni raames ning peaaegu ühe inimpõlve jooksul.⁶ Seega ei liigitu enamusi Eesti venekeelsest elanikkonnast ka ajaloolise- või põlisvähemuse kategooriasse. Kogu migratsiooniprotsessi võib iseloomustada aga kui suurvõimu poliitilise ja majandusliku kolonisatsiooni „klassikalist“ näidist okupeeritud riigi territooriumil.⁷

Kui 1945. a. moodustas mitte-eestlaste osakaal rahvastikust umbes 3% (23 000 in.), siis 1989. aastaks oli see tõusnud 38,5%-le (602 000 in.), st et antud ajavahemikul kasvas mitte-eestlastest elanikkonna arvukus 26 korda.⁸ Samal ajal langes etniliste eestlaste arv umbes 1 miljonilt 1939. aastal 963 000-le 1989. a. Need notoorsed demograafilised muudatused olid lisaks Moskva administratiivsete abinõudele tingitud ka Teise maailmasõja inimkaotustest, NSV Liidu massilistest repressioonidest ning eestlaste üha kahanevast loomulikust juurdekasvust.⁹ Immigratsiooni peamiseks sihtpunktideks olid Tallinn ja Kirde-Eesti tööstuspiirkonnad. Tänapäevaks moodustab eestlaste hulk Ida-Virumaa suuremate linnade nagu Narva, Kohtla-Järve ning Sillamäe rahvulikust koostisest vaid keskmiselt mõne protsendi. 1990-ndate alguseks jäid eestlased ka pealinnas nappi vähemusse.¹⁰ Vastavad rahvastikuarengud tekitasid juba enne Eesti taasiseseisvumist eestlaste hulgas tõsiseid

⁴ **Klara Hallik.** Eestimaa venelased: kas Eestimaa või Venemaa vähemus. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998, lk 204.

⁵ **Tiit Tammaru.** Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine. Akadeemia nr 8/1997, lk 1657-1661.

⁶ **Rein Taagepera.** Ethnic Relations in Estonia, 1991. Journal of Baltic Studies. Vol. 23, No. 2, 1992, p. 123.

⁷ Estonia – A New Framework, p. 19.

⁸ **Raivo Vetik.** Ethnic Conflict and Accommodation in Post-Communist Estonia. Journal of Peace Research. Vol. 30, No. 3, 1993, p. 273.

⁹ **Attiat F. Ott;** Aksel Kirch; Marika Kirch. Ethnic Anxiety: A Case Study of Resident Aliens in Estonia (1990-1992). Journal of Baltic Studies. Vol. 27, No. 1, Spring 1996, p. 24.

¹⁰ Estonia – A New Framework, p. 42.

eksistentsiaalseid kartusi.¹¹ Samuti on venekeelse elanikkonna geograafilises asendis, mis on suuresti kontsentreerunud Venemaaga külgnevatesse piiriregioonidesse, nähtud ohtu Eesti territoriaalsele terviklikkusele.¹² Eesti oli Nõukogude asustuskolonisatsiooni tulemusel muutunud 1980-ndate lõpuks üheks Euroopa paljurahvuselisemaks maaks, mis on siiani jäänud domineerivaks rahvuspingete allikaks.

1990-ndate alguse postsotsialistlik Eesti Vabariik (nagu ka Läti) reageeris keerulisele poliitilisele ja demograafilisele olukorrale sellega, et võttis kasutusele suhteliselt selektiivse kodakondsus- ning keelepoliitika. Sõdadevaheline suveräänsus mõjutas alates 1991. a. Baltimaade rahvusriikluse-ehitamise strateegiaid seejuures oluliselt. Sihiks ei olnud mitte niivõrd iseseisvate riikide loomine, vaid vahepeal okupeeritud riikide taastamine – sisuliselt pigem riigi taas-ehitamine (*nation re-building*). Juriidiliselt pääses Eesti konkureerivate rahvuslike jõudude kompromissotsuse tulemusel maksvusele restitutsionismi idee ehk tagasipöördumine vana põhiseadusliku korra juurde (ld *restitutio in integrum*).¹³ Paljuki Eesti kodanike komiteede eestvõttel edu saavutanud programmiline seisukoht nägi legitiimsuse ainsa allikana riikluse õiguslikku järjepidevust. Sellest lähtudes omistas taasiseseisvunud Eesti rahvuspoliitika keskse tähenduse sünnijärgse kodakondsuse institutsioonile. Rahvuslik identiteet rekonstrueeriti Eesti rahvusriigi ja Eesti kodanikkonna kaudu.¹⁴ 1992. a. referendumil vastuvõetud uus põhiseadus oli siiski teatav täiendustega süntees Eesti esimesest, demokraatlikust ja parlamentaarsest 1920. a. põhiseadusest¹⁵ ning sõjajärgse Lääne-Saksamaa konstitutsioonilistest põhimõtetest. See tähendas, et suures osas taastatud kodakondsusseaduse (1995) alusel said automaatse Eesti kodakondsuse üksnes sõdadevahelise Eesti Vabariigi kodanikud ja nende järeltulijad.¹⁶ Kõik ülejäänud alalised elanikud peavad kodakondsuse saamiseks läbi tegema õigusriikidele tavapärase naturalisatsiooniprotsessi seaduses kindlaksmääratud kodakondsusnõuete alusel. Eelnevasse kategooriasse liigituvad ametlikult ka Nõukogude okupatsiooni raames illegaalselt Eestisse asustatud (asunud) mittekodanikud, kes õiguslikult omavad põhimõtteliselt võrdväärset staatust teiste hilisimmigrantidega. Lääneriikide valitsused ja suuremad riikidevahelised organisatsioonid (nt CSCE, ÜRO, Euroopa Nõukogu jt) olid Eesti kodakondsus- ja

¹¹ Helle Rakfeldt-Leetmaa; Jaak Rakfeldt. Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis. Akadeemia nr 8/1996, lk 1575.

¹² R. Vetik. Inter-Ethnic Relations, p. 120.

¹³ Vasted antud mõistele on veel: *jur.* endise olukorra ennistamine; *med.* täielik paranemine. – Vt Võõrsõnastik. 2., täiendatud ja ümbertöötatud trükk. Tallinn: TEA, 2005, lk 619.

¹⁴ Marju Lauristin; Peeter Vihalemm. Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi. Akadeemia nr 4/1998, lk 689.

¹⁵ C. Hasselblatt. Minderheitenpolitik.

¹⁶ Kodakondsusseadusest vt Riigi Teataja, nr 12, 1995.

vähemustepoliitika suhtes toetaval või neutraalsel positsioonil.¹⁷ Põhiseaduse loomisel tegi Põhiseaduse Assamblee ka aktiivset koostööd Euroopa Nõukogu ekspertidega. Õigusjärgsusel põhineva arengukontseptsiooni toetamine, mis rõhutas Balti riikide erandlikku õigusstaatus ja välistas selle eeskjuu sobivuse teistele NSV Liidu koosseisu kuulunud rahvastele, oli võimaliku doominoefekti kartuses toonastele Lääneriikidele suhteliselt vastuvõetav stsenaarium. Rahvusvahelise üldsuse poolehoidu tagamine oli otsustav argument restitutsioonilise mudeli võidulepääsuks ka Eesti sisepoliitilises diskussioonis.¹⁸

Kogu järgnev etniliste vähemuste kollektiivseid õigusi puudutav seadusandlus (kaasa arvatud 1993. a. taasjõustunud rahvusvähemuste kultuurautonoomia seadus) baseerub seega eeltingimusel, et indiviid omandab vastavatest hüvedest osasaamiseks Eesti kodakondsuse.¹⁹ Kodakondsust on sageli käsitletud kui teatud sidet isiku ja riigi vahel, mil on kaks mõõdet: poliitiline ning õiguslik. Kui nt mittekodaniku ja riigi vahel eksisteeriv suhe on harilikult vaid õiguslikku laadi, siis kodaniku ja riigi vahel lisandub sellele ka poliitiline side.²⁰ Poliitikadiskursustes puudub aga siiani konsensus küsimustes, kas kodakondsuse institutsioon ise kuulub rohkem riigi- või rahvuse-ehitamise juurde, või täiendab sealjuures mõlemat.²¹ Ka 1990-ndate alguse Eestis polnud rahvuse ülesehitamise strateegia osas kujunenud kindlat ametlikku kontseptsiooni, pigem eksisteeris see üksnes erinevate retooriliste lähenemiste tasandil.²² Enamikule postkommunistlikele rahvustuvatele riikidele on olnud reeglina omased tendentsid, kus titulaarrahvus (*titular nationality*)²³ on asetanud end riigi-ehitamise projekti keskmesse, kaitsnud spetsiifilisi rahvuslik-korporatiivseid huve ning reserveerinud omale teatud etnokultuurilist laadi privileegid.²⁴ Mittedominantsetesse rahvusgruppidesse kuuluvatele isikutele laiemate institutsionaliseeritud poliitiliste õiguste

¹⁷ **Andrus Park.** Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective. Europe-Asia Studies. Vol. 46, No. 1, 1994, p. 83.

¹⁸ M. Lauristin; P. Vihalemm. Postkommunistlik siirdeaeg, lk 693; 695.

¹⁹ **Marika Kirch; Aksel Kirch.** Ethnic Relations: Estonians and Non-Estonians. Nationalities Papers. Vol. 23, No. 1, 1995, pp. 49-50.

²⁰ **Andres Mäe.** Iisraeli „etnilise demokraatia“ mudel ja võimalused selle rakendamiseks Eestis. Akadeemia nr 8/1995, lk 1573.

²¹ Vt nt **Andre Liebach.** Must Nations Become States? Nationalities Papers. Vol. 31, No. 4, 2003, p. 454.

²² **Rein Ruutsoo.** Discursive Conflict and Estonian Post-Communist Nation-Building. – The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002, p. 53.

²³ Siinkohal on titulaarrahvuse termin üldjoontes samastatav ka riigirahvusega (sks *Staatsvolk*), ehk riigi loonud etnilise grupiga, kes sellega suures osas identifitseerub, moodustab suurema osa selle eliidist ning on domineeriva kultuuri allikaks. Ühes riigiterritooriumi ja riigivõimuga on riigirahvus samas modernse riigimõiste konstitutiivne element ning seetõttu ühtlasi juriidiline kategooria. Riigi elanikkonnast ei kuulu riigirahvuse hulka välismaalased ja kodakondsuseta isikud. Ent nagu „rahvus“ nii ka „vähemus“ ei ole mitte ainult sotsioloogiline, vaid suuresti ka õiguslik mõiste (*Rechtsbegriff*). – U. Raanan. The Nation-State Fallacy, p. 6; G. Brunner. Nationalitätenprobleme, S. 20-24.

²⁴ P. Kolstø. Nation-Building in the Former USSR, pp. 119-120.

garanteerimine eeldab neilt niisiis oma asukohariigi „vähemuse“ staatust. Formaaljuriidiliselt võttes kvalifitseerub enamik Eesti vene keelt kõnelevast elanikkonnast klassikalise etnilise vähemusena selle sõna Läänes kehtivas tähenduses üksnes reservatsioonidega.²⁵ Teatavasti määratleb rahvusvaheline õigus etnilisi minoriteete aga kodakondsuse alusel. Samuti tehakse rahvusvahelises õiguses selget vahet ajalooliselt antud territooriumil paikselt elanud rahvusgruppidel ja immigrantidel. Kui jätta kõrvale siinne kohati sajanditevanune vene (põlis)vähemuse osa²⁶, on Eestisse Teise maailmasõja järel elama asunud venekeelne elanikkond olnud seetõttu pärast taasiseseisvumist õiguslikult pigem hiliste sisserändajate staatuses.²⁷ Üldjoontes ongi Eesti kodakondsuspoliitikaga seotud probleemistik pealtnäha vaadeldav valdavalt juriidiliste asjaoludena. Poliitilise siirdeperioodi kontekstis kehtestatud kodakondsusnõuete sisuline pool (nt paiksustsenssus, keeleksamid jms) viitab muuhulgas aga ka küsimustiku sügavalt etnopolitiilisele värvingule. Mõneti on Eesti taasiseseisvumise järgne kodakondsuspoliitika käsitledav osana rahvustuva ja endiselt pingestunud demograafilises olukorras viibiva väikeriigi teadlikust või siis ka kohati juhulisest rahvuspoliitilisest strateegiast, kuidas prevaleerida gruppidevahelises konkurents.²⁸

Samas ei tõmba Eesti seadusandlus juriidilist piiri erinevast rahvusest indiviidide vahele. Näiteks sai 1991. aastal restitutsiooni alusel Eesti kodakondsuse ligi 80 000 etnilist venelast.²⁹ Kodakondsus pole seega olnud limiteeritud üksnes etnilistele eestlastele, vaid seda on saanud taotleda kõik need, kes läbivad teatud protseduurid, õpivad piisaval määral eesti keelt ja näitavad elementaarset orienteerumist Eesti poliitilises süsteemis. Emakeel on kahtlemata eestlaste identiteedi üks põhialuseid. Seepärast on taasiseseisvunud Eesti keelepoliitika olnud nii Eesti riigi rekonstrueerimise kui eesti rahvusidentiteedi ehituse juures oluline faktor.³⁰ Vastavalt põhiseadusele on Eesti riigi ülesandeks tagada Eesti rahvuse ja kultuuri säilimine läbi aegade. Seega järgib Eesti põhiseadus ka rahvusriiklikku loogikat, et kuna riik on rahvuse väljund, siis Eesti ainsaks kehtivaks riigikeeleks on eesti keel. Eesti keelseadused, eriti 1995. aastal jõustunud variant, on täitnud riigi avalikus sektoris eesti keelele eripositsiooni tagamise ja üldise kultuurilise standardiseerimise vallas

²⁵ W. Kymlicka. Estonia's Integration Policies, p. 46.

²⁶ **Eiki Berg; Hill Kulu.** Peipsivene: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid. Akadeemia nr 6/1996.

²⁷ **Lauri Mälksoo.** Keel ja inimõigused: Eesti keelepoliitika rahvusvahelise õiguse normide paistel. Akadeemia nr 3/2000, lk 467.

²⁸ **Vello A. Pettai.** Eesti kodakondsuspoliitika. Rahvuspoliitika semiootika. – „Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik. Konverentsi materjalid. Mustvee, 21.-22. november 1995. Jõgeva: AS Tartumaa, 1996, lk 74.

²⁹ **David J. Smith.** Russia, Estonia and the Search for a Stable Ethno-Politics. Journal of Baltic Studies. Vol. 29, No. 1, Spring 1998, p. 5.

³⁰ **Ilmar Tomusk.** Language Policy and Legislation in Estonia. The Baltic Review. Vol. 18, 1998, pp. 45-46.

märkimisväärsed rahvustuvat otstarvet.³¹ Eesti keele oskust ning kasutamist soodustava poliitika eesmärk pole olnud mitte venekeelsete elanike suundeestistamine, vaid kõiki Eesti elanikke suhtlemiskeelena ühendava riigikeele selgeksõpetamine. Kuna aga keskne poliitiline infrastruktuur on loodud eesti keele baasil, tekitas see Eesti vabariigi rahvastiku otsese etnilise eristamise asemel uued rajajooned keelepiiride näol. Suur osa mittekodanikke jäi vahetult peale Eesti taasiseseisvumist eesti keele mittevaldamise tõttu poliitilisse, ent ka teatavasse kultuurilisse isolatsiooni.³² Riigikeele oskusest sai oluline sotsiaalne kapital, mis enamusel vene kogukonna liikmetel oli Nõukogude okupatsioonivõimude kauase vene keele eelistamise poliitika tagajärjel ja muudelgi põhjustel jäänud selgelt puudulikuks.

Keeleliste õiguste jaotumist on peetud sageli heaks indikaatoriks teatud etnilise grupi suhtelise staatuse ning selle liikmete konkurentsitingimuste hindamisel.³³ Mõned uurijad on Eesti keeleseadust hinnanud üheks oluliseimal määral rahvustuvat ja eksklusiivset survet omavaks õiguslikuks normatiiviks.³⁴ Konstitutsioonilised põhialused aitasid kodakondsusklauslite abil kindlustada pärast Teist maailmasõda sisseerännanud mitte-eestlaste riigi-ehitamisest kõrvaldamist ning põlisrahvuse poliitiliselt dominantse asendi rajamist.³⁵ Nii näeb Eesti põhiseaduse paragrahv 30 avalikku riigiteenistust teatud eranditega ette vaid Eesti kodanikele. Samuti võivad poliitiliste erakondade liikmed olla ainult Eesti kodanikud (artikkel 48). Ka mitmed rahvaküsitlused on peegeldanud selles osas tuumikrahvuse püsivaid eksklusiivseid hoiakuid. Suurem osa eestlastest ei soovi endiselt näha, et mitte-eestlastest saaksid kiiresti võrdväärsed konkurendid tööturul, poliitikas, osalejad (eesti) kultuurielus.³⁶ Seega oli taasiseseisvunud Eesti kodakondsust puudutava seadusandluse üheks peaeesmärgiks põlise rahvuskultuuri ja identiteedi kaitsmise kõrval ka mitte-eestlaste poliitiline marginaliseerimine.³⁷

Kuigi eesti rahvusliku eliidi seas esines 1990-ndate algul mitmeid maailmavaatelisi erimeelsusi, peamiselt majandusreformide tempo ja ulatuse üle, valitses parlamendis

³¹ **Eiki Berg**. Ethnic Mobilisation in Flux: Revisiting Peripherality and Minority Discontent in Estonia. *Space & Polity*. Vol. 5, No. 1, 2001, pp. 12-13.

³² 1992. a. uuringu kohaselt oskas siis eesti keeles ladusalt lugeda, rääkida ja kirjutada vaid 9,2% venelastest ning 32% ei vullanud eesti keelt üldse. – **Aksel Kirch; Marika Kirch; Tarmo Tuisk**. The Non-Estonian Population Today and Tomorrow. A Sociological Overview. Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1992, p. 17.

³³ Vt M. Esman. Political and Psychological Factors, p. 59.

³⁴ D. Laitin. Identity in Formation, pp. 87ff, 91.

³⁵ E. Berg. Ethnic Mobilisation in Flux, p. 14.

³⁶ **Iris Pettai**. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus. – Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust. Koost. Aune Valk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk 230-231.

³⁷ P. Kolstø. Political Construction Sites, p. 87.

kodakondsuspoliitika osas siiski märkimisväärne konsensus.³⁸ Näiteks esialgne küllaltki jäik välismaalaste seadus võeti 1993. a. juunis Riigikogus vastu hääleteenamusega 59:3.³⁹ Eestlaste hulgas laialt levinud arusaamade kohaselt ei leevenda vene keelele ametliku staatuse andmine ning Eesti ümbernimetamine kahe rahvuseliseks riigiks ajaloolist ebaõiglust, vaid näiks sellisel juhul pigem premeerivat Eesti sunniviisilisest NSV Liiduga ühendamisest sündinud ülekohut. Seetõttu on nägemus Eestist kui kakskeelsest riigist avalikust arutelust senini suuresti välja jäetud, samuti nagu föderalism või Kirde-Eesti territoriaalse autonoomia ideed.⁴⁰ Samuti välistasid Eesti võimud restitutsiooni põhimõtetele vastanduva nn kodakondsuse nullvariandi (optsiooni), mida rakendati taasiseseisvunud Leedus.⁴¹ Tingimusteta optsioonimudeli kasutuselevõtmisest hoiduti vältimaks eelkõige Venemaale täiendavate survevahendite andmist ning võimalikku karuteenet rahvuspingete säilimise seisukohalt.

Sarnaselt sõdadevahelisele perioodile alarmeeris arvukate rahvusvähemuste (kes sageli kuuluvad endise impeeriumi dominantrahvuse hulka) olemasolu paljudes postimperiaalsetes Ida-Euroopa riikides uut poliitilist eliiti, kes mõistsid seda tõsise väljakutsena rahvusriigi projekti legitiimsusele. Vähemusi kiputi võimaliku irredentismiohu kontekstis nägema viiendate kolonnidena, kelle poliitilisi, ent ka sotsiaalseid ja kultuurilisi õigusi üritati igaks juhaks piirata.⁴² Seega aitab lisaks mitmetele ajaloolistele ning emotsionaalsetele teguritele postkommunistliku Eesti rahvuspoliitilisi valikuid seletada ka geopoliitiline reaalsus ja toonane sotsiaalne atmosfäär. Kuna 1991. a. 3. märtsi referendumil toetas Eesti iseseisvust hinnanguliselt vaid üks-kolmandik mitte-eestlastest⁴³, oli võimalike inklusiivsemate riigiehitamise mudelite rakendamine mitmete eesti poliitikute silmis problemaatiline. Rahvahääletuse tulemuste lõikes on venekeelse elanikkonna lojaalsust Eesti riigile sel kriitilisel siirdeperioodil tõlgendatud nii veenva⁴⁴ kui ka suhteliselt väheveenvana.⁴⁵ Veel

³⁸ **Graham Smith; Andrew Wilson.** Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-East Estonia. *Europe-Asia Studies*. Vol. 49, No. 5, 1997, p. 853.

³⁹ Välismaalaste seadusest vt Riigi Teataja, nr 44, 1993.

⁴⁰ Vt nt D. Laitin. *Identity in Formation*, p. 354; W. Kymlicka. *Estonia's Integration Policies*, p. 47.

⁴¹ **Rob Zaagman.** Conflict Prevention in the Baltic States: The OSCE High Commissioner on National Minorities in Estonia, Latvia and Lithuania. Flensburg: European Centre for Minority Issues, 1999, p. 25.

⁴² **György Péteri.** Between Empire and Nation-State: Comments on the Pathology of State Formation in Eastern Europe during the "Short Twentieth Century." *Contemporary European History*. Vol. 9, No. 3, 2000, pp. 373-374.

⁴³ R. Taagepera. *Ethnic Relations in Estonia*, pp. 125-127.

⁴⁴ D. Smith. *Russia*, p. 8.

⁴⁵ **Raivo Vetik.** The Cultural and Social Makeup of Estonia. – National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova. Ed. by Pål Kolstø. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002, p. 93.

1992. aastal oli Eesti kodakondsust taotlevate inimeste arv võrdlemisi madal.⁴⁶ Samal ajal avaldas Vene Föderatsiooni konsulaat, et Venemaa kodakondsust taotles sel aastal 25 164 inimest.⁴⁷ Enamasti valiti vene kodakondsust muidugi pragmaatilistel (nt reisimise soodustamine), mitte aga etnilistel või poliitilistel põhjustel.⁴⁸ Rahvuspoliitikaga seotud juriidilise maastiku pikaldane, kuid siiski järk-järguline selginemine andis end Eestiga siduda otsustanud mitte-eestlastele nii või teisiti selgeid signaale keeleõppe ning kodakondsuse omandamise praktilisest vajalikkusest. Samas on Eesti kodakondsuspoliitikat kirjeldatud ka omalaadse „negatiivse institutsionaalse kostruktina“ (*negative institutional engineering*), mille tagajärjel kujunes välja oluline juriidiline lõhe kodanike ja mitte-kodanike vahel, mis rohkem või vähem peegeldas etnilisi eripärasid. Mitte-kodanike sotsiaalmajanduslikud õigused ei olnud küll piiratud, kuid poliitilist võimu nad täiel määral teostada ei saanud⁴⁹, aidates osaliselt kaasa teatud ühiskonnagruppide Eesti avalikust elust võõrandumisele.

Eelnimetatud tendentsidega haakus ühtlasi riiklike struktuuride ja avaliku elu vormide mitmekülgne *desovetiseerimine*, mis oli üks Eesti restitutsioonipoliitika kandvamaid loosungeid.⁵⁰ Sarnaselt Esimese maailmasõja järgsele Habsburgide impeeriumi järelmõjude tasakaalustamisele Tšehhoslovakkias, tähistas desovetiseerimine Nõukogude võimu sümboolika, majanduspoliitika ning poliitiliste institutsioonide likvideerimist. Ühtviisi seisnes see üldtajutud vajaduses taandada Nõukogude võimu esindajad võtmepositsioonidelt ja neutraliseerida endise impeeriumi poliitilisi ning sõjalisi jõude. Samuti on taasiseseisvumisprotsessidega kaasnenud „rahvusluse retoorilist monopoliseerimist“ võimalik käsitleda osana eliidi võimuvõitlusest.⁵¹ Etniliste koodide ekspluateerimist on nähtud sellises olukorras iseäranis olulise ressursina, mis võimaldas privilegeerida rahvustuva riigi titulaarrahvusesse kuuluvaid indiviide, laiendas nende sotsiaalset mobiilsust ning tagas vastavatele huvigruppidele valijaskonna suure toetuse.⁵² Järjepidevuse

⁴⁶ Vaid 7571 inimest esitas taotluse, millest rahuldati 5417. Viimaste seast aga koguni 3989 määratleti etniliste eestlastena. – The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics, February 1993, p. 15. 1993. aasta juuniks oli umbes 150 000 kodakondsuskõlblikust mitte-eestlasest Eesti kodakondsuse omandanud üksnes ligikaudu 12 000 inimest. – R. Vetik. The Cultural and Social Makeup, p. 88.

⁴⁷ The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics, February 1993, p. 16.

⁴⁸ **Jüri Kruusvall.** Usaldus ja usaldamatus rahvussuhetes. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Press, 1998, lk 27.

⁴⁹ **Vello A. Pettai.** Estonia: Positive and Negative Institutional Engineering. – Democratic Consolidation in Eastern Europe. Volume I. Institutional Engineering. Ed. by Jan Zielonka. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001. pp. 112; 134-138.

⁵⁰ **Jan Åke Dellenbrant.** The Re-Emergence of Multi-Partyism in the Baltic States. – The New Democracies in Eastern Europe: Party Systems and Political Cleavages. Ed. by S. Berglund and J. Å. Dellenbrant. Aldershot; Brookfield: Edward Elgar, 1994, p. 112.

⁵¹ **Rein Ruutsoo.** Nõukogude Liidu Provintsist Eesti rahvusriigiks. Vikerkaar nr 2/1995, lk 48-50.

⁵² Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands, pp. 14-15.

kontseptsiooni egiidi all ja tugeva poliitilise platvormiga rahvuslaste juhtimisel viidi 1990-ndate algul läbi poliitilise süsteemi eestistamine. Taasiseseisvunud Eesti ühiskonnaeliidi rahvuslik kompositsioon tervikuna muutus mõne aastaga märgatavalt.⁵³ Režiimimuutustega seoses leidis aset kombinatsioon nii eliidi teatavast tsirkulatsioonist kui ka vahetusest. Kui esimene puudutas valdavalt eestlasi, siis teine tähendas, et venelased enamjaolt kesketest riigiinstitutsioonidest kõrvaldati. Eliidivahetust on selgitatud rahvuslike jõuvahekordade muutumise ning strateegilise etnilise polarisatsiooniga, kaitsmaks Eesti riiklikke ja rahvuslikke huve.⁵⁴ Venekeelse elanikkonna riigi-ehituse vundamendi ladumise juurest isoleerimist soodustasid veel mitmed olulised tegurid: pikaajaline sotsiaalne eraldatus (vt lk 101), ühisväärtuste nõrkus, erinevad ajalookäsitlused ja eestlaste ning venelaste paljuski diametraalselt erinev organisatsiooniline kuuluvus vahetult enne ja pärast iseseisvuse taastamist.⁵⁵ Ennekõike lähtusid noore Vabariigi poliitilised praktikad siiski desovetiseerimise, mitte etnilise diskrimineerimise loogikast. Põhjused, miks ideoloogilist konfrontatsiooni uue ja vana riigikorra toetajate vahel võis pealtnäha sageli tõlgendada rahvuste vahelise lõhena, olid pigem ajaloolistest eripäradest tulenevad.⁵⁶ Igal juhul oli Eesti kodakondsusseadusandluse poliitiliseks tagajärjeks see, et 1992. a. 28. juuni põhiseaduse referendumil ja 20. septembri presidendi- ning parlamendivalimistel moodustas elektoraat ligikaudu 1,1 miljonist valimisealisest elanikust üksnes 660 000.⁵⁷ Kõik 1992. a. Riigikogu VII koosseisu 101 liiget olid etnilised eestlased.

Olukorras, kus sisserännanud moodustavad rahvastikust sedavõrd olulise osa, on mitmed Lääne teoreetikud ja politoloogid näinud üldiselt vähe võimalusi rahvusriigi ja demokraatia mõistete vastuoludeta ühildamiseks. Seepärast on eriti just postkommunistlikku Eestit ja Lätit eksponeeritud viimase dekaadi vältel mitmetes kirjutistes kui musternäidiseid situatsioonist, milles väidetavalt ilmneb sisemine terav „demokraatia ja rahvusriigi arenguloogikate konflikt“.⁵⁸ Eesti ja Läti 1990-ndate (esimese poole) kodakondsus- ja

⁵³ 1987. a. statistika kohaselt oli etniliste eestlaste üldine jaotus Eesti NSV riigibürokraatias ja valitsusorganites 72%; teaduses 67%; kultuursfääris 84%; hariduses 71%; põllumajanduses 84%; tööstuses 48%. – A. Park. *Ethnicity and Independence*, p. 74. 1994. a. andmetel moodustasid juba ligi 90% poliitilisest ja majanduslikust eliidist eestlased. Venelaste seas, kelle koguarv Eesti rahvastikust küündis pea 30%-ni, oli vastav näitaja langenud 8%-le. – **Anton Steen**. *The New Elites in the Baltic States: Recirculation and Change*. *Scandinavian Political Studies*. Vol. 20, No. 1, 1997, pp. 103-104.

⁵⁴ A. Steen. *The New Elites*.

⁵⁵ **Klara Hallik**. *Nationalising Policies and Integration Challenges*. – *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002, pp. 72-73.

⁵⁶ *Estonia – A New Framework*, pp. 89; 91.

⁵⁷ **Vello A. Pettai**. *Estonia: Old Maps and New Roads*. *Journal of Democracy*. Vol. 4, No. 1, 1993, p. 118.

⁵⁸ J. Linz; A. Stepan. *Problems of Democratic Transition*, pp. 401-433; Eesti puhul vt **Alfred Stepan**. *When Democracy and the Nation-State Are Competing Logics: Reflections on Estonia*. *European Journal of Sociology*. Vol. 35, No. 1, 1994, pp. 127-141.

rahvuspoliitika iseloomustamiseks on laiemal nimetusena kasutatud väljendeid nagu *konstitutsiooniline natsionalism*, *etnokraatia*, *etnonatsionalism*, *etniline demokraatia*.⁵⁹ Nende hulgas viimane mõiste küll prevaleerib, kuid ka selle kontseptsiooni teoreetiliste teeside empiirilisel testimisel eksisteerib mitmeid olulisi küsitavusi. Põhimõtteliselt võib „etniliseks demokraatiaks“ nimetada iga demokraatia miinimumnormatiividele vastavat etniliselt jagunenud ühiskonda, kus poliitiliselt domineerib üks (titulaar- või enamus)rahvus.⁶⁰ Sealjuures erinevad Lääne uurijate Eesti vähemusteproblemaatikat puudutavad kontekstuaalsed analüüsid ja interpretatsioonid Eesti sotsiaalteadlaste perspektiividest sageli märgatavalt. Eri positsioonidel on ka sise- ja välisvaatlejad. Diskursiivsel tasandil põrkuvad omavahel peamiselt Lääne poliitikateaduste teoreetilisest traditsioonist valmiskujul siia imporditud riigi- ja kultuurrahvosluse mudelid.⁶¹ Töö esimeses peatükis sai viidatud (vt lk 25-26), et harilikult on igasuguse riigi- ja rahvuse-ehitamise strateegiate puhul võimalik tuvastada mikstuuri nii etnilise kui poliitilise natsionalismi omadustest. Viimasel ajal ongi akadeemilistes kirjutistes üha rohkem kõlapinda leidnud arusaamad, et postkommunistlike siirdeühiskondade rahvusprobleemistiku tõlgendamine vaid kahe rahvosluse dihhotoomia abil ei ole alati kõige produktiivsem lähenemine. Ühiskonnateadlaste klassikaline teoreetiline arsenal lubab ka taasiseseisvunud Eesti üleminekuperioodist tingitud kiirete muutuste taustal kõike muud kui siinsete rahvusprotsesside lihtsat määratlemist.⁶²

Vähemuste võimalikku tagakiusamist vastiseseisvunud riikides interpreteeritakse tihtilugu kas põlisrahvuse enesekaitseliste foobiatena oma rahvusidentiteedi lahustumise *resp.* väljasuremise ennetamiseks või siis agressiivse hüvitisena eelneva ajaloolise allasurumise eest.⁶³ Ka Balti riikide kohta on avaldatud arvamusi, et sealsete vene keelt kõnelevate inimeste väidetav diskrimineerimine on kaudne „kompensatsioonipoliitika“ ja kättemaks stalinistlike kuritegude eest.⁶⁴ Eesti Vabariigi põhiseaduse paragrahv 12 inimesi rahvuse, rassi, usutunnistuse, poliitiliste veendumuste või kultuuritausta põhjal diskrimineerida ei luba. Kõigil inimestel on õigus säilitada oma etniline või usuline identiteet. Samuti on Eesti alla kirjutanud Euroopa inimõiguste konventsioonile ning võtnud

⁵⁹ Vt nt **Jeff Chinn**; **Robert Kaiser**. Russians as the New Minority: Ethnicity and Nationalism in the Soviet Successor States. Boulder: Westview, 1996; G. Smith. The Ethnic Democracy Thesis, pp. 199-216; A. Steen. The New Elites, pp. 359-360; **Aleksei Semjonov**. Estonia: Nation-Building and Integration – Political and Legal Aspects. – National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova. Ed. by Pål Kolstø. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002.

⁶⁰ R. Ruutsoo. Discursive Conflict, p. 48.

⁶¹ Vt R. Ruutsoo. Discursive Conflict.

⁶² Vt **David D. Laitin**. Post-Soviet Politics. Annual Review of Political Science. Vol. 3, 2000, pp. 125-126.

⁶³ J. Bugajski. The Fate of Minorities, p. 86.

⁶⁴ Nt **Stephen Van Evera**. Hypotheses on Nationalism and War. International Security. Vol. 18, No. 4, 1994, p. 23.

täitmisele Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni (OSCE) raames Helsingi lõppaktis, nn Kopenhaageni dokumendis ning Viini deklaratsioonis fikseeritud põhimõtted. Alates 1992. a. sügisest Eesti õiguskorraldust ja vähemuste olukorda uurinud arvukad rahvusvahelised ekspertiisid (CSCE/OSCE, ÜRO, Euroopa Nõukogu) ning rahvusvahelised instituudid ei ole tuvastanud mingeid arvestatavaid rikkumisi. Eesti seadused on tunnistatud rahvusvahelise praktikaga kooskõlas olevaks, mis mittekodanike inimõigusi ei piira.⁶⁵

Ka kodakondsuse andmisega seotavad tingimused on rahvusvahelises õiguses klassikaliselt jäetud riikide endi reguleerida. Seega on mõningate valitsusväliste organisatsioonide Eesti pihta suunatud kriitika⁶⁶ allikaks olnud eelkõige mittekodanike ebaoproportsionaalselt suur arv, mitte otsene rahvusvaheliste õigusnormide rikkumine riigi poolt.⁶⁷ Süstemaatilisi keelelise diskrimineerimise juhtumeid taasiseseisvunud Eestis seni väidetavalt registreeritud ei ole. Euroopa Komisjoni kõik senised eduraportid on kinnitanud, et Eestis on venekeelse elanikkonna huvid olnud kaitstud ning vene keele kasutusala formaalselt isegi laiem, kui seadused seda lubavad.⁶⁸ Lisaks on Eesti eksklusiivsete järeldemitega kodakondsuspoliitikat tasakaalustanud üsna liberaalne sotsiaal- ja valimisõigusi puudutav seadustik: võrdväärsel alustel kodanikega on mittekodanikele olnud tagatud kõik sotsiaalmajanduslikud õigused. Ühtlasi saavad kodakondsuseta alalised elanikud hääletada kohalike omavalitsuste valimistel – olukord, mis Euroopa riikides on siiani võrdlemisi harv nähtus.⁶⁹ Siinkohal on aga taas oluline toonitada, et Eestis 1991. aastast alates pidevalt päevakorral püsinud debatt venekeelse elanikkonna õiguste üle pole olnud üksnes juriidiline, vaid ka poliitiline probleem.

4.2. Weimari Venemaa?

Alates Eesti Vabariigi taasiseseisvumisest on Vene Föderatsiooni ametliku ja mitteametliku välispoliitika üheks püsivamaks komponendiks olnud Eesti süüdistamine inimõiguste ja/või rahvusvaheliste õigusnormide rikkumises. Sealjuures on Moskva püüdnud oma naaberriikide venekeelse elanikkonna problemaatikat maksimaalses ulatuses

⁶⁵ **Rein Ruutsoo.** Eesti kodakondsuspoliitika ja rahvusriigi kujunemise piirjooned. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. M. Heidmets. Tallinn: TPÜ Press, 1998, lk 179; R. Zaagman. Conflict Prevention, p. 29; **Thomas Schmidt.** Die Aussenpolitik der baltischen Staaten: Im Spannungsfeld zwischen Ost und West. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003, S. 158.

⁶⁶ Vt P. Kolstø. Political Construction Sites, p. 87.

⁶⁷ L. Mälksoo. Keel ja inimõigused, lk 465-466.

⁶⁸ **Ilmar Tomusk.** Riigikeele oskuse nõudest rahvaesindajale ja selle kaotamisest. Akadeemia nr 9/2002, lk 1841.

⁶⁹ M. Heidmets; M. Lauristin. Learning from the Estonian Case, p. 321.

internatsionaliseerida, kasutades oma seisukohtade esitlemiseks väga erinevaid rahvusvahelisi foorumeid. Lisaks on Venemaa vastavad väited olnud serveeritud ka küllalt aksiomaatilistena, mis konkreetsetele tõenditele enamasti ei tugine. Moonutades avalikes sõnavõttudes tugevasti pilti etniliste vähemuste tegelikust olukorrast Eestis, algatas Venemaa 1992. aastal massiivse Eesti ja Läti pihta suunatud propagandakampaania, milles nende riikide kodakondsus- ning keelepoliitikat iseloomustati kui vene keelt kõnelevate inimeste diskrimineerimist, „apartheidi“, „etnilist puhastust“, „moraalset genotsiidi“. Aja jooksul on Venemaa retooriliste rünnakute emotsionaalne tonaalsus mahenenud, kuid diskrimineerimissüüdistuste rakendamisest ühe olulise diplomaatilise kaardina ei ole siiani lõplikult loobunud.⁷⁰

Vaatamata sellele, kas diskrimineerimisest⁷¹ kõnelemine on olnud juriidiliselt ja faktiliselt adekvaatne või mitte, võib ühiselt tajutav diskrimineerimine/rõhumine levinud teoreetiliste käsitluste järgi aidata kaasa grupi eneseteadvuse ning (opositsioonilise) identiteedi konsolideerumisele.⁷² Enamus Eesti mitte-eestlastest nägi legaalselt jaotust kodanikeks ja mittekodanikeks koos seadusandlusest tulenevate piirangutega kunstliku ja diskrimineerivana.⁷³ Arvestades Jugoslaavia lagunemise veriseid tagajärgi, ennustati ka postkommunistlikus Eestis rahvustevahelise vägivalda puhkemise suurt tõenäosust mitte ainult välisvaatlejate⁷⁴, vaid ka mitmete kohalike analüütikute poolt. Eelkõige just riigi rahvuslikke proportsioone, üldisi võimuvahetusi, poliitilise ning sotsiaalse staatuse drastilisi muudatusi jt süsteemitasandist tulenevaid tegureid kalkuleerivad etnopolitiilise tegutsemise teoreetilised hüpoteesid⁷⁵ oleksid eeldanud post-sovetlikus Eestis küllalt tõsisid etnilisi konflikte. Hoolimata pessimistlikest prognoosidest, on taasiseseisvunud Eestil õnnestunud etnilisi rahutusi ja vägivaldseid kokkupõrkeid vältida. Tagantjärele

⁷⁰ **Sergei A. Karaganov**. Problemõ zaštšitō interesov rossijsko-orientirovannogo naselenija v “bližnem” zarubežje. Diplomatičeskij vestnik. 15.-30. nojabrja 1992, no. 21-22, c. 43-45; G. Smith. The Ethnic Democracy Thesis.

⁷¹ Diskrimineerimine on indiviidide või gruppide ebavõrdne kohtlemine kunstlike kriteeriumite (nt rassi, soo, rahvuse, kultuuritausta vms) alusel. Sotsioloogide käsitluses on diskrimineerimine protsess, kus sotsiaalselt defineeritud rühma liiget või liikmeid koheldakse erinevalt (ja just ebaõiglaselt) selle rühma liikmeks oleku tõttu. – **Pille Petersoo**. Rassism ja diskrimineerimine. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 409.

⁷² S. Cornell. Autonomy and Conflict, p. 24.

⁷³ **Aadne Aasland**. Russians Outside Russia: The New Russian Diaspora. – The Nationalities Question in the Post-Soviet States. Ed. by G. Smith. London; New York: Longman, 1996, pp. 491-492. 1994. a. arvamusuuring näitas, et Eesti kodakondsusseadust pidas liialt karmiks ja inimõigusi ahistavaks 81% mitte-eestlastest; 2000. a. küsitluse andmetel oli vastav näitaja 70%. – **Jüri Kruusvall**. Social Perception and Individual Resources of the Integration Process. – The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002, p. 134.

⁷⁴ Nt S. Evera. Hypotheses on Nationalism.

⁷⁵ Vt **Walter Korpi**. Arbetarklassen i välfärdskapitalismen. Kristianstad: Prisma, 1978, s. 46-48; D. Horowitz. Ethnic Groups in Conflict, p. 36ff; **Renée de Nevers**. Democratization and Ethnic Conflict. – Ethnic Conflict and International Security. Ed. by Michael E. Brown. Princeton: Princeton University Press, 1993, p. 69.

vaadates on eestlaste „etniline kontroll“ kõige kriitilisema postimperiaalse siirdeperioodi vältel olnud ehk paradoksaalselt hoopis rahu ning poliitilist stabiilsust hoidev ja aidanud viia Eestit Euroopa Liitu ja NATO-sse. Põlisrahvuse institutsionaalne monopol võimaldas esimestel rahvustuva riigi ülesehitamise aastatel takistada ohtlikult bipolaarse poliitilise süsteemi teket, kindlustada seega Eesti kui suveräänse riigi elujõulisust ning hoiduda 1990-ndate algul Moldovas käivitunud stsenaariumide kordamisest.⁷⁶ Kuigi 1993. a. kohalike omavalitsuste volikogude valimistel olid mittekodanikud küllaltki aktiivsed, on kogu venekeelse elanikkonna ulatuslikum etnopolitiiline mobilisatsioon olnud paljuski nende poliitilisest neutraliseeritusest tingituna esialgu suhteliselt nõrk. Vähemalt üleriiklikul tasandil on vene kogukonnale olnud Eesti vabariigis sümptomaatiliseks jooneks teatav passiivne rahulolematuse ja poliitiline võõrandumine.⁷⁷ Pea ainsaks tõsisemaks mitte-eestlaste rahulolematuse avalikuks väljenduseks võib pidada endise kommunistliku nomenklatuuri poolt, oma jätkuva võimulpüsimise võitluse taustal, 16.-17. juulil 1993 korraldatud nn Kirde-Eesti autonoomiareferendumit Narvas ja Sillamäel. Olulisel määral peegeldasid vastavad aktsioonid aga ka otseseid proteste äsja vastu võetud välismaalaste seaduse sätete suhtes. Suhteliselt madala osalusprotsendiga hääletustulemused kiitsid küll ülekaalukalt heaks mõlemale linnale Eesti Vabariigi koosseisus rahvuslik-territoriaalse autonoomia staatuse eraldamise idee, kuid üha kasvavad pinged suudeti siiski edukalt maandada.⁷⁸ Üldjoontes oli Eesti venekeelsele elanikkonnale omane pigem passiivsus ja teatav poliitiline desorientatsioon. Tuleb märkida, et enamasti on mitmetes senistes uurimustes viimase põhjustena esile toodud mitte ainult Eesti kodakondsuspiirangutest tingitud iseärasusi, vaid väga erinevaid ajaloolisi, sise- ja välispoliitilisi, majanduslikke, kultuurilisi, psühholoogilisi ning sotsiaalseid tegureid. Küsimus, kas Eesti riigi ülesehitamise algetapil suure hulga venekeelsete isikute poliitilistest ressurssidest ilmajätmise taga olid alati selge lõppsihiga ning läbinisti teadlikud strateegilised sammud või mitte, jääb selles uurimuses hetkel lähemalt vaatlemata.

⁷⁶ A. Ott; A. Kirch; M. Kirch. *Ethnic Anxiety*, pp. 23, 32; **Vello A. Pettai**; **Klara Hallik**. Understanding processes of ethnic control: segmentation, dependency and co-optation in post-communist Estonia. *Nations and Nationalism*. Vol. 8, No. 4, 2002, pp. 505-529; K. Hallik. *Nationalising Policies*, pp. 67, 86-87.

⁷⁷ Riigikogu valimine 1995; 1999; Kohaliku omavalitsuse volikogu valimised 1993; 1996; 1999; **Eiki Berg**; **Allan Sikk**. Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias. *Akadeemia* nr 4/1998, lk 702-722.

⁷⁸ Vabariigi õiguskantsler kuulutas kogu ettevõtmise juba enne selle toimumist seadustele mittevastavaks ja seega õigustühiseks. Hääletamine nimetati ümber küsitluseks. Et konfrontatsioon 1993. a. suvel ei eskaleerunud, oli suur osa ka OSCE missioonil ning teiste rahvusvaheliste organisatsioonide ennetustööl. – **Claus Neukirch**. *Russia and the OSCE: The Influence of Interested Third and Disinterested Fourth Parties on the Conflicts in Estonia and Moldova*. – *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*. Ed. by Pål Kolstø. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002; R. Zaagman. *Conflict Prevention*, pp. 27-28; 51.

Teravaid rahvuskonflikte ja venekeelsete kogukondade poliitilist aktiivsust on tõenäoliselt ohjanud ka Venemaa kui „vähemuste väliskodumaa“ vaadetelt lõhestunud ning ebamäärane välispoliitika. Stabiilsuse hoidmisele Balti riikides on nende idanaabri teatav ambivalentsus oma rahvuskaaslaste problemaatikas retrospektiivselt ehk pigem isegi kaasa aidanud kui vastupidi.⁷⁹ Siiski pole üldiselt tekkinud kahtlusi, nagu ei oleks NSV Liidu järgne Venemaa oma naaberriikidesse jäänud üle 25 miljoni inimese suuruse diasporaa positsioonide kaitsmisest huvitatud.⁸⁰ Selline asjaolu takistab siiani olulisel määral venekeelse vähemuse lõimumist uutesse asukohariikidesse. Viimane on haakunud ka otseselt Vene Föderatsiooni enda valuliste riigi- ja rahvuse (taas)ehitamise protsessidega. Enamjaolt on Venemaa vastavaid poliitilisi diskursuseid käsitletud nii territoriaalsest aspektist (arusaamad postkommunistliku Venemaa uuest riigipiiridest; imperiaalse riikliku moodustise restauratsioon; 1990-ndatel tekkinud riikide integratsioon) kui rahvuslikust vaatepunktist (nn etnonatsionalismi perspektiivid; vene kultuuriline hegemoonia/domineerimine).⁸¹ Hulk Vene Föderatsiooni rahvusradikaalse suunitlusega poliitilisi rühmitusi, parteisid ja ideolooge peavad tänini NSV Liidu lagunemist ajalooliseks eksituseks ja rahvuslike huvide reetmiseks. Läbi 1990-ndate, mil selliseid põhimõtteid eksponeeriti sageli eriti valjuhäälselt, seisnes impeeriumi taastamise toetajate olulisim tees selles, et Venemaa endine riiklik territoorium ongi vene etniline ruum, millele Venemaal on „ajalooline õigus“. Poliitikutel aga seega justkui moraalne kohustus tuua eraldunud „ääremaad“ ühisriiki tagasi.⁸² Kitsamalt rahvustumise idee pooldajad nägid uut Venemaad eelkõige kui potentsiaalset või mittetäielikku rahvusriiki, mis nõuab jätkuvalt mõnes piirkonnas teatavaid korrektiivseid/kosmeetilisi meetmeid.⁸³

Kogu selline riigi ja rahvuse ülesehitamise või teatud mõttes ka suurriigi ehk *deržaava* taastamise ihalus peegeldub Venemaa nn *lähivälismaa* kontseptsioonis. Nimetatud kontseptsiooni esitas Vene välispoliitika üks peaarhitekte ning Venemaa Välis- ja Julgeolekupoliitika Nõukogu presiidiumi esimees Sergei Karaganov juba 1992. aastal doktriinis „Strateegia Venemaa jaoks“. Selle kohaselt kuulutati endine NSV Liidu territoorium, mida nüüd nähti omalaadse „lähivälismaana“ (*bližneje zarubežje*), Venemaa jaoks eluliste huvide sfääriks. Mõiste kasutamine ja sisu on olnud aga ebaselge. Ametlikes

⁷⁹ Pertti Joenniemi. The Baltic Security Dialogue: Beyond Bipolar Divides. – Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe. Pertti Joenniemi; Viktoria Jevgenia (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2001, p. 87; P. Kolstø. Political Construction Sites, pp. 91-94.

⁸⁰ A. Wilson. The Post-Soviet States, p. 34.

⁸¹ Vt V. Tolz. Conflicting “Homeland Myths”; Igor Zevelev. Russia and Its New Diasporas. Washington: United States Institute of Peace Press, 2001.

⁸² K. Hallik. Eestimaa venelased, lk 213.

⁸³ A. Ingram. Broadening Russia's Borders?, p. 202.

Vene valitsuse väljaütlemistes Balti riike, kes pole Sõltumatute Riikide Ühenduse liikmed, reeglina lähivälismaa nimistusse ei ole liigitatud.⁸⁴ Siiski on Moskva näidanud Balti riike meedias NSV Liidu järglastena ja tihti otseselt oma mõjutsooni kuuluvatena. See tähendab, et *de facto* arvestati kolm Baltimaad 1990-ndatel ikkagi lähivälismaa hulka.⁸⁵ 1997 ilmunud S. Karaganovi juhitud nõukogu ettekannete sarjas „Venemaa ja Baltikum“ esitati seisukohad, mis viitavad et Venemaa peab oma eesmärkide täitmiseks kasutama uutes riikides elavaid rahvuskaaslasi. Selleks tuleb neis riikides säilitada häälekas, rohkearvuline ning soovitatavalt rahulolematu venekeelne vähemus, kes oleks Moskva poolt manipuleeritav. Venemaa välispoliitiliste ambitsioonide realiseerimiseks tuleb neid suunata ning samuti majanduslikult ja poliitiliselt varjatult abistada. Parimaks viisiks hinnatakse siinkohal sisseimbumist asukohamaa majandusstruktuuridesse, samuti Vene kapitali paigutamist lähivälismaa riikide ettevõtlusse ning kinnisvaraturule. Mainitud teos pidas ühtlasi vajalikuks kõigi vahenditega takistada Balti riikide ühinemist lääne struktuuridega, kuna sellisel juhul libiseksid need Venemaa mõjusfäärist üha kaugemale.⁸⁶

Enamik riike peab oma kodanike õiguste kaitsmist enesestmõistetavaks, kuid postkommunistlikul Venemaal on naaberriikides elavate „kaasmaalaste“ kaitse püsinud riikliku välispoliitika teostamisel juba pikemat aega sedavõrd olulise alustalana, millele võib teatavaid paralleele leida sõdadevaheliselt Saksamaalt (vt lk 70). Teisisõnu meenutas analoogset „Versailles` sündroomi“ valuliselt üle elanud Venemaa olukord 1990-ndatel paljuskki Weimari Saksamaa 1920-ndaid aastaid.⁸⁷ Ent võrreldes Weimari Vabariigiga on Venemaa rahvuse- ja riigiehituse ideoloogiline külg olnud palju ebamäärasem, mitmetähenduslikum ning lahtisem. Esimese maailmasõja järgse Saksamaa *Volkstumspolitik* võis tugineda juba 19. sajandist pärinevale „killustunud rahvuse“ kokkukogumise ideele ja Habsburgide impeeriumi etniliste sakslaste toetamise traditsioonile. Vene Föderatsiooni vastav diskursus tuli kokku monteerida väga erinevatest, kasutamiskõlblikest osistest: „klassikalisest“ piiriülesest natsionalismist, oma teistes riikides asuvate kodanike diplomaatilise kaitse retoorikast, inimõiguste temaatikast ning suurriikide poliitilisest sõnavarast. Sellest lähtuvalt on Venemaa naaberriikides elavatele rahvuskaaslastele apelleeriv poliitiline diskursus olnud paljuhäälneline ja küllalt oportunistlik, millel vähemalt 1990-ndate esimesel poolel jäi puudu järjepidevusest.⁸⁸

⁸⁴ **Lena Jonson.** Russia and the „near abroad“: Concepts and Trends. – The Baltic States in World Politics. Birthe Hansen; Bertel Heurlin (eds.). Richmond: Curzon Press, 1998, pp. 112; 127.

⁸⁵ T. Schmidt. Die Aussenpolitik, S. 139; 141.

⁸⁶ **Tiit Made.** Rahvusvahelised suhted. Leksikon. Tallinn: Valgus, 2002, lk 429.

⁸⁷ **Galina Starovoitova.** Weimar Russia? Journal of Democracy. Vol. 4, No. 3, 1993, pp. 106-109.

⁸⁸ R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 135-147.

1990-ndate aastate algul, eriti 1991-92 võis Venemaa välispoliitikat veel iseloomustada kui Läänega liitu otsivat ning minevikuga lõpparveid tegevat. Lisaks NSV Liidu lagunemisest tingitud identiteedikriisile seisis Venemaa silmitsi permanentse majanduskriisiga, tuntav oli ka poliitiline ebastabiilsus, mis seadis riigi välispoliitilistele võimalustele selged piirid. Lääneriikidega headest suhetest ja nende majanduslikest abiprogrammidest ning välisinvesteeringutest huvitatud Venemaa oma venekeelse diasporaa probleeme esialgu esiplaanile ei asetanud, hoides ühtlasi Eesti-Vene välispoliitilisi vahekordi suhteliselt neutraalsetena. Kommunistliku süsteemi kokkuvarisemisest tingitud vaakumit asus aga peagi täitma neoimperialistlik ideoloogia, pakkudes ühiskondlikule korratusele vastukaaluks lihtsaid populistlike lahendusi (vallutada tagasi kaotatud territooriumid, ressursid, piiri taha jäänud hõimuvennad jne) ja pretendeerides leidma kõvakäelisi asendajaid nõrkadele või puuduvatele institutsioonidele.⁸⁹ Sarnaselt Weimari Saksamaale oli Vene välispoliitilise joone radikaliseerumine aastatel 1992-93 eliidi sisepoliitilise võimuvõitluse tagajärg. Impeeriumi taastamise ideoloogia on olnud samas ühenduslülilik väga erinevate antidemokraatlike poliitiliste voolude esindajate jaoks. Valimiste järel on sageli populaarseks osutunud imperialistlike vaadetega ja äärmiselt heterogeenne nn „puna-pruun“ koalitsioon, hõlmates nii neofašiste, monarhiste, kommuniste kui vene natsionaliste.⁹⁰ Opositsiooni tugeva surve all kujunenud Venemaa välispoliitilise paradigma vahetust aitas kinnistada paremäärmusliku Venemaa Liberaaldemokraatliku Partei (Vladimir Žirinovski) ning Kommunistliku Partei edu 1993. a. detsembris toimunud Riigiduumi valimistel. Venemaa välispoliitiliste prioriteetide hulka tõusis nüüdsest üha rohkem endise NSV Liidu geopoliitiline ruum.

Postkommunistlikes riikides tervikuna on valitsenud üldine suundumus näha rahvuslikku identiteeti poliitilise legitiimsuse allikana. Ka Vene Föderatsioonil oli tema latentseid suurriiklikke ambitsioone arvestades ilmselt suhteliselt raske uutes riikides elavad etnilised rahvusaaslased Venemaa poliitilise mõjusfääri aruteludest täiesti kõrvale jätta.⁹¹ Alates 1992. a. lõpust kujuneski vene diasporaa kaitsmise vajaduse osas konsensus nii Vene valitsusliikmete kui opositsiooniringkondade vahel. Kommunistide ja rahvuslaste opositsiooniline tiib seadis 1993. a. miinimumeesmärgiks riigi loomise, mis hõlmaks endas kõiki olulisemaid vene keelt kõnelevate inimestega kompaktselt asustatud alasid.⁹² Venemaad hakati üha selgemalt käsitlema kui kõikide endise NSV Liidu aladel elavate

⁸⁹ A. Motyl. *After empire*, p. 24.

⁹⁰ Vene neonatslikest rühmitustest võib esile tõsta Venemaa Rahvusrinnet ja Aleksandr Barkašovi juhitud Vene Rahvuslikku Liikumist.

⁹¹ A. Ingram. *Broadening Russia's Borders?*, p. 200.

⁹² V. Tolz. *Conflicting "Homeland Myths"*, pp. 288-289.

venekeelsete inimeste „kodumaad“ ning „hõimuriiki“. ⁹³ Sellised ideaalkontseptsioonid maksid 1990-ndate teisel poolel reaalsele poliitilisele, majanduslikule ning sõjalisele situatsioonile siiski tublisti lõivu. Samuti ilmnis Venemaa etnopolitikas Nõukogude Liidu lagunemisest peale küllalt vastuoluline ideoloogilis-terminoloogiline segadus, millised sihtgrupid ikkagi peaksid olema Vene riigi-ehitamisse kaasatud. ⁹⁴ Teatud orientatsiooniraskustest hoolimata loodi Moskvas 1993. a. aprillis Dmitri Rogozin'i initsiatiivil marurahvuslik ja laiendatud Vene Föderatsiooni eest võitlev Vene Kogukondade Kongress (*Конгресс русских общин*). ⁹⁵ Kuigi vene valijad pole sisemiste sotsiaalmajanduslike raskuste ja kriitiliste föderaalsuhete, eelkõige Tšetšeenia sõja taustal VKK-taoliseid radikaalset revisionismi propageerivaid organisatsioone siiani eriti toetanud, on kaasmaalaste kaitsele pretendeerivad rühmitused aidanud toetada Moskva poolt naaberriikide vastu suunatud propagandarünnakuid ja surveavaldusi. Venemaa nõudis uutelt riikidelt kõigile endistele Nõukogude Liidu kodanikele tingimusteta asukohamaa kodakondsuse andmist. Ideaalvariandis pidi venekeelsel elanikkonnal Moskva arvates olema koguni võimalus omandada topeltkodakondsus. ⁹⁶ Kodakondsuse nullvariandi kõrval leidis Moskva, et vene keel ja kultuur peaksid uutes iseseisvates riikides saavutama eristaatuse. Parimaks lahendiks peeti kakskeelsuse kehtestamist nagu näiteks Valgevenes.

Venekeelse elanikkonna väidetava diskrimineerimise küsimus teenis taasiseseisvunud Balti riikide puhul ettekäänet hoida neid jätkuvalt Venemaa mõjutsoonis. Eriti püüti venekeelse elanikkonna kaarti välispoliitilise survevahendina ära kasutada Eestis ja Lätis, takistamaks nende maade integreerumist Lääne struktuuridesse (nt saada Euroopa Nõukogu liikmeks). Ka Punaarmee esialgset asetsemist Balti riikides põhjendati vene kogukondade kaitsmise vajadusega. Teatud mõjuvõimu säilitamise nimel puudus Venemaal ühtlasi huvi toetada riiklikul tasandil ulatuslikku vene diasporaa remigratsiooni. Märksa kasulikumaks loeti venekeelse vähemuse jäämist asukohamaadesse, hoida neid seal oma meediaruumis ja

⁹³ Neil J. Melvin. Russians Beyond Russia: The Politics of National Identity. London: Royal Institute of International Affairs, 1995, pp. 23-24.

⁹⁴ Lähivälismaa „venekeelsete isikute“ (vn *русскоязычные*) määratluse kõrval on sageli kasutatud nii nimetust *россияне* („venemaalased; riigi kodanikud“) kui *русские* („etnilised venelased“), viidates rahvuse-ehitamise erinevatele diskursiivsetele rõhuasetustele. Riigivõimud on üldiselt võimalikult hoidunud tarvitamast mõistet „vene diasporaa“ (*русская диаспора*). Selle asemel on mõnikord rakendatud koguni hübriidväljendit „etnilised Vene kodanikud“ (*этнические россияне*), mis sisaldab endas nii etnilist kui territoriaalset dimensiooni. Sagedaseima üldmääratlusena figureerib Vene välispoliitikas mõiste „kaasmaalased; rahvuskaaslased“ (*соотечественники*). Viimase alla on liigitatud mitte ainult teatava etnokultuurilise päritoluga indiviide, vaid vahel koguni kõiki endiseid NSV Liidu kodanikke sõltumata nende praegusest kodakondsusest või selle puudumisest. – Vt R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 142-145; P. Kolstø. Political Construction Sites, p. 91.

⁹⁵ Vt A. Ingram. Broadening Russia's Borders?

⁹⁶ The Baltic Independent. May 5.-11., 1995, p. 2.

rakendada vajaduse korral ühe võimaliku välispoliitilise käepikendusena.⁹⁷ Kui Weimari Vabariigi vähemustega seotud välispoliitika oli varjatuma iseloomuga ning administratiivsem, siis 1990-ndate Venemaa oli selles valdkonnas tihti avalikult sõjakas.⁹⁸ 1993. a. 24. juunil esines toonane president Boriss Jeltsin kõnega, milles teatas et „Venemaal on võimalus Eestile meelde tuletada geopoliitilist ja demograafilist reaalsust“.⁹⁹ 19. aprillil 1995 tegi Venemaa välisminister Andrei Kozõrev avalduse, kus ta ei välistanud võimalust, et kaasmaalaste kaitsmiseks lähivälismaal võib olla vajalik sõjalise jõu kasutamine.¹⁰⁰ Siiani on Venemaa ähvardused Balti riikide aadressil jäänud siiski vaid retoorilisele tasandile.¹⁰¹

Selle eest on aga Eesti suhtes rakendatud pidevat diplomaatilist survet ning erinevaid perioodilisi majandussanktsioone, kaasaarvatud osaline energiaembargo 1993. aastal ja topelttollide kehtestamine Eestist Venemaale siirduvale kaubanduseksportile 1994. aastast alates.¹⁰² Samuti on venekeelse elanikkonna küsimus mõjutanud negatiivselt Eesti-Vene piirileppe ratifitseerimist.¹⁰³ Formaalselt oli Venemaa diferentseeriva välispoliitika eesmärgiks seista lähivälismaal asuva vene keelt kõneleva elanikkonna huvide eest, strateegiliselt aga säilitada kontrolli endisesse NSV Liitu kuulunud territooriumite üle.¹⁰⁴ Neil kaalutlustel sidus Venemaa ka oma sõjaväeüksuste Balti riikidest väljaviimise eeltingimused sealseid vene kogukondi puudutavate kodakondsusseaduste võimalike muudatustega. Mitmed tendentsid näitavad sealjuures, et tegelikult olid Venemaa strateegilis-geopoliitilised ambitsioonid talle reeglina tähtsamad kui postkommunistlikesse riikidesse elama jäänud etniliste venelaste argiolukord ning spetsiifilised kultuurisidemed.¹⁰⁵ Majanduslikust aspektist tekitasid teatava osa Eesti vene kogukonna seas küsitavusi juba Kremli poolne energiatarnete katkestamine ja topelttollide rakendamine. Majandussuhete politiseerimine sellisel kujul kahjustas mitte ainult eestlastest ettevõtjaid, vaid kogu Eesti majanduselu, muuhulgas ka neid inimesi, kelle huvide kaitsmise vajadusest Venemaa

⁹⁷ D. Smith. Russia, p. 13; K. Hallik. Eestimaa venelased, lk 214.

⁹⁸ R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 136-137.

⁹⁹ Estonia – A New Framework, p. 57.

¹⁰⁰ The Baltic Independent. April 21.-27., 1995, p. 2.

¹⁰¹ Venemaa ebasõbralikest avaldustest Balti riikide suhtes vt **Mark A. Cichock**. Interdependence and Manipulation in the Russian-Baltic Relationship: 1993-97. Journal of Baltic Studies. Vol. 30, No. 2, 1999, pp. 89-116.

¹⁰² A. Ott; A. Kirch; M. Kirch. Ethnic Anxiety, p. 22; R. Zaagman. Conflict Prevention, p. 26; **Mark Kramer**. NATO, the Baltic States and Russia: A Framework for Sustainable Enlargement. International Affairs. Vol. 78, No. 4, 2002, p. 734.

¹⁰³ **Martha Merritt**. A Geopolitics of Identity: Drawing the Line Between Russia and Estonia. Nationalities Papers. Vol. 28, No. 2, 2000, pp. 243-262.

¹⁰⁴ L. Jonson. Russia and the „near abroad“, pp. 112-115.

¹⁰⁵ S. Horowitz. Explaining Post-Soviet Ethnic Conflicts, p. 646.

kõneles.¹⁰⁶ Ka kultuuriline koostöö vene rahvusgruppidega välismaal on jäänud tänaseni suhteliselt teisejärguliseks. Organisatoorsest küljest puudub Vene Föderatsiooni piiriülesel rahvuspoliitikal tugev tsiviilühiskondlik assotsiatiivne baas, mis iseloomustas Weimari Saksamaad. Välismaal elavate venelastega tegelev organisatsioonide võrgustik on seetõttu palju enam riigikeskne.¹⁰⁷ Lisaks Välismaal Elavate Kaasmaalaste Komiteele on Venemaa pakkunud oma rahvuskaaslastele finantsilist abi presidendi määrusega 1996. a. kevadest alates tegutseva Venemaa Kodanike Fondi kaudu. Vastavad eraldised „humanitaarseteks, k.a. legaalsedeks, majanduslikeks ja sotsiaal-kultuurilisteks programmideks“ on olnud aga limiteeritud ning fondi eesmärgid jäänud mõneti ähmaseks.¹⁰⁸ Venekeelsele diasporaale suunatud etnopolitiika käis seega pigem Venemaa postimperiaalsete välispoliitiliste eesmärkide kannul. Ent seegi moodustas vaid ühe osa diplomaatilisest kauplemissstrateegiast ja mitte strateegia kui sellise.

Vastupidiselt üldlevinud seisukohtadele on mõned uurijad väitnud ka seda, et Venemaa lähivälismaa poliitika ei ole hoolimata karmist poliitilisest retoorikast ja täiendavatest survemeetoditest olnud venekeelse diaspora suhtes reaalselt imperialistlik või agressiivne. Üldises plaanis on see mõnedes oma joontes olnud hoopis küllaltki mõõdukas ning teistes ääretult ebaefektiivne.¹⁰⁹ Venemaa välispoliitilist „enesetaltsutamist“ on hinnatud Eesti jaoks eluliselt tähtsaks teguriks, mis võimaldas seal alal hoida ühiskondlikku stabiilsust ja panustada edukasse riigi ülesehitamisse.¹¹⁰ Kahtlemata vähenes 1990-ndate teisel poolel märgatavalt ka Venemaa võimekus Eesti poliitilisi suundumusi mõjutada. Ühest küljest tingis seda 1994. a. augustis toimunud Punaarmee lahkumine Balti riikidest juhtivate lääneriikide toetusel.¹¹¹ Teiselt poolt soodustasid seda Eesti edusammud rakendada oma majandus taas Idast lahti.¹¹² Sellest hoolimata on Venemaa suutnud oma eelkirjeldatud lähivälismaa poliitikaga naaberriike pidevas pinges hoida. Kuigi kasutades enda suurt välispoliitilist ressursi ja külma sõja järgse maailmakorralduse ebastabiilsust, ei ole Vene välisministeeriumi ning eriteenistuste propagandarünnakud strateegilist edu siiani praktiliselt saavutanud. Mingit erilist paindlikust pole Moskva Eestiga suheldes üles näidanud, järeleandmistele ja kompromissidele on Venemaa sageli reageerinud uute

¹⁰⁶ D. Smith. Russia, p. 13.

¹⁰⁷ Vt R. Brubaker. Nationalism reframed, pp. 135-147.

¹⁰⁸ G. Smith; A. Wilson. Rethinking, p. 860; Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands, pp. 116-117.

¹⁰⁹ I. Zevelev. Russia and Its New Diasporas, p. 131, eriti ch. 5.

¹¹⁰ **Alexander A. Pikayev.** Russia and the Baltic States: Challenges and Opportunities. – The Baltic States in World Politics. Birthe Hansen; Bertel Heurlin (eds.). Richmond: Curzon Press, 1998, p. 145.

¹¹¹ Ülevaadet vene vägede Balti riikidest väljaviimise tagamaadest vt nt T. Schmidt. Die Aussenpolitik, S. 145-155.

¹¹² Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands, p. 117.

nõudmistega.¹¹³ Tagajärjeks on olnud Venemaa-Eesti suhete oluline jahenemine ning pikaajaline madalseis. Võimalik Venemaa poolt lähtuv oht on püsinud paljude eestlaste teadvuses jätkuvalt piisavalt tugevana, et näha selles osas mitte ainult NATO, vaid ka Euroopa Liiduga ühinemises oma riigi julgeolekule täiendavaid garantiisid.¹¹⁴

Erinevate rahvaküsitluste alusel on Venemaa-ohu tajumine Eesti elanikkonna hulgas olnud kogu taasiseseisvumise vältel laialt levinud. Näiteks 2000. a. jaanuaris arvas koguni 80% eestlastest, et Venemaa kujutab endast ohtu Eesti iseseisvusele.¹¹⁵ Ühest küljest tugineb hirm Venemaa ees valdavas osas ajaloolistele kogemustele, kuid teiselt poolt ei ole ka Vene Föderatsioon ise teinud suurt midagi selliste kartuste hajutamiseks, vaid on käsitletud Eestit pigem endise vasalli kui partnerriigina. Vene-ohu ei ole tajutud mitte üksnes võimaliku välise agressioonina, vaid Eesti arvukat venekeelset elanikkonda arvestades ka sisemise faktorina. Just üleminekuperioodi alguse poliitilises kontekstis nägid paljud eestlased sellises sotsiaaldemograafilises olukorras Eesti potentsiaalset haavatavust Moskva imperialistlikele mahhinatsioonidele.¹¹⁶ Enamjaolt tugines Eesti rahvaskoostist puudutav riskianalüüs inimeste kultuurilisest taustast lähtuvatele uskumustele ja argumentidele – etnilistele venelastele omistati sagedamini kultuuriliselt ettemääratud poliitilisi vaateid.¹¹⁷ Eriti probleemseks alaks on Eesti riigi terviklikkuse ning stabiilsuse perspektiivis peetud keskmisest tugevamas Venemaa mõjusfääris olevaid Kirde-Eesti rajamaid.¹¹⁸ Valdavalt need eelkirjeldatud asjaolud juhtisid taasiseseisvunud Eesti riikliku julgeolekudiskursuse tähelepanu peagi ka integratiivsema rahvuse-ehitamise eesmärkide püstitamise vajadusele.

¹¹³ **Stuart J. Kaufmann.** The Baltic States in Post-Cold War U.S. Strategy. – The Baltic States in World Politics. Birthe Hansen; Bertel Heurlin (eds.). Richmond: Curzon Press, 1998, p. 60.

¹¹⁴ **Merje Feldman.** Russia and Europe in the Estonian Security Discourse. – Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe. Pertti Joenniemi; Viktoria Jevgenia (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2001; M. Kramer. NATO, the Baltic States and Russia.

¹¹⁵ **Andrus Park.** Russia and Estonian Security Dilemmas. Europe-Asia Studies. Vol. 47, No. 1, 1995, pp. 27-45; M. Feldman. Russia and Europe, p. 254.

¹¹⁶ **Peet Kask.** National Radicalization in Estonia: Legislation on Citizenship and Related Issues. Nationalities Papers. Vol. 22, No. 2, 1994, p. 379; P. Aalto. Constructing Post-Soviet Geopolitics, pp. 50-51.

¹¹⁷ Seisukohta, et mitte-eestlased on üldjoontes poliitiliselt vasakpoolsema orientatsiooniga, toetavad kommuniste ja järelikult ka Venemaad, jagas 1996. a. üle 60% eestlastest. – J. Kruusvall. Social Perception, p. 130.

¹¹⁸ **Joni Virkkunen.** Boundaries and Scale in the Formation of North-East Estonian Security. – Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe. Pertti Joenniemi; Viktoria Jevgenia (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2001, p. 270.

4.3. Isolatsioonist integratsioonini

Eesti postimperiaalse siirdeperioodi rahvuse- ja riigi-ehitamise probleemide märksõna oli kõiki ühiskonnaelu peamisi tasandeid hõlmav integratsioon. Sisemiselt ühtlustatud ning kommunikatiivselt standardiseeritud ühiskonda peetakse eduka riigi-ehituse vältimatuks eeltingimuseks. Reeglina on selles protsessis eesmärgiks luua sotsiaal-kultuuriliselt heterogeensetest gruppidest teatav „rahvuslik“ ühtsus (vt ptk 1.3.). Eesti Vabariigi restitutsiooniline projekt võimaldas riigi-ehitamise vundamendina (taas)määratleda eelkõige eesti etnokultuurilist ainet. Samas süvenes riigi ülesehitamise diskursuses nii poliitilistel, majanduslikel kui sotsiaalsetel kaalutlustel peagi järk-järgult arusaam laiemast rahvusliku lõimumise tarvilikkusest. Ühest küljest oli see aktuaalne riikliku ja majandusliku arengu kiirendamiseks, et võimalikult valutult integreeruda globaalsesse süsteemi. Teisest küljest nõudis seda Eesti suguselt väikeriigilt tema julgeolek ning geograafiline asukoht ebastabiilse Venemaa naabruses. Rahvastiku konsolideerituse aste ja selle iseloom sisaldabki endas olulisemaid struktuurilisi vastuolusid, millega taasiseseisvunud Eesti silmitsi on seisnud – üheaegne vajadus taastada ning säilitada Eesti rahvusriik; teisalt siiski ületada teatud realiteetidel ja põhjustel rahvusriigi jäik mudel.¹¹⁹ Alljärgnevalt püütakse üldjoontes nende pikemaajaliste protsesside lätete paremaks mõistmiseks leida vastuseid küsimustele: kas venekeelset elanikkonda on määratletud osana uuest rahvustervikust või nähtud pigem võõraste elementidena? Missugustena võib visandada rahvusliku integratsiooni vajadusi, suundumusi ja perspektiive Eesti riigi-ehituse esimesel dekaadil?

Sotsioloogid ja kultuuriantropoloogid on, eriti John Berry teooriale toetudes¹²⁰, eristanud vähemusgruppide puhul nelja akulturatsiooni ehk kohanemise viisi ja -võimalust: 1) marginaliseerumine; 2) separatsioon; 3) assimilatsioon, ning 4) integratsioon. Kuna akulturatsiooni teooria lähtub eelkõige kultuuridevahelistest vahetutest kontaktidest tulenevatest kultuuriliste muudatuste protsessidest, on nende mõjude tagajärjed reeglina ka küllalt personaalsed ja alati mitmesugustele segavariantidele. Analoogsetest valikuvõimalustest ning ajas ja ruumis erinevatest akulturatsiooni nähtustest on räägitud sageli ka Eestis elavate venekeelsete indiividide juures. Indiivduaalsetest jpm iseärasustest

¹¹⁹ Antud probleemistikku on käsitletud nt R. Vetik. *Inter-Ethnic Relations*, p. 11.

¹²⁰ **John W. Berry**; Rudolf Kalin; Donald M. Taylor. *Multiculturalism and Ethnic Attitudes in Canada*. Ottawa: Ministry of Supplies and Services, 1977.

tingituna on siinsete sisserännanud mitte-eestlaste ja nende järeltulijate puhul täheldatud vähemal või rohkemal määral kõiki mainitud nelja kohanemismuudatust.¹²¹

Vähemuste suhetes enamusgrupiga ei ole ühiskonna kui terviku seisukohast peetud kuigi soodsateks lahenditeks ei separatsiooni ega marginalisatsiooni, mis mõlemad häirivad ühiskonna ladusat funktsioneerimist. Kuigi Eesti ajakirjandusest kõlas aastatel 1991-1995 sageli läbi ka termin “integratsioon”, jäi selle tähendus ebaselgeks ning Eesti pressis leidis see enamasti kasutamist assimilatsiooni sünonüümina.¹²² Nii või teisiti eksisteeris terav kodanikuühiskonna loomise vajadus, mis nõukogude okupatsiooniperioodil oli piiratud. Pigem oli enne Eesti taasiseseisvumist ühiskonnas domineerivaks tendentsiks separatsiooni resp. segregatsiooni mudel. See iseloomustas nii sisserännanuid kui põliselanikke. Kohanemine osutus sealjuures peagi paradoksaalselt vastupidiseks – just eestlastelt eeldati sissesõitnute keele ja kommete üle võtmist. Uusasukate Eesti ühiskonnaga liitumise motivatsioon oli paratamatult nõrk nii rahva väiksuse, tema alistatud seisundi kui ka suhteliselt kõrge keelebarjääri tõttu.¹²³ Kuigi osaliselt oli etniline segregatsioon nõukogude võimude sihiteadliku immigratsioonipoliitika poolt organiseeritud¹²⁴, oli tegemist valdavalt siiski mõlemapoolse vabatahtliku ning jahedalt diskreetse distantseeritusega, ilma suuremate avalike kokkupõrgeteta.¹²⁵ Eesti NSV ühiskond tervikuna oli jaotunud kaheks keeleliselt lahknevaks kogukonnaks, mida süvendas ka duaalne haridussüsteem. Võrdlemisi vähe sõlmiti segaabiellusi, mitte-formaalseid sõprusuhteid, elati rohkem „omas maailmas“. ¹²⁶ Etnilist separatsiooni süvendas paljuski ka Kirde-Eesti vene kogukondade territoriaalne isolatsioon. Sama märkimisväärne eestlaste ja mitte-eestlaste sotsiaalne distantseeritus valitses edasi vahetult pärast Eesti taasiseseisvumist. Tänapäevalgi reprodutseerivad eesti ja vene koolid kultuuriliselt erinevaid kogukondi, kes omavad erinevaid sotsiaalseid võrgustikke ja meediakanaleid, elavad erinevates regioonides, vastanduvad asukoha tüübi (küla, asula või linn) järgi ning kelle vahelised kontaktid on piiratud.¹²⁷

Peale traditsioonilise separeerituse takistasid 1990-ndatel integratsioonilise paradigma levikut veel mitmesugused sotsiaalpsühholoogilised tegurid:

¹²¹ **Tiit Tammaru**. Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja kohanemist mõjutavad tegurid. Akadeemia nr 11/1997, lk 2283-2301; **Jüri Viikberg**. Akulturatsioon. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Koost. J. Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.

¹²² **Maaris Raudsepp**. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998, lk 117.

¹²³ **Klara Hallik**. Eestimaa muulased: ajalooline ja demograafiline taust. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998, lk 14.

¹²⁴ **Enn Sarv**. Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis. Akadeemia nr 2/1997, lk 258-265.

¹²⁵ M. Kirch; A. Kirch. Ethnic Relations, pp. 50-51.

¹²⁶ **Mati Heidmets**. The Russian Minority: Dilemmas for Estonia. Trames. Vol. 2, No. 3, 1998, pp. 266-269.

¹²⁷ R. Vetik. The Cultural and Social Makeup, pp. 78-79.

Esiteks, eestlaste eksistentsiaalsed hirmud: veel 1999. aastal sisendas arvuka ja „teistsuguse“ inimhulga elamine Eestis ligikaudu 2/3-le eestlastest teatud ohutunnet eesti rahvuse püsijäämise osas, olles ühtlasi enamikule eestlastest tugev barjäär muulaste integratsiooniprotsessi kaasamiseks.¹²⁸

Teiseks, eestlaste ja slaavlaste vaheline keelelis-kultuuriline¹²⁹, mõnede autorite hinnangul koguni tsivilisatsiooniline lõhe.¹³⁰

Kolmandaks, ajalooline mälu: nõukogude okupatsiooniga kaasnenud lähimineviku repressioonid on eestlaste kollektiivses teadvuses endiselt suhteliselt värsked, mistõttu monitooringute alusel langeb kaudne „süükoorem“ teatud osa eestlaste silmis ka nooremale mitte-eestlaste põlvkonnale.¹³¹ Ühtlasi mäletab eestlaste vanem generatsioon veel isiklikult nõukogude perioodi venestamispoliitikast tulenenud reaalseid assimilatsiooniriske kogu eesti rahvuskultuurile.¹³²

Neljandaks, venekeelse elanikkonna poliitilise identiteedi küsimus: poliitilist lõimumist on aeglustanud julgeolekudilemmad (vt lk 99), mille tõttu suhtumine vene vähemusse tervikuna on komplektsetel põhjustel olnud üsnagi politiseeritud. Eestlaste kahtlused muulaste lojaalsuses on viimastel aastatel küll kahanenud, kuid ilmselt ei saa selle faktori osatähtsust ka Eesti riigi-ehitamise teisel kümnendil päris kõrvale heita.¹³³

Sotsioloogide hinnangul kestiski Eestis 1990-ndate aastate esimesel poolel rahvussuhetes nn tõrjumise ja eitamise faas. Venekeelsele kogukonnale anti mõista, et eestlased soovivad ise oma riiki üles ehitada ning juhtida. Vene vähemust ei käsitletud poliitilise (riigi)rahvuse ühe osana, vaid pigem võõra ja mittesoovitava elemendina. Paljudele mitte-eestlastele oli tõrjumise faasis iseloomulik ignoreerida Eesti riigi nõudeid ja soov elada edasi endistviisi ja eraldatult omas maailmas.¹³⁴ Eestikeelses meedias kujutati integratsiooniprotsessi enamasti negatiivses valguses kui eesti rahvuslike huvidega vastuolus olevat.¹³⁵ Samuti ei pooldanud eestlased muulaste assimilatsiooni (erinevuste kadumist käitumises ja elulaadis), viimast ei

¹²⁸ **Iris Pettai.** Eestlaste ja mitte-eestlaste integratsiooniparadigma. – Integratsioonimaastik - ükskõiksusest koosmeeleni. Koost. Agu Laius; Ivi Proos; Iris Pettai. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000, lk 95; Vt ka Luup, nr 1 (32), 6. jaanuar 1997, lk 17.

¹²⁹ **David D. Laitin.** Nationalism and Language: A post-Soviet Perspective. – The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. pp. 144-155; Estonia – A New Framework, p. 15.

¹³⁰ **Samuel P. Huntington.** The Clash of Civilizations? Foreign Affairs. Vol. 72, No. 3, 1993, pp. 22-49.

¹³¹ J. Kruusvall. Social Perception, p. 132.

¹³² Estonia – A New Framework, pp. 96-97.

¹³³ 1996. a. kahtles mitte-eestlaste lojaalsuses 57% eestlastest, aastaks 2000 oli vastav näitaja langenud 45%-le. – J. Kruusvall. Social Perception, p. 132; Muulaste usaldamatuse küsimuses vt ka I. Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus, lk 226.

¹³⁴ I. Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus, lk 220-221.

¹³⁵ M. Raudsepp. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis.

aktsepteerinud ka muulased ise.¹³⁶ Eesti meedia ja avalikkuse jaoks eksisteeris muulaskond eelkõige kui probleem. Paljuskki loodeti, et võimalikult suur osa sisserännanuteist pöördub tagasi oma ajaloolisele kodumaale. Tagasirännet vaadeldi kui üht oluliseimat desovetiseerimise aspekti.¹³⁷ 1996. aastal leidis 78% eestlastest, et riik peaks soodustama mitte-eestlasi Eestist lahkumist.¹³⁸ 1993. a. veebruari uuringutulemused näitasid, et sealjuures ligi 41% eestlastest pidas muulaste remigratsiooni tagamisel vajalikuks kõikide mõeldavate abinõude rakendamist. 46% vastanutest oli vastupidisel seisukohal ning eelistas mitte-sekkuvat ja mitte-forsseerivat lähenemist.¹³⁹ Mitte-eestlaste vabatahtlikku ümberasumise ja Eestisse elama jääda soovijate eesti ühiskonda integreerimise vajadust esitleti ajakirjanduses kui riigi *demograafilist dekoloniseerimist*¹⁴⁰, mis moodustas osa üldisest poliitilisest, juriidilisest ja majanduslikust dekoloniseerimise protsessist.¹⁴¹ 30. märtsil 1992 tuli Tallinnas sõltumatu kodanikualgatusena kokku *Dekoloniseerimise Algatuskeskus*. Vastav sihtasutus seadis eesmärgiks toetada mitte-eestlaste rahumeelset, riikidevaheliste kokkulepete ja personaalse vabatahtlikkuse alusel toimuvat remigratsiooni ning suurendada seeläbi etniliste eestlaste osakaalu kogurahvastikust 63,5%-lt 80%-le.¹⁴²

Ühiskonnas domineerivatele hoiakutele sekundeeris ka enamik eesti erakondi ja poliitikuid, kes nägid rahvusprobleemide ühe võimaliku lahendi ja Eesti riigi-ehitamise nurgakivina mitte-eestlaste voluntaristliku väljarände julgustamist. Eriti iseloomustas see parempoolse suunitlusega „Isamaa“, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei ja Liberaaldemokraatliku Partei rahvus- ja vähemustepoliitikat puudutavaid tegevuskavu. Lisaks remigratsiooni soodustamise prioriteedile tõstatus aga sisuliselt kõigi Riigikogus esindatud fraktsioonide 1992. ja 1995. a. parlamendivalimiste kampaania eelsetes parteiprogrammides esile tugev etnilise enesekaitse orientatsioon. Väheste eranditega käsitlesid kõik eesti juhtivad poliitilised jõud Eesti rahvusriiki põhirahvuse huvidest lähtuvana. Venekeelse elanikkonnaga poliitilise dialoogi organiseerimise vajadust, mis arutaks riigi struktuuri või poliitilist võimuosalust, dokumentides ei puudutatud.¹⁴³ Separatsioonitendentside püsimist soodustas muuhulgas seaduslik raamistik, kuna

¹³⁶ I. Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus, lk 230-231.

¹³⁷ Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands, pp. 13-14; 100-103.

¹³⁸ J. Kruusvall. Social Perception, p. 134.

¹³⁹ Estonia – A New Framework, p. 24.

¹⁴⁰ Postimperiaalse etnilise selektsiooni (ethnic unmixing) ja rahvuse-ehitamise vahelisi suhteid analüüsib R. Brubaker. Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples. Selline suhe on pea alati olemas, varieeruvad vaid lähenemisnurgad ning resultaat.

¹⁴¹ Hommikuleht, 21. juuli 1993; Päevaleht, 30. juuli 1993.

¹⁴² The Baltic Independent. February 12.-18., 1993, p. 3; Initiative Center for the Decolonization of Estonia. Decolonization: The Only Solution for Estonia. Nationalities Papers. Vol. 23, No. 1, 1995, pp. 227-229.

¹⁴³ **Klara Hallik.** Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides ja valimisplatvormides. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.

integratsioonile orienteeritud rahvuse-ehitamise mudel eeldab reeglina kodakondsust.¹⁴⁴ Kogu Eesti elanikkonna õigusliku staatuse homogeniseerimise variant lükati aga eelmainitud põhjustel kõrvale.¹⁴⁵ Mõnede uurimuste kohaselt oli ka 1993. a. välismaalase staatust käsitleva seadusandluse üks varjatud mõte tekitada mittekodanikes ebakindlust tuleviku ees ja luua sellega hoob mittekodanike maalt „välja surumiseks“.¹⁴⁶ Rahvuskonservatiive esindavate Riigikogu saadikute poolt mõningaid selliseid avaldusi tõepoolest esines¹⁴⁷, kuigi formaaljuriidilises plaanis puudutas välismaalaste seadus üksnes Eestis viibivate välismaalaste õiguslikku staatust ning sätestas ajutise elamisloa taotlemise korra. Kuna kodakondsuseta mitte-eestlaste enamik leidis end järsku välismaalastega võrdses olukorras, siis esialgu teatud kartusi töökoha kaotuse ja/või maalt väljasaatmise ees nende seas kohati ka ringles.¹⁴⁸ Osaliselt tulenesid taolised kõhkklused muulaste endi puudulikkust või ühe külgselt informeeritusest, ent samas on mitmed autorid tähelepanu juhtinud ka taasiseseisvumise järgse Eesti valitsuse suhteliselt väheaktiivsele tegutsemisele rahvuspoliitika suunal. Esimese kuue aasta jooksul ei väljastanud valitsus ühtegi venekeelse elanikkonna tulevikku puudutavat ametlikku poliitilist programmi või deklaratsiooni. Võimalik, et taolise äraootava „ametliku vaikuse“ õhkkonna tekitamine ei olnud taotluslik, vaid peegeldas lihtsalt hetkelist konstruktiivsete ideede puudust. Viimane tekitas vene kogukonna hulgas tervikuna juba selgemat ebakindluse tunnet ning tagantjärele hinnates võib-olla ka tõesti paralüseeris seeläbi mingil määral nende poliitilist mobilisatsiooni. Igal juhul olid mittekodanike seas antud perioodil võrdlemisi levinud kahtlused teatud varjatud või lausa otsese repatrieerimise vandenõu olemasolus.¹⁴⁹

Ehkki arvukas venekeelne kogukond tundis end 1990-ndate esimese poole kodakondsuspoliitikast mõneti häirituna, eelistas neist enamik siiski Eestisse jääda. Väljarände haripunktiks kujunes 1992. aasta, mil Eestist emigreerus 33 700 inimest, ületades sellega kogu eelneva kümnendi keskmist ligi kolm korda. Järgnevatel aastatel toimus aga väljarände numbrites oluline langus. Kokkuvõttes lahkus Eestist ajavahemikul 1990-2001 umbes 110 000 mitte-eestlast (neist ligi 88 000 aastatel 1990-94). Seega kahanes mitte-eestlaste koguarv 1989. aasta rahvaloenduse andmetega võrreldes peaaegu 1/5 võrra

¹⁴⁴ J. Linz; A. Stepan. Problems of Democratic Transition, p. 423.

¹⁴⁵ 1994. a. pidas 36% eestlastest kodakondsusseadust koguni liiga leebeks. – J. Kruusvall. Social Perception, p. 134.

¹⁴⁶ Nt P. Kask. National Radicalization; R. Ruutsoo. Eesti kodakondsuspoliitika, lk 172-174.

¹⁴⁷ Välismaalaste seaduse parlamendiarutelu käigus märkis K. Põldvere: „Me peame selle seadusega looma olukorra, kus kolonistid tunnevad, et Eesti pind hakkab nende jalgade all kõikuma.“ – VII Riigikogu stenogramm 1993. 3. köide, 15. juuni 1993, lk 1775.

¹⁴⁸ A. Ott; A. Kirch; M. Kirch. Ethnic Anxiety, p. 28; R. Zaagman. Conflict Prevention, p. 26.

¹⁴⁹ The Challenge, p. 24.

(18%).¹⁵⁰ Ühelt poolt puudus kodakondsuseta isikute laiaulatusliku väljarände tagamiseks reaalne mehhanism, mida ei toetanud piisavalt ka sihtotstarbelised riiklikud finantseraldised.¹⁵¹ Teisest küljest jäi ühtlasi majanduslikel ning poliitilistel põhjustel äärmiselt leigeks Venemaa huvi Balti riikidest suuremaid migratsioonivooge vastu võtta.¹⁵²

1990-ndate keskpaigaks hakkasid muuhulgas selgemalt ilmnema Eesti senise rahvuspoliitika kitsaskohad. Vaatamata perioodilisele mitte-eestlaste väljarände kasvule, jäi Eesti rahvastik pea sama multietniliseks kui enne omariikluse taastamist.¹⁵³ Eesti etnodemograafilise struktuuri olulist muutumist migratsiooni teel ei ole ilmselt ette näha ka lähitulevikus. Sealjuures iseloomustas venekeelset elanikkonda üha süvenev enesesse tõmbumine, ükskõiksus ja huvi puudumine Eestis toimuva vastu, kohanemine siinse ühiskonnaga oli suhteliselt madal. Kui 1990-ndate algul oli etniliste eestlaste tajutava ohustatusega seotud muulasprobleemi keskmeks nende liigne võrdõigusliku positsiooni tugevnemine (saavad kodakondsuse, ostavad maad, mõjutavad poliitikat), siis nüüd oli mitmete sotsiaalteadlaste arvates potentsiaalseks ohuallikaks saanud mitte-eestlaste enklaavistumine Eesti riigist ja ühiskonnast eraldiseisvaks koosluseks.¹⁵⁴ Sellise „kaks ühiskonda ühes riigis“ olukorra indikaatoriteks olid ka määratlemata kodakondsusega isikute paljususe, madal naturaliseerunute osakaal¹⁵⁵ ning järjepidevalt kasvav Venemaa kodanike arv. 1997. aasta augustiks oli endale Venemaa kodakondsuse võtnud juba 124 070 inimest, kellest Eestis võis sel hetkel elada umbes 80-90 000.¹⁵⁶ Vastava „riik riigis“ mudeli edasises süvenemises hakati üha enam nägema negatiivseid jooni nii riikliku julgeoleku kahjustamise kui üldise sotsiaalmajandusliku arengu pidurdamise aspektist. Piltlikult väljendudes jäid paljud Venemaa kodakondsuse valinud isikud Eesti riigi-ehituse projektist kõrvale ning arvati selle asemel kaudselt hoopis Vene Föderatsiooni omasse.¹⁵⁷ Kuigi mitmete autorite hinnanguil¹⁵⁸ aitas ühiskonnas domineeriv etniline separatsioon vahetult pärast Eesti taasiseseisvumist potentsiaalset vägivalda vältida, püsis Eesti riigi ja vene vähemuse vahel samaaegselt ka vastastikune usaldamatuse atmosfäär.

¹⁵⁰ **Aksel Kirch.** Eesti etniline koosseis. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 70; R. Vetik. Inter-Ethnic Relations, p. 88; K. Hallik. Nationalising Policies, p. 69.

¹⁵¹ **Walter C. Clemens, Jr.** Estonia Rebuilds: The Second Year of Independence, 1992-1993. Nationalities Papers. Vol. 22, No. 2, 1994, p. 395.

¹⁵² D. Smith. Russia, p. 13; R. Ruutsoo. Eesti kodakondsuspoliitika, lk 172-174.

¹⁵³ 2000. a. rahvaloenduse kohaselt on eestlaste suhtarv kogurahvastikust suurenenud kümne aastaga siiski 61,5%-lt 67,9%-le – vt lisa, lk 127.

¹⁵⁴ **Mati Heidmets** (koost.). Vene küsimus ja Eesti valikud. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998, lk 8.

¹⁵⁵ Vt V. Pettai. Estonia: Positive and Negative, p. 135; Postimees, 26. november 2003; Postimees, 30. aprill, 2004.

¹⁵⁶ A. Semjonov. Estonia: Nation-Building and Integration, p. 123; Päevaleht, 25. mai 1995.

¹⁵⁷ P. Kolstø. Political Construction Sites, p. 90.

¹⁵⁸ Nt R. Vetik. The Cultural and Social Makeup.

1990-ndate teisel poolel toimus Eesti riiklikes ja rahvuslikes huvides teatav dominandi nihe. Seniste peamiselt eksistentsiaalse alatooniga kollektiivsete huvide juurest pöörduti enam individualistlikuma ning pragmaatilisema elukäsitluse poole, mis seadis uude valgusesse ka rahvussuhted tervikuna.¹⁵⁹ Eestlaste seas asuti vaikselt leppima tõdemusega, et muulased jäävad Eestisse elama. Konfliktsete rahvussuhete etapp suures osas ületati ja ühiskond hakkas üha rohkem jõudma nn passiivse sallivuse faasi.¹⁶⁰ 1995. aastast alates võib kõnelda ka uue etapi algusest Eesti riigi-ehitamise ideoloogias ning riigivõimud olid valmis tegema vene diasporaa poliitikas olulisi muudatusi. 1998. a. veebruaris väljastas Eesti valitsus esimese põhjalikuma vähemustepoliitikat puudutava poliitilise programmi „Muulaste integratsioon Eesti ühiskonda: sihiseadeid“, milles integratsiooni käsitleti kui oma poliitika ühte keskset eesmärki.¹⁶¹ Ennekõike tähendas riigi uus integratsiooniprojekt määratlemata kodakondsusega isikute arvu järsku vähendamist, sisulist murrangut riigikeele õpetamises ja mitte-eestlaste osalemist Eesti ühiskondlikus elus. Selle tagajärjel käivitus ulatuslik valitsuse poolt algatatud ning peagi mitmete välisrahastajate tähelepanu tõmmanud lõimumisprogramm. Senine spontaanne areng hakkas asenduma sihipärasema riikliku strateegiaga. Samuti olid üheks oluliseks rahvastikuprobleemidega tegelemise motivaatoriks erinevate Euroopa struktuuridega ühinemise kavad. Muuhulgas anti välispoliitilisel tasandil Eestile küllalt sageli mõista, et tema võimalik Euroopa Liidu liikmelisus on osaliselt seotud OSCE vähemusrahvuste ülemkomissari juriidiliste soovitude arvesse võtmisega.¹⁶² Eeldati, et mida sisemiselt integreeritum ning seega stabiilsem riik Eesti on, seda kiiremini aktsepteerib Euroopa Liit Eestit liitumis- ja koostöövõimelise partnerina. Riigi rahvuspoliitiliste seisukohtade selginemine ning samas peamiste kodakondsusnõuete järjepidevuse alalhoidmine aitas tõenäoliselt ka Eesti ühiskonda täiendavalt stabiliseerida. Kui 1993. aastal korraldatud uuringu andmeil hindas rahvussuhteid Eestis teravaks üle poole eestlastest ja koguni $\frac{3}{4}$ mitte-eestlastest, siis käesoleva aastatuhande alguseks on rahvuspinged Eestis märgatavalt leevenenud.¹⁶³

Rahvuse-ehitamine on seotud riigi multikultuurilisuse poliitikaga tervikuna. Samuti integratsiooni sügavusega, st kust algab assimileerumine ja kust lõpeb multikultuurilisus. Ühe võimaliku versiooni järgi määrab viimase vahe ehk paljuski see, kas

¹⁵⁹ **Triin Vihalemm; Marju Lauristin.** Cultural Adjustment to the Changing Societal Environment: The Case of Russians in Estonia. – Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition. Ed. by M. Lauristin et. al. Tartu: Tartu University Press, 1997.

¹⁶⁰ I. Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus, lk 220-221.

¹⁶¹ Muulaste integratsioon Eesti ühiskonda: sihiseadeid. Koost. Robert Juhkam et. al. Tallinn: ÜRO Arenguprogramm Eestis, 1997.

¹⁶² C. Neukirch. Russia and the OSCE, p. 243; T. Schmidt. Die Aussenpolitik, S. 159.

¹⁶³ I. Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus, lk 223.

integratsioonitingimused piirduvad ühise keele omandamise ning ühistes institutsioonides osalemisega või eeldab ka dominantkultuuri tavade, normide, religioossete tõekspidamiste, elustiili, identiteedi, ajaloo kontseptsioonide, maailmavaate jne jagamist või üle võtmist.¹⁶⁴ Eesti rahvuse-ehitamise keeruka sotsiaal-poliitilise konteksti tõttu on sellele maailma integratsioonimudelite seast analooge leida võrdlemisi raske. Mitte-eestlasi ei ole sunnitud assimileeruma. Kuigi vähesel määral saab mitte-eestlaste assimileerumisest kõnelda väikelinnades ja asulates, on suurem osa vene kogukonnast eelistanud dissimilatsioonilist lähenemist (mitte samastuda ning säilitada omakeelset kultuuri).¹⁶⁵ Nii nagu sõdadevahelises Tšehhoslovakkias nii ka postkommunistlikus Eestis polnud säärase demograafilise koosseisu juures rahvusvähemuste assimilatsioon kogu riigi ulatuses ka kuigi realistlik. Eriti kui suur osa eestivenelastest elab kompaktselt. Seega võib Eestis juurutatavat integratsioonimudelit mõista eelkõige kui mitte-eestlaste sisenemist Eesti ühiskonda, eesti keele valdamist, tutvust eesti kultuuri ja mentaliteediga, samal ajal säilitades oma rahvuslikku identiteeti.

Tänapäeval toimivad eestlased ja venelased üldjoontes siiski endiselt kahe eraldiseisva kogukonnana: eksisteerivad eesti ja vene meedia, eesti ja vene äriettevõtted jne. Kokkupuutepunkte on kahel kogukonnal suhteliselt vähe ning vastastikune usaldamatus on jätkuvalt kõrge, kuid võrreldes 1990-ndate aastatega, on sihipärane distantseeritus sotsiaalteadlaste hinnangul hakanud ühiskonnas näitama teatud kahanemise märke.¹⁶⁶

4.4. Siirdeühiskonna väljakutsed

Ernest Renan'i sulest rahvust kirjeldavad n-ö kahe näoga Januse tunnused – ühelt poolt erinevad kirevad minevikumälestused ja teisalt tänapäevane vajadus ning valmisolek ühiselt tulevikku vaadata¹⁶⁷ – viitavad ka väljakutsetele, millega Eesti rahvusriigi ülesehitamisel silmitsi on seistud. NSV Liidu lagunemine tõi endaga kaasa terve rea „üleminekuühiskonnale“ (*society in transition*) omaseid nähtusi, kus riiklike iseärasuste kõrval ilmnevad muuhulgas üheaegselt jooned nii post-kommunistlikest, post-

¹⁶⁴ W. Kymlicka. Estonia's Integration Policies.

¹⁶⁵ Sergei Issakov. Venelased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 537-538.

¹⁶⁶ I. Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus, lk 220; The Challenge.

¹⁶⁷ Ernest Renan. Qu'est-ce qu'une nation? – Nationalism. Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; New York: Oxford University Press, 1994 [1882], p. 17.

imperialistlikest kui post-koloniaalsetest komplekssetest muudatustest.¹⁶⁸ Üldjuhul käsitletakse siirde ehk transitsiooni all süsteemseid muutusi kogu ühiskonnas, mille tulemuseks on ühiskonnatüübi vahetumine.¹⁶⁹ Saksa filosoof ja sotsioloog C. Offe vaatab postkommunistlike ühiskondade siirdemudelit samaaegselt, kuid erinevatel kiirustel ja nivoodel kulgeva kolmetasandilise protsessina. Esimes etapis toimub ühiskonnas põhjalik identiteedinihe – riikluse, kodakondsuse, rahvuse, geopoliitilise kuuluvuse, territooriumi uuestimääramine nii õiguslikus, kultuurilises kui poliitilises mõttes. Uuel eneseteadvuselt lähtuvad teise ja kolmanda tasandina juba riiklike institutsioonide ja põhiseadusliku korra formeerimine; ning ühiskonna materiaalsete ressursside loomine ja jaotus, majandusarengu kindlustamine ning sisemiste sotsiaalsete kokkulepete saavutamine.¹⁷⁰

Käesoleva töö seisukohalt on oluline märkida just etnilise polarisatsiooni suuremat tõenäosust üleminekuperioodidel (vt lk 46). Hulgased analüüsid näitavad, et teatav keskmisest kõrgem kokkulangevus eksisteerib erinevatel sise- ja välispõhjustel ka impeeriumite lagunemise ning natsionalistitendentside intensiivistumise vahel.¹⁷¹ Nt Ida-Euroopa postkommunistlike riikide valimismaastikel tervikuna saatis märgatav edu etnilisel alusel organiseerunud parteisid.¹⁷² Poliitilisi üleminekuperioode on peetud üheks tõenäolisemaks etnilist mobilisatsiooni kiirendavaks mõjuriks eelkõige muutuste keerises oleva ühiskonna sageli ebakindlast julgeolekust ja/või lahtisest võimujaotusest tingitud nii tajutavate ohtude kui värskete atraktiivsete võimaluste tõttu.¹⁷³ Oluliseks konfliktide allikaks võivad postimperiaalsetes tingimustes osutada ka endise dominantrahvuse privileegide kadumise või kärpimise tagajärjed.

Mõningatele ilmsetele ajaloolistele ning struktuurilistele erinevustele vaatamata¹⁷⁴ on mitmed Lääne teadlased võrrelnud Nõukogude impeeriumi lagunemise tagajärgi Osmanite ja Austria-Ungari impeeriumi hävinguga.¹⁷⁵ Ennekõike torkavad eelmainitud riikide puhul

¹⁶⁸ **Stephen White.** Rethinking Postcommunist Transition. Government and Opposition. Vol. 38, No. 4, 2003, pp. 417-435; Rahvuse-ehitamise, identiteedi ja postkolonialismi omavahelistest vahekordadest vt Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands.

¹⁶⁹ M. Lauristin; P. Vihalemm. Postkommunistlik siirdeaeg Eestis, lk 675.

¹⁷⁰ **Claus Offe.** Varieties of Transition: The East European and East German Experience. Cambridge; Oxford: Polity Press, 1996; M. Lauristin; P. Vihalemm. Postkommunistlik siirdeaeg Eestis, lk 677-678.

¹⁷¹ **Charles Tilly.** How Empires End. – Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Ed. by Karen Barkey and Mark von Hagen. Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997, pp. 7-8.

¹⁷² C. Leff; S. Mikula. Institutionalizing, p. 292.

¹⁷³ Vt nt M. Esman. Ethnic Politics.

¹⁷⁴ NSV Liidu kui tsentraliseeritud poliitilise võimuga üheparteiriigi ümberjaotavatel ja plaanimajanduslikel aspektidel oli vähe ühist klassikalise impeeriumi mudeliga. See polnud otseselt alati ka dominantrahvuse kollektiivsete huvide väljendus ning töötas sageli venelaste endi rahvuslike huvide vastu. – **Victor Zaslavsky.** The Soviet Union. – After Empire, 1997, p. 91.

¹⁷⁵ Nt **Karen Dawisha; Bruce Parrott.** Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, pp. 289-297.

silma nende nn tuumikrahvuste sotsiaalses staatuses aset leidnud sarnased spetsiifilised muudatused. Nii paljurahvuselistes NSV Liidus kui Austria-Ungari keisririigis oli domineerivas positsioonis peamiselt üks etniline grupp. Kuigi 1977. a. vastu võetud NSV Liidu konstitutsioonis fikseeriti, et „Nõukogude Liidu erinevate rasside ja rahvuste kodanikel on võrdsed õigused“, nautis venekeelne elanikkond kogu impeeriumi raames vene kultuuri, eriti vene keele privilegeeritud seisundit. Samuti olid venelastele tihti kättesaadavamad mitmesugused materiaalsed hüved.¹⁷⁶ Pärast NSV Liidu kokkuvarisemist leidsid okupatsiooniperioodil Eestisse saabunud venekeelsed isikud end formaalselt välismaalaste rollis, kel tuli oma Eestis viibimise legaliseerimiseks taotleda elamisluba ja alluda Eesti Vabariigi seadustele. Lühidalt öeldes muututi suhteliselt lühikese aja jooksul võrdlemisi ootamatult impeeriumi endisest juhtivast rahvusest vähemusteks väikestes rahvustuvates riikides. See polnud mitte üksnes nihe muulaste personaalses õiguslikus asendis, vaid samuti neist paljudele üsna põhjalik raputus sotsiaalsel ja psühholoogilisel tasandil. Sellest lähtuvalt reageeris suur osa Eestis elavaid venelasi fundamentaalsetele sotsiaal-poliitilistele reformidele algselt vägagi tõrjuvalt. Sarnaselt sudeedisakslastele oli „vähemuse“ staatus enamusele eestivenelastele esialgu suhteliselt võõras ning vastumeelne.¹⁷⁷ Seoses Eesti poliitilise ja majandusliku situatsiooni stabiliseerumisega on siiski alanud oma uue staatuse järk-järguline aktsepteerimine ning senisest laiemapõhjalisem vähemusrahvuse identiteedi kujunemine.¹⁷⁸

Nii nagu sudeedisakslaste (vt lk 109), nii ka Eestis elavate venekeelsete inimeste juures oli aga taolises üleminekusituatsioonis selgelt täheldatav teatav identiteedikriis (*identification difficulties; fragmented identities*), millega kaasnes vajadus taasmääratleda oma personaalseid ning kollektiivseid identiteete.¹⁷⁹ Esmajoones esines suuri raskusi vene kultuurilise enesemääratluse ja eesti poliitilise identiteedi ühitamisel. Mitmed sotsioloogilised uuringutulemused näitavad, et vähemalt kolmandik vene kogukonna liikmeist võttis seoses NSV Liidu kadumisega juba 1990-ndate keskpaigaks omaks uusi arusaamu enese etnokultuurilisest kuuluvusest ning kodumaast.¹⁸⁰ Sarnaselt endistele

¹⁷⁶ A. Aasland. Russians Outside Russia, pp. 482-485; T. Made. Rahvusvahelised suhted, lk 962.

¹⁷⁷ 1993. a. pidas end rahvusvähemuseks vaid 38% venelastest. – vt Estonia – A New Framework, pp. 59-91; M. Kirch; A. Kirch. Ethnic Relations, p. 45.

¹⁷⁸ **Triin Vihalemm; Anu Masso.** Identity Dynamics of Russian-speakers of Estonia in the Transition Period. Journal of Baltic Studies. Vol. 34, No. 1, Spring 2003, pp. 92-116.

¹⁷⁹ **Raivo Vetik.** Identity Development and Political Adjustment in Estonia: Research Note. World Affairs. Vol. 157, No. 3, 1995, p. 147; **Pål Kolstø.** Russians in the Former Soviet Republics. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 1995; D. Laitin. Identity in Formation.

¹⁸⁰ **Marika Kirch; Aksel Kirch.** Search for Security in Estonia: New Identity Architecture. Security Dialogue. Vol. 26, No. 4, 1995, pp. 439-440.

tšehhisakslastele¹⁸¹ ei ole ka praegune venekeelne asurkond Eestis monoliitne blokk, vaid individuaalsest etnilisest päritolust, kodanikustaatusel, elu- ja sünnikohast, tulevikusihtidest, sotsiaalsest kapitalist, kultuurilisest orientatsioonist, poliitilisest poolehoiust jms sõltuvalt suhteliselt laialivalguv mosaiik.¹⁸² Vene diasporaa uutesse asukohamaade ühiskondadesse integreerumise kiirus ja ulatus on seotud valdavalt kollektiivset laadi identiteediarengutega. Erinevad uurijad on täheldanud siinkohal varem laialt levinud nõukogude identiteedi (ingl *Soviet identity*; vn *советский идентитет*) nõrgenemist ning regionaalse, Eesti territooriumiga seotud kuuluvustunde tugevnemist.¹⁸³ Eesti kultuuriga identifitseerumine on aga veel endiselt võrdlemisi madal, selle asemel määratleb suur osa venelastest end kultuuriliselt ja tihti ka emotsionaalselt Venemaaga. Samas kui riiklik poolehoid näib teiselt poolt olevat üha enam orienteeritud Eesti suunas.¹⁸⁴

Valdavalt 1990-ndatel aastatel ilmus ka rohkesti käsitlusi, milles venekeelsele vähemusele Balti riikides omistati potentsiaalseid setsessionistlikke pürgimusi. Eestis on võimalikele irredentistlikele ideedele vastuvõtliku piirkonnana nähtud sageli Ida-Virumaad.¹⁸⁵ Samuti on Moskva 1992. a. järgset lähivälismaa poliitikat kirjeldatud sellises laadis, kus venekeelse diasporaa poliitiline instrumentaliseerimine küündis juba „uue sudeedisakslaste sündroomi“ tasemele.¹⁸⁶ Eelkõige kardeti territoriaalsete probleemide tõstatumist poliitiliselt sõltuvas, kultuuriliselt marginaalses, riigi keskmisest tunduvalt kõrgema tööpuuduse, madalamate sissetulekute ja majandusdepressiooni käes vaevlevas Kirde-Eesti industriaalpiirkonnas, kuhu suur hulk mitte-eestlasi on kontsentreerunud. Olulisel määral vastas see ka perifeerseks poliitiliseks mobilisatsiooniks (etnoregionalismiks) vajalikele eeltingimustele, mille eesmärgiks on tagada pariteetsem sotsiaalne osalus nii majandus, kultuuri kui poliitikasfääris.¹⁸⁷

Rahulolematusele vaatamata on poliitilised ressursid võimalikuks laiemapõhjaliseks irredentistlikuks liikumiseks jäänud siiani realiseerimata ja toetus Kirde-Eesti etnoregionaalsele separatismile nõrgemaks kui seda sageli on oletatud.¹⁸⁸ Kuigi paljude

¹⁸¹ Vt H. Lemberg. Tschechen, Slowaken und Deutsche, S. 39-41.

¹⁸² Nt N. Melvin. Russians Beyond Russia; G. Smith. The Ethnic Democracy Thesis; D. Laitin. Identity in Formation; **Triin Vihalemm**. Group Identity Formation Processes among Russian-speaking Settlers of Estonia: A Linguistic Perspective. Journal of Baltic Studies. Vol. 30, No. 1, 1999, pp. 18-39.

¹⁸³ J. Linz; A. Stepan. Problems of Democratic Transition, p. 410.

¹⁸⁴ T. Vihalemm; A. Masso. Identity Dynamics, pp. 103-104.

¹⁸⁵ Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands, p. 18; Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2, pp. 246-247; R. Ruutsoo. Identiteet, lk 183.

¹⁸⁶ **Henry R. Huttenbach**. The Sudeten Syndrome: The Emergence of a Post-Soviet Principle for Russian Expansionism. Association for the Study of Nationalities Analysis of Current Events. Vol. 4, No. 3, 1993. – A. Park. Ethnicity and Independence, p. 85.

¹⁸⁷ **Walker Connor**. Ethnonationalism: The Quest for Understanding. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1994; E. Berg. Estonia's Northeastern Periphery.

¹⁸⁸ E. Berg. Estonia's Northeastern Periphery; E. Berg. Ethnic Mobilisation in Flux.

eestlaste teadvuses süvendas 1980-ndate lõpu kohaliku impeeriumimeelse nomenklatuuri aktiivne vastutööamine Eesti iseseisvumisele (nn Interliikumise raames) oluliselt tendentse seostada mitte-eestlasi kollektiivselt nõukogude imperialismiga, ei osutunud venekeelne elanikkond Eestis tervikuna poliitilisel tasandil Moskvale piisavalt ustavaks vana režiimi säilitamise „sillapeaks“.¹⁸⁹ Ka 1990-ndate algul ei ilmutanud muulased oma käitumises Eesti Vabariigi terviklikkuse suhtes ohtlikku ebalojaalsust. Samuti ei tuvastanud sotsioloogilised uuringud mitte-eestlaste hulgas massilist poolehoidu võimalikuks Venemaaga taasühinemiseks. Rida uurimusi vahemikust 1993-96 aastatest näitas, et ehkki enamik Kirde-Eesti venekeelsest elanikkonnast pigem küll toetas oma regioonile suurema poliitilise autonoomia andmist, pooldas setsessionistlikke lahendusi vaid ligikaudu üks inimene kümnest.¹⁹⁰ Ühtlasi kinnitavad vastavad Eestit puudutavad näitajad teataval määral ka rahvusvahelisele statistikale tuginevaid tähelepanekuid.¹⁹¹ Üks läbi eelmise kümnendi venekeelse vähemuse sotsiaal-poliitilisi hoiakuid alaliselt kujundanud trende oli muuhulgas kahtlemata riikide majanduslik olukord võrdlevas perspektiivis. Seega on rõhutatud, et venekeelne kogukond Eestis ei ole Venemaa lähivälismaa poliitika eesmärkidele väga entusiastlikult vastanud, kuna Vene Föderatsiooni elatustase on olnud nende silmis siiski suhteliselt väheatraktiivne.¹⁹² Arvestades aga võimalusi, et identiteedid võivad omandada nii konfliktse värvingu kui transformeeruda, kaduda või taastekkida, juhtis vähemalt Kirde-Eesti etniline eripära 1990-ndate lõpus laiemat avalikkuse tähelepanu selle piiriregiooni senisest suurema sotsiaalse ja territoriaalse integratsioonipoliitika vajalikkusele.

Mõlema vaadeldud juhtumi – nii sõdadevahelise Tšehhoslovakkia kui postkommunistliku Eesti – puhul mängivad kokkuvõttes olulist rolli spetsiifilised post-imperiaalsest olukorrast tingitud faktotid. Rahvusvähemuste identiteedikriis ning kogu etnilisusega seotud probleemistik on osaliselt seotud üleüldise pikemaajalise ühiskondliku üleminekuperioodiga. Seega võib enamuste ja minorityteetide vahelisi suhteid vaadelda ka osana laiematest sotsiaalsetest arenguprotsessidest, mõneti neid arengusuundi ise mõjutades, kohati aga reflekteerides nende protsesside tagajärgi. Eesti vabariigi kontekstis kannavad rahvussuhted paljuski postkommunistliku siirdeperioodi pitserit, mis hõlmab endas väga mitmesuguseid dimensioone: privatiseerimine, uue õigussüsteemi loomine, riigielu

¹⁸⁹ D. Smith. Russia, pp. 6-9.

¹⁹⁰ Kokkuvõtteid vt nt **Richard Rose**; **William Maley**. Nationalities in the Baltic States: A Survey Study. Glasgow: University of Strathclyde, 1994; G. Smith. The Ethnic Democracy Thesis, p. 210; G. Smith; A. Wilson. Rethinking.

¹⁹¹ Enamikel juhtudel identiteedikonfliktile viitavas situatsioonis, isegi kui separatistlik liikumine on suhteliselt aktiivne, asjassepuutuva grupi valdav enamus harilikult setsessiooni ei toeta. Selle asemel eelistab lõviosa muudatusi poliitilises süsteemis, mis viiks suurema autonoomiani. – W. Connor. Ethnonationalism, p. 81.

¹⁹² G. Smith. The Ethnic Democracy Thesis, pp. 209-211; T. Schmidt. Die Aussenpolitik, S. 160.

korraldamine, üleminek turumajanduslikele suhetele jne. Siirdeperioodil on rahvusproblemaatika teistest üleminekumõõdetest raskesti eraldatav, pidevas muutumises oleva ühiskonna vaatlemisel võib sageli küllalt keeruliseks ülesandeks osutuda ka puht etniliste aspektide eristamine teistest sotsiaalse transitsiooni valdkondadest. Taasiseseisvunud Eesti ühiskond kätkeb endas huvitavat uurimisainest veel seetõttu, et reformide tempo oli 1990-ndatel aastatel siin ebatavaliselt kiire. Samuti on Eesti rahvuse- ja riigi-ehitamise puhul välja toodud üks võimalik iseloomulik tõik, et klassikalisel gellnerlikul modernisatsiooni skaalal asusid eesti ja vene kogukonnad 1990-ndate alguses üsna erinevatel positsioonidel, mis neid protsesse oluliselt võis komplitseerida.¹⁹³

Kiiretest ühiskondlikest muudatustest lähtuvalt märgitseb üleminekuage seega sageli märkimisväärset psühholoogilise ebakindluse perioodi ning sotsiaalseid ja majanduslikke orientatsiooniraskusi. Üldjoontes mõjutas Eesti üleminek kapitalistlikule turupõhisele majandusele indiviide rahvusest sõltumata, kaotades vanad struktuurid ning tekitades intensiivse liikumise majandussektorite vahel.¹⁹⁴ Ebakindlusega võivad kaasneda (tihti põhjendatud) kartused tööst ilma jäämise, personaalse sotsiaalse staatuse ja privileegide kaotuse ees. Sellele vastuseks võib vähemusgruppide hulgas teatud tingimustel järgneda niihästi etniline mobilisatsioon kui poliitiline võõrandumine (vt lk 17; 91-92).

Ida-Virumaal on töötus püsinud suhteliselt kõrgel tasemel siiani. Iseäranis mõjutas majanduslik äralõigatus Venemaa turust Kirde-Eesti tööstusregiooni, kus rahvuslik poleemika on olnud tihti diskursiivselt kokkusegatud majandusprobleemidega. Hilisemad uurimused on siiski näidanud, et Eestis tervikuna sotsiaalmajandusliku lõhestumise osas rahvusgruppide vahel märkimisväärseid erinevusi ei ole ning diferents on olnud eelkõige struktuuriline (nt territoriaalsed eripärad), mitte otseselt diskrimineeriv etnilisel alusel.¹⁹⁵ Seega ei kuma Eestis elavate venekeelsete inimeste majandusraskuste tagant läbi valitsuse sihilik rahvuspoliitika, vaid Eesti uue majandusorientatsiooniga kaasnenud kõrvaleffektid.

Poliitilisel tasandil on teatav desorienteeritus ja apaatia olnud sellegipoolest venekeelsele vähemusele taasiseseisvumisele järgnenud siirdeperioodil tunduvalt omasem kui aktiivne riigielus osalemine. Võimaliku reaktsioonilise etnopolitiilise mobilisatsiooni madalseis on

¹⁹³ The Challenge, p. 21.

¹⁹⁴ Turumajandus võib etnilisi pingeid nii leevendada kui teravdada. Majandusreformide väliste edunäitajate kõrval kaasnes Eestis sarnaselt mitmetele teistele postkommunistlikele riikidele aga ka sisemine tööpuuduse kasv ja sotsiaalne lõhestatus. Seetõttu on mõned käsitlused näidanud ka seda, kuidas majanduse turegulatsioonist tulenevad pinged kipuvad rahvuskonflikte teravdama ning esile tooma, kus need muidu võivad eksisteerida latentsel kujul. – Economic Change and the National Question in Twentieth-Century Europe. **Alice Teichova** et al. (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

¹⁹⁵ R. Vetik. Inter-Ethnic Relations, pp. 86-114; **Aadne Aasland**; **Tone Fløtten**. Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia. Europe-Asia Studies. Vol. 53, No. 7, 2001, p. 1046.

muude faktorite kõrval ilmselt aga samuti paljuskki seletatav just postimperiaalsest reaalsusest tingitud identiteedikriisiga.

4.5. Kokkuvõte

Nõukogude okupatsiooni tingimustes massiliselt Eestisse sisserännanud venekeelsete elanike arvukus lõi taasiseseisvunud Eesti Vabariigis aluse etnosotsiaalsete konfliktide ja poliitilise võimuvõitluse tekkeks. Kuna nende rahvusliku iseloomuga pingete poliitiline väljund on paljuskki vaadeldav kodanike ning mitte-kodanike vahelise lõhena, siis on see ühtlasi tähendanud teatavaid vastuolusid ka Eesti riigi- ja rahvuse ülesehitamise protsessides tervikuna.

1990-ndate Eesti seisis silmitsi keerulise ülesandega – võtta üheaegselt tarvitusele nii demokraatlik vähemustepoliitika kui luua rahvusriigile vastavad kultuurilised ning poliitilised struktuurid. Restitutsiooniline kodakondsus- ja keelepoliitika võimaldas tekitada juriidiliselt vettpidava olukorra, kus suur osa mittekodanikke jäi vahetult pärast Eesti taasiseseisvumist puuduliku riigikeele oskuse tõttu riigi avaliku elu suunamisest kõrvale. Desovetiseerimise raames viidi muuhulgas läbi poliitilise süsteemi eestistamine, millega suuresti kõrvaldati riigi-ehituse juurest endise impeeriumi dominantrahvusesse kuuluvad inimesed. Ühtlasi soodustasid empiirilisel eksklusiivsete tagajärgedega rahvuspoliitika kujunemist Vene Föderatsiooni radikaalse tiiva jätkuvad suurriiklikud ambitsioonid ja diplomaatiline surve, ning sellest tulenevad eesti siseriiklikud julgeolekudilemmad. Samas ei luba Eesti seadusandlus kedagi etnilisel alusel diskrimineerida ning erinevad rahvusvahelised missioonid ei ole ka inimõiguste ega teiste rahvusvaheliste õigusnormide rikkumisi tuvastanud. Harilikult avaldub modernse rahvusriigi etnokultuuriline standardiseerimine märksa komplitseeritumates manifestatsioonides, mitte et seadused oleksid otseselt etnilisusest lähtuvad. Üldjoontes võib Eesti 1990-ndate esimese poole kodakondsuspoliitikat vaadelda osana rahvustuva, ent samal ajal pingestunud demograafilises olukorras viibiva väikeriigi teadlikust või vähemteadlikust rahvuspoliitilisest strateegiast, kuidas kaitsta ja edendada oma rahvuskultuuri ning prevaleerida gruppidevahelises konkurentsisis.

Hoolimata pessimistlikest prognoosidest ning asjaolust, et enamus venekeelsest elanikkonnast tajus kodakondsusseadustikku nende suhtes diskrimineerivana, suutis postkommunistlik Eesti vägivaldseid etnilisi kokkupõrkeid vältida. Suurele osale mitte-eestlastest on olnud omane pigem teatav poliitiline passiivsus ja võõrandumine. Samuti on

taasiseseisvunud Eesti ühiskonnas mitmetel ajaloolistel, poliitilistel, kultuurilistel ning sotsiaalpsühholoogilistel põhjustel domineerinud etniline separatsioon, mis 1990-ndate esimesel poolel oli iseäranis tugev. Eesti avalikkuse jaoks eksisteeris arvukas ja üha rohkem enesesse sulguv muulaskond eelkõige kui tülikas probleem, millele loodeti paljuki lahendust leida üksnes sisserännanute vabatahtlikust remigratsioonist.

1990-ndate aastate keskpaigaks hakkasid senise riigi-ehitamise poliitika juures ilmneka mõningad olulised kitsaskohad. Vaatamata perioodilisele mitte-eestlaste väljarände kasvule jäi Eesti rahvastik pea sama multietniliseks kui enne omariikluse taastamist. Venekeelse elanikkonna seas võttis aga maad enklaavistumine Eesti riigist ja ühiskonnast eraldiseisvaks koosluseks. Viimase indikaatoriteks olid määratlemata kodakondsusega isikute paljus, madal naturaliseerunute hulk ning plahvatuslikult suurenev Venemaa kodanike arv. Sellise negatiivse „riik riigis“ mudeli süvenemise ohtudest lähtuvalt laienes riigi ülesehitamise diskursuses järk-järgult arusaam Eesti elanikkonna senisest tõhusama rahvuslik-territoriaalse konsolideerituse vajadusest. Seda nii (julgeoleku)poliitilistel, majanduslikel kui sotsiaalsetel kaalutlustel.

1995. aastast alates võibki Eesti riigi-ehitamise praktikates rääkida teatavast paradigma muutusest. Eksistentsiaalsete etnilise alatooniga kollektiivsete huvide kõrval pöörati üha rohkem tähelepanu kodanikukesksele rahvusideoloogiale, mille funktsiooniks on ühiskonna stabiilsuse, demokraatliku arengu ja integreerituse tagamine. Reaktsiooniks eelkirjeldatud situatsioonile ning Euroopa struktuuridega liitumise kiirendamiseks käivitusid Eestis 1998. aastal esimesed ulatuslikumad muulaste integratsioonikavad kui poliitiline projekt. Ühiskonnas vastastikuste dissimilatiivsete hoiakute püsimise tõttu on Eesti rahvuse-ehitamise põhieesmärk olnud tõlgendatav eelkõige eri rahvusgruppide kultuurilise mitmekülsuse säilitamises privaatsfääris ning tendentsis homogeniseerida enam avalikke institutsioone. Eestlaste perspektiivist vaadatuna tähendab see ideaalis püüdlemist olukorra poole, kus venelased on kujunenud rahvusvähemuseks, kelle etnilis-territoriaalne identiteet on „eestivenelane“ ja riiklik identiteet on „Eesti kodanik“. Ehkki vastastikune usaldamatus ja distantseeritus on veel jätkuvalt suhteliselt kõrge, on venekeelse vähemuse identiteet taasiseseisvumise järgsel perioodil muutunud sotsioloogiliste uuringute kohaselt järjest enam Eesti-kesksemaks.

Kokkuvõttes mõjutasid 1990-ndate Eesti omariiklust taastavat siirdetühiskonda mitmesugustest postkommunistlikest ning postimperiaalsetest muutustest kompleksidest tingitud erijooned. Kitsamalt etnopolitiiliste protsesside lõikes on nii titulaarrahvusel kui etnilistel vähemustel tulnud hakkama saada oma sotsiaalse ja kultuurilise staatuse

teisenemisest pärinevate probleemidega. Samuti võib seda märkida mõlemapoolsetest identiteedinihetest lähtuvate kohandumisraskuste kohta. Tõenäoliselt ei saa aga rahvuslik konsolideerimine olema kunagi mitte kusagil täiesti valmis produkt, vaid see dünaamiline protsess kestab inimpõlvi ning konstrueeritakse iga ühiskonna näole vastavalt ikka ja jälle üle ja ümber.

Lõppsõna

Natsionalism on olnud kogu maailma lähiajaloo üks peamisi riigiloomelähte kohtade ja rahvusriiklusele pretendeerivate territoriaalsete üksuste poliitilise ning kultuurilise homogeniseerimise taguseid ideoloogiaid. Rahvuslus võib olla nii uusi riike ülesehitav kui olemasolevaid lõhkuv. Seega tõstatub paljurahvuselistes ühiskondades iseäranis sageli esile erinevaid etniliste vähemustega seonduvaid probleeme. Otsitakse kompromisse, kuidas ühest küljest tagada riigi territoriaalne terviklikkus, julgeolek, elujõuliseks funktsioneerimiseks piisav poliitiline konsensus ja legitiimsus; teisalt aga sealjuures nii enamuste kui vähemuste kultuuriline säilumine ning jätkusuutlikkus.

Kokkuvõttes võib öelda, et kuigi käesolev magistritöö ei võimalda põhjalikumalt lahata mingit kitsamat üksikküsimust, annab ta sellegipoolest teatava üldpildi mitmetest sõdadevahelise Tšehhoslovakkia ja postkommunistliku Eesti rahvusriigi ülesehitamist mõjutanud poliitilistest ning sotsiaalmajanduslikest teguritest, mis antud ühiskondi sisemiselt nii ühendasid kui lõhestasid. Ühtlasi on vastavalt käesoleva uurimustöö põhieesmärgile pööratud sealsete konfliktide käsitlemisel enam tähelepanu etnilisusest ja rahvusidentiteedist tulenevatele probleemidele, mis lähemal vaatlusel osutusid siinkohal küllaltki määravateks ning erinevate rahvusgruppide vaheliste pingete iseloomu oluliselt kujundavateks faktoriteks.

Samuti on tööd läbivalt näidatud, kuidas etnilised konfliktid ja riigi-ehitamise strateegiad, viimaste iseloom ning tagajärjed võivad kõik olla omavahel tugevas interaktsioonis. Kui rahvuse ülesehitamise protsessi võib käsitleda modernse ühiskonna keelelis-kultuurilise standardiseerimisena ühtsemaks rahvustervikuks, siis riigi-ehitamise eesmärgiks on eelkõige selle poliitiline ning majanduslik integratsioon. Kuna aga kaasaegne rahvusriik ei ole üldjuhul oma rahvuse ülesehitamise praktikates etnokultuuriliselt neutraalne, võib see arvukate etniliste vähemuste olemasolu korral destabiliseerida ka riigi-ehituse sihiseadeid tervikuna. Ehkki need paralleelprotsessid teineteist tihti küll toetavad, võivad etnilised vastuolud paljurahvuselistes ja postimperiaalsetes ühiskondades osaliselt võimendada ka rahvuse- ja riigi-ehitamise poliitikate omavahelistest sisulistest ühildumiskaskustest tingituna.

Etniliste pingete lähte kohtade teoreetilised lähenemisviisid näevad üldjoontes etnilise mobilisatsiooni ja konflikti tekkeks vajalike tingimustena nii rahvusidentiteedi elujõulisust kui teatud rahvusgrupis tunnetatud tegelikku või tajutud diskrimineerimist. Viimane võib esineda nii materiaalses kui poliitilises kontekstis. Ka sõdadevahelise perioodi

Tšehhoslovakkia arvukamaid rahvusvähemusi puudutavad näited sobivad mõlemasse skeemi.

Tšehhoslovakkia loodi Esimese maailmasõja järgsetes relvakokkupõrgetes naabritega ja Pariisi rahukonverentsil liitlasriikide poolt delegeeritud kokkulepete alusel, mis järgis riigi rahvuslikke piire ainult vähesel määral või siis üldse mitte. W. Wilsoni rahvaste vaba enesemääramisõiguse printsiipi rakendati uutes riikides erinevatel poliitilistel põhjustel üksnes valikuliselt. Ka Tšehhoslovakkia territooriumil vastavat rahvaküsitlust läbi ei viidud, valmistades sellega ühtlasi suure pettumuse sealsete etniliste vähemuste seas. Olukorra tegi veelgi komplitseeritumaks asjaolu, et rahvusvähemused paiknesid oma etnilise kodumaaga külgnevatel territooriumitel, mistõttu Tšehhoslovakkia piiride julgeolek oli kahe maailmasõja vahel vaenulike naaberriikide tõttu problemaatiline. Samuti oli paljurahvuselise, ent tšehhide-slovakkide rahvusriigi mudeli puhul seega suurem soodumus irredentistlikeks etnilisteks konfliktideks.

Lisaks etnilisele kirevusele esitasid Tšehhoslovakkia riigi-ehitamisele tõsiseid väljakutseid Austria-Ungari impeeriumi duaalse administratiivse pärandi järelkajad. Selle tagajärjel ilmnemise peagi teravad erisused riigi lääne- ja idaregioonide poliitilises, majanduslikus ning sotsiaalses arengus, mille kompenseerimiseks võeti kasutusele mitmesuguseid poliitilist ühtsust ja territoriaalset terviklikkust suurendavaid administratiivseid abinõusid. „Tšehhoslovakismi“ ideoloogiat järgivate haldusreformide tagajärjed suurendasid omakorda etnoregionalistlike tendentse mitte ainult rahvusvähemuste, vaid ka slovakkide seas. Seetõttu kulges kogu riiki hõlmava poliitilise identiteedi konsolideerumine veelgi vaevalisemalt.

Tšehhoslovakkia rahvusvähemuste rahulolematuse üheks peamiseks põhjuseks oli nende enesemääramisõiguse eiramine. Arvesse tuleb siinkohal võtta ka natsionalismiideoloogia intensiivistumist kogu Euroopas, konkreetse regiooni ajaloolist tausta ja rahvusgruppide teisenenud sotsiaalset staatust vastrapjatud rahvusriikides. Näiteks paljud sudeedisakslased tundsid, et on muutunud Tšehhoslovakkia Vabariigis endisest privilegeeritud riigirahvusest teisejärgulisteks kodanikeks. Lähtuvalt Tšehhoslovakkia rahvusriigi kontseptsioonist ja selle alusel läbi viidud maareformist, süüdistasid mitmed sudeedisakslased võimuorganeid etnilises ning keelelises diskrimineerimises ja saksa elanikkonnaga regioonide tšehhistamises, mis vähemalt osaliselt olid liialdatud. Rahvasteliidu egiidi all kasutusele võetud etniliste vähemuste kaitse süsteem ei suutnud aga ennast piisaval määral maksma panna.

Hoolimata teatavast integratsiooniprotsessist, süvendasid 1930-ndate majanduskriis ja Saksamaa ekspansionistlik välispoliitika sudeedisaksa minoriteedi järk-järgulist riigist võõrandumist, mõjudes halvavalt ka majanduslikule ning poliitilisele koostööle. Ühest küljest võis integratsioon nurjuda seetõttu, et antud ajajärgul alahinnati veel selgelt etniliste gruppide identiteedi vastupanuvõimet domineeriva enamusrahvusluse ülesehitamise püüdlustele ja riiklikule homogeniseerimispoliitikale. Näiteks sütitasid asümmeetrilised “tšehhoslovakismi” ideed rahulolematust ka slovakkide seas. Teisest küljest juurdusid irredentistlikud pürgimused sudeedisakslaste hulgas sedavõrd edukalt multikultuurilisele keskkonnale iseloomuliku identiteetide paljususe ja sellest tingitud lojaalsuskonflikti tõttu. Nii Weimari kui natsionaalsotsialistliku Saksamaa välispoliitika taotles järjepidevalt naaberriikides paiknevate rahvuskaaslaste abil Versailles` territoriaalsete kokkulepete revideerimist. Oma positsiooniga rahulolematust osast tšehhoslovakkiasakslastest sai ideaalne vahend funktsioneerimaks “viienda kolonnina”, kuigi sellist käitumisvormi ei saa kindlasti üle kanda kollektiivselt tervele rahvusgrupile.

Ülimalt multikultuurse riigina pidi Tšehhoslovakkia paratamatult oma territoriaalse julgeoleku kindlustamiseks ning samas spetsiifilise riigirahvuse huvide kaitsmise nimel ette võtma poliitilisi samme, mis mitte-tšehhide silmis osutusid sageli ebapopulaarseteks. Seega osaliselt võib Tšehhoslovakkia 1938. a. tükeldamise paljude põhjuste ritta ühe olulise täiendava faktorina lisada ka mõningad tollaste rahvuse- ja riigi-ehitamise kontseptsioonide erinevatest rõhuasetustest tõstatunud sisevastuolud. Mitmetel rahvusvahelistel ja siseriiklikel asjaoludel jäi Tšehhoslovakkia rahvusriigi ülesehitamise eksperiment paraku võrdlemisi lühiajaliseks. Kaudselt aitas aga kesk võimu rahvuspoliitiliste printsiipide vähene legitiimsus sillutada teed Müncheni, Teise maailmasõja järgse vähemuste väljasaatmise ning lõpuks Slovakkia puhul ka 1993. a. „sameteraldumisele“.

1990-ndate aastate postkommunistliku Eesti Vabariigi ülesehitamise tsemendiks kujunes samuti rahvusriigi idee. Keerulisele julgeolekupoliitilisele ja demograafilisele olukorrale reageeriti restitutsioonilise kodakondsuspoliitika ellurakendamisega. Viimane tekitas ühiskonnas laialdase polariseerumise Eesti kodanikeks ning mittekodanikeks. Samas ei ole Eesti kodakondsus olnud limiteeritud üksnes etnilistele eestlastele, ent teatavad rahvuslike piiridega paljuskki kattuvad selektiivsed rajajooned ilmnesid sealjuures riigikeele kompetentsi kaudu. Kuigi Eesti seadusandlus on rahvusvaheliste õigusnormatiividega igati kooskõlas, jäi suur osa mittekodanikke seega vahetult pärast Eesti taasiseseisvumist eesti keele mittevaldamise tõttu poliitilisse ning teisalt ka osaliselt kultuurilisse isolatsiooni.

Desovetiseerimise raames viidi läbi ulatuslik avalike institutsioonide eestistamine. Konstitutsioonilised põhialused võimaldasid kodakondsusklauslite abil kindlustada pärast Teist maailmasõda sisserännanud mitte-eestlaste riigi-ehitamisest kõrvaldamist ja titulaarrahvuse poliitiliselt dominantse asendi (taas)rajamist. Sellest lähtuvalt on Eesti taasiseseisvumise järgne kodakondsuspoliitika vaadeldav osana rahvustuva ja endiselt pingestunud etnodemograafilises situatsioonis viibiva väikeriigi rahvuspoliitilisest strateegiast, kuidas prevaleerida gruppidevahelises konkurentsisis ning kaitsta põlisrahva kultuurilist identiteeti.

Vaatamata Vene Föderatsiooni teatud huvidele „lähivälismaal“ on Eesti venekeelse elanikkonna etnopolitiiline mobilisatsioon olnud esimese postimperiaalse dekaadi vältel olnud suhteliselt nõrk. Kuigi venekeelne vähemus tajus kodakondsus- ja välismaalaste seadusi enda suhtes kunstlike ning diskrimineerivana, oli neile sel perioodil vähemalt üleriiklikul tasandil sümptomaatiliseks jooneks pigem passiivne rahulolematuse ning poliitiline võõrandumine. Viimase põhjuseid tuleb otsida ilmselt väga erinevatest ajaloolistest, sise- ja välispoliitilistest, majanduslikest, kultuurilistest ning sotsiaalpsühholoogilistest teguritest. Sellest lähtuvalt võib postkommunistliku Eesti rahvusriigi ülesehitamist ühtlasi vaadelda ka kui potentsiaalset vägivalda ja kriitiliselt kahepooluselise poliitilise süsteemi kujunemisohtu edukalt vältinud maa mudelit. Samaaegselt soodustas õigusraamistik ning toonane sotsiaalne foon Eesti ühiskonnas juba nõukogude okupatsiooniperioodil domineerinud etnilise separatsiooni jätkuvat püsimist. Madal naturaliseerunute arv ning kasvav välisriikide kodakondsusega isikute hulk viitas järjest enam venekeelse elanikkonna süvenevale enklaavistumisele Eesti riigist ja ühiskonnast eraldiseisvaks koosluseks. Eesti riigi-ehituse projekti seisukohalt teravnesid seeläbi ka ohud nii riikliku julgeoleku nõrgestamise kui üldise sotsiaalmajandusliku arengu pidurdumise aspektist.

1990-ndate keskpaigast alates leidsid Eesti riigi-ehitamise diskursuses poliitilistel ja sotsiaalsetel kaalutlustel aset nihked ühiskonna senisest laiema lõimumise vajaduse teadvustamise suunas. 1998. a. algul käivitus esimese ulatusliku riikliku strateegiana mitte-eestlaste sihipärane integratsiooniprogramm. Üldjoontes võib Eesti integratsiooniprojektide eesmärgi käsitleda mitte kui assimilatsiooni, vaid eelkõige mitte-eestlaste sisenemist Eesti ühiskonda, eesti keele omandamist ning tutvust eesti kultuuriga, samal ajal säilitades oma rahvuslikku identiteeti.

Sarnaselt sõdadevahelisele Tšehhoslovakkiale, esitasid taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ülesehitamisele olulisi väljakutseid mitmesugused postimperiaalsele siirdeperioodile

omased iseärasused. Siinkohal tuleb mainida rahvusvähemuste kohanemisvaevu uutes oludes, mida sageli iseloomustavad teatavad sisemised lojaalsuskonfliktid ja identiteedikriis: ühelt poolt vajadus taasmääratleda oma personaalseid ja kollektiivseid identiteete. Teisest küljest võimalikud raskused oma etnokultuurilise identiteedi ühildamises asukohariigi põhirahvuse poliitilise identiteediga. Samuti tekitab täiendavaid pingeid endise impeeriumi privilegeeritud dominantrahvuse sotsiaalse staatuse redutseerumine vähemusteks väikestes rahvuse ülesehitamisest haaratud riikides. Teataval määral kehtivad need tähelepanekud ka Eesti venekeelse elanikkonna kohta.

Kuigi ajalooliselt unikaalne näib siinkäsitletud riikide rahvusküsimusi puudutavate ülevaadete puhul sageli üles kaaluvat üldise, võib nende juures kohati täheldada üsna samalaadseid mustreid. Loodetavasti ärgitab käesolev magistritöö aga lugejat vastava temaatikaga rohkem tegelema. Eesti Vabariigi kirevast etnilisest koosseisust lähtudes võib ju erinevaid rahvusprobleeme pidada küllaltki oluliseks uurimisvaldkonnaks, mis väärivad tulevikku silmas pidades kahtlemata suuremat tähelepanu.

Ethnopolitical Conflicts in Nation-Building

Interwar Czechoslovakia and Post-Communist Estonia

Summary

Ethnic conflicts have played a very significant role in the multinational state systems of eastern and central Europe. As a rule, these conflicts are described as collisions of certain military, political or economic interest groups. Less frequently, they are associated with national and juridical issues. At the same time, ethnic conflicts have strongly influenced political dynamics in many European countries during the 20th century.

The main purpose of the present master thesis is to examine more closely certain general historical similarities in regard to problems of nationality between two culturally plural nation-states – post-Communist Estonia, and the Czechoslovak Republic between the two World Wars. Primary attention regarding these states has been pointed to some specific features of ethnopolitical polarization derived from ethnicity and changes in identity. These features have been common to many other multiethnic, post-imperial transitional societies.

Also the following issues have been taken in question: whether and how the ethnic conflicts may shape the origin and the substance of projects of building the nation-states and vice versa? To what extent the character of nation- and state-building processes is influenced by the interaction of these dynamics?

Besides that, the role of ethnicity in shaping the national minority problems in interwar Czechoslovakia and post-Communist Estonia is taken under closer inspection, focusing particularly on the reasons for conflict in those states. In addition to political, economic and social factors, the problems presented by these minorities will be observed through the prism of ethnic conflict.

The state of Czechoslovakia was created during the armed clashes with its neighbours after the First World War and the Paris Peace Conference where the agreements by the delegates of the Allied Powers laid the foundations for that multi-ethnic country. Since many national minorities were located in territories adjacent to but outside their ethnic homeland, this rendered problematic the safety of the borders of Czechoslovakia during the period between Wars because of Czechoslovakia's hostile neighbouring states. In particular, the problem of the German national minority (the so-called Sudeten Germans) directly contributed to the collapse of the Czechoslovak Republic in 1938. Also the specific nature of irredentist ethnic conflicts have been researched in this context: phenomenon, which has

been quite frequent feature of the national politics in whole east-central Europe, but so far relatively under explored.

When incorporating different territories the following appellations were used: historical right (Bohemia, Moravia, Teschen), ethnical right (Slovakia, Carpatho-Ruthenia). As a result of that considerable contrasts emerged between the different regions of the republic that partly originated from inheritance of former Austro-Hungarian Empire when considering political, economical and social development. In addition to ethnical pluralism these contrasts served as a constant challenge for building a centralized state in interwar Czechoslovakia and in order to compensate this the different means for increasing political stability and territorial consolidation were used.

The main reason for resentment among minorities not only originated from the matters that their self-determination right was ignored, but also the conception of the nation-state of the Czechs and Slovaks, and the land reform and national policy which were both carried out on the basis of it. Therefore, the Sudeten German majority accused the authorities for ethnic and linguistic discrimination, although many complaints were at least partly exaggerated. The system of the protection of minorities, created under the auspices of League of Nations, was also unable to solve the problem. Despite certain integration process, the economic depression of the 1930s and the rise of right-wing demagoguery caused many dissatisfied Sudeten Germans gradually to become disloyal elements. To a certain extent, irredentist ideas among Sudeten Germans could only have been entrenched so successfully due to the diversity of identities and loyalties, characteristic of a multicultural environment.

Although the principle of building a Slavic nation-state crystallised around the idea of so-called „Czechoslovakism“, it also reflected the nationalising state project of the Czechs as the core nation. Latter generated constant structural tensions in such an ethnically, economically and politically heterogeneous region and that in turn inhibited the consolidation of political identity in a whole country. A study shows that interwar Czechoslovakia was challenged also by some dissensions of conceptions of building a nation and state that derived from different internal emphasizing.

The multicultural post-communistic Republic of Estonia in the early 1990s reacted to the complicated political and demographic situation by constructing a restitutorial citizenship policy. That enabled to create juridically waterproof situation where the majority of non-citizens belonging among the dominant nation of a former empire was discarded from the designing of foundations of a new republic due to incomplete knowledge of official

language. The citizenship and language laws were indirectly intended to safeguard the indigenous culture by marginalising the Estonia's Russophone population politically.

Despite certain Russian Federation post-imperial „near abroad“ policy and the fact, that most of the Russophones have seen the division between citizens and non-citizens, with corresponding restrictions, as artificial and discriminatory, Estonia did not witness any kind of ethnic-based violent conflicts during the 1990s. Paradoxically, the politically marginal position of the Russian-speaking minority has precluded their wider political mobilisation on the basis of ethnicity. In retrospect, the Estonian „nationalising“ policy may be seen as having really been fairly successful: it contributed to political stabilisation (especially due to liberal market economy and equal opportunities for employment in the private sector), it provided security during the post-communist transition, and it prevented the development of a bipolar political system.

At the same time the suitable legislation and socio-psychological background of Estonian society of that time favored the ongoing continuance of ethnic separation that had dominated since the times of Soviet occupation. The enclaving from the republic of Estonia and from Estonia's society into separated communities delved among politically alienated Russian-speaking population. The number of persons without citizenship; the low rate of naturalized people and continuously growing amount of Russian citizens were the indicators of that process.

Starting from the middle of 1990-s there appeared a change in Estonia's state-building conception (derived from the reasons related to national security, economic and social considerations) towards more inclusive national-territorial approach. In 1998, as a first large scale political strategy in that field, the systematic program of integrating non-Estonians launched. Generally the Estonian projects of integration should not merely be handled as means for assimilation but primarily as the aid for actual entering of non-natives into Estonian society, learning Estonian language and culture and maintaining their own ethnic identity at the same time.

In conclusion - various features characteristic to societies in post-imperial transition had their special considerable challenges to nation-building in both re-independent Estonia and in Czechoslovakia between two world wars. Especially the adaptation difficulties of national minorities in altered situations that are often described by conflicts in identification and identity crisis must be considered. From the one hand there was a constant need for redefining their personal and collective identities and from the other hand they were facing possible difficulties in combining their ethno cultural identities to core-nations political

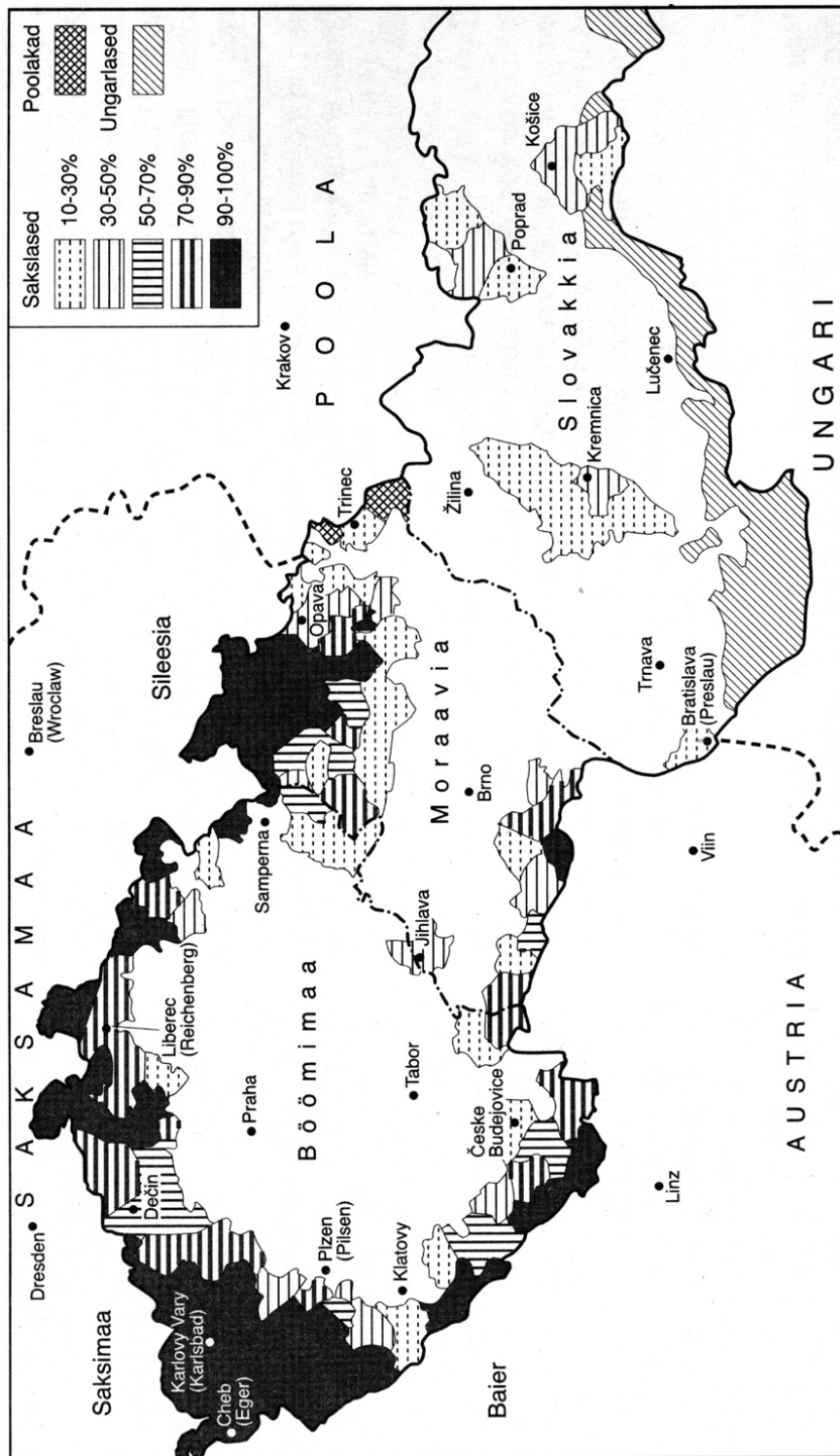
identity of their residential country. Also additional tension arises when the social status is being reduced from privileged dominant ethnic group of a former empire into a minority in small nationalizing state.

Although majority-minority relations are unique in every country, comparison between the situations in post-Communist Estonia and inter-War Czechoslovakia allows us to identify quite multiple issues that need further consideration in the context of research on ethnopolitical conflicts and post-imperial nation-building problems.

Lisad

Lisa 1

Tšehhoslovakkia rahvusvähemused 1930. aastatel.*



*Allikas: Tagasisaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Otsingud. Versioonid. Ideed. Kersti Kaldma (toim.). Riia: Zvaigzne ABC, 2000, lk 94.

Lisa 2

Tabel 1

Tšehhoslovakkia rahvuskoosluse protsentuaalne jaotus 1921–1980*

Rahvus	Aasta					
	1921	1930	1950	1961	1970	1980
Tšehhid	52,5	53,0	67,9	66,0	64,9	64,3
Slovakid	15,1	16,4	26,3	27,9	29,3	30,5
Ruteenlased	0,8	0,8	0,6	0,4	0,4	0,4
Poolakad	0,8	0,7	0,6	0,5	0,5	0,4
Ungarlased	5,1	4,3	3,0	3,9	4,0	3,8
Sakslased	24,7	23,6	1,3	1,0	0,6	0,4
Muud	1,0	1,2	0,3	0,3	0,3	0,2
Kokku	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Allikas: J. Kalvoda. National Minorities, p. 15.

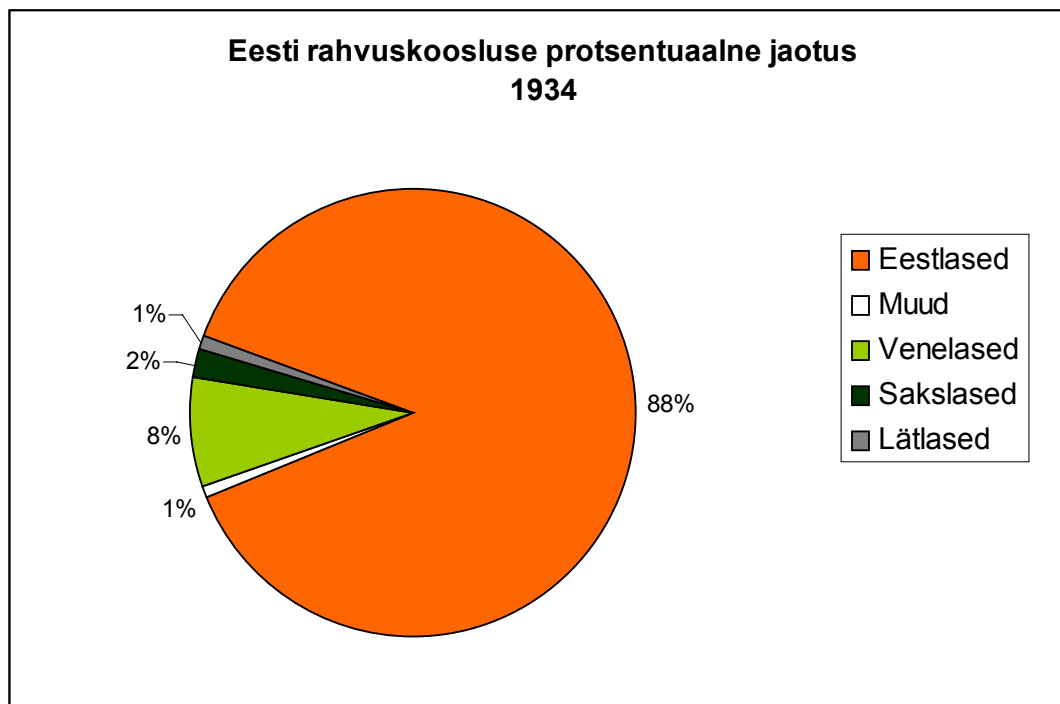
Tabel 2

Eesti elanikkonna rahvuslik koosseis 1934, 1989, 2000*

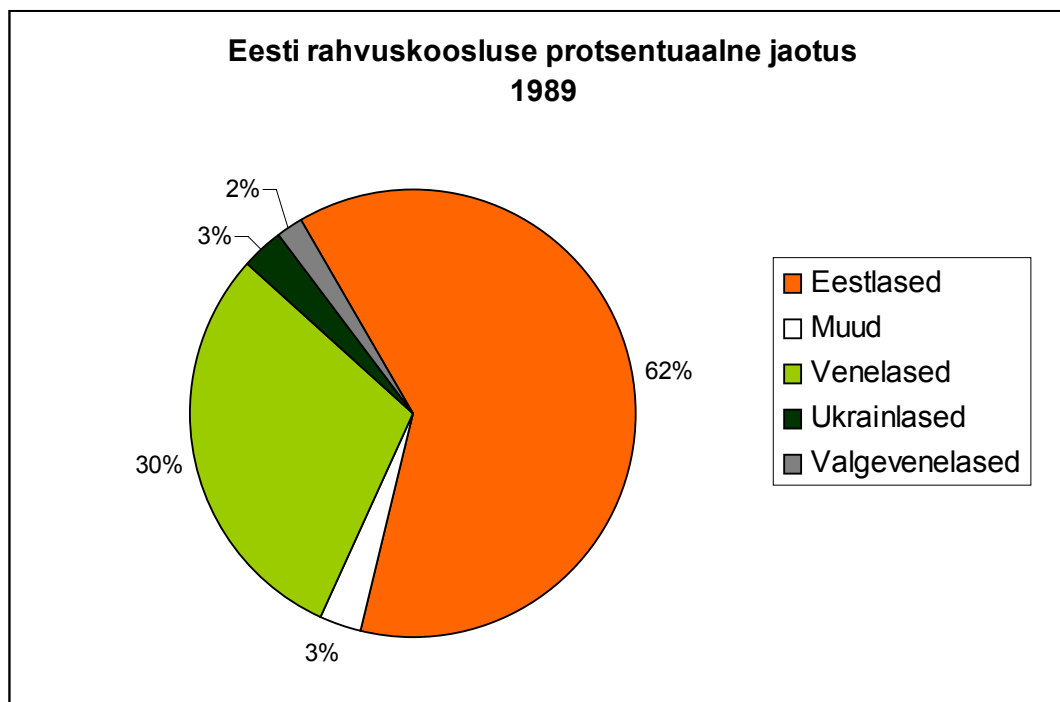
Rahvus	1934		1989		2000	
	arv	%	arv	%	arv	%
Kokku	1 126 431	100,0	1 565 662	100,0	1 370 052	100,0
Eestlased	992 520	88,1	963 281	61,5	930 219	67,9
Venelased	92 656	8,2	474 834	30,3	351 178	25,6
Ukrainlased	92	0,0	48 211	3,1	29 012	2,1
Valgevenelased	...	...	27 771	1,8	17 241	1,3
Soomlased	1 088	0,1	16 622	1,1	11 837	0,9
Sakslased	16 346	1,5	3 466	0,2	1 870	0,1
Muud	23 711	2,1	27 477	2,0	28 695	2,1

*Allikas: 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus: kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus. II Tallinn: Statistikaamet, 2001, lk 9.

Graafik 1



Graafik 2



Lisa 3

Tabel 3

Eesti Rahvastiku välismigratsiooniline liikumine 1946 – 1991*

Aastad	Saabunud	Lahkunud	Rändesaldo
1946 - 1990**	1 105 544	791 218	314 326
1946 - 1955**	298 894	193 802	105 092
1956 - 1960	149 364	118 862	30 502
1961 - 1965	111 268	70 833	40 435
1966 - 1970	135 891	93 398	42 493
1971 - 1975	130 389	98 629	31 760
1976 - 1980	114 262	85 864	28 398
1981 - 1985	95 095	66 959	28 136
1986 - 1990	70 382	62 872	7 510
1956	40 471	29 310	11 161
1957	32 378	26 713	5 665
1958	28 744	21 862	6 882
1959	24 404	19 101	5 303
1960	23 367	21 876	1 491
1961	22 632	14 507	8 125
1962	22 287	14 863	7 424
1963	21 729	13 575	8 154
1964	22 345	13 339	9 006
1965	22 275	14 549	7 726
1966	23 112	16 712	6 400
1967	21 903	18 261	3 642
1968	28 011	18 547	9 464
1969	31 936	20 318	11 618
1970	30 929	19 560	11 369
1971	29 283	19 374	9 909
1972	25 541	18 266	7 275
1973	26 434	19 227	7 207
1974	25 003	21 428	3 575
1975	24 128	20 334	3 794
1976	23 772	19 315	4 457
1977	24 500	17 642	6 858
1978	23 033	17 271	5 762
1979	22 088	17 189	4 899
1980	20 869	14 447	6 422
1981	20 575	13 990	6 585
1982	19 712	14 032	5 680
1983	18 177	13 564	4 613
1984	17 502	12 754	4 748
1985	19 129	12 619	6 510
1986	18 461	12 349	6 112
1987	16 874	12 591	4 283
1988	14 168	13 203	965
1989	12 497	12 326	171
1990	8 381	12 402	-4 021
1991	5 203	13 237	-8 034

*Allikas: Statistika aastaraamat 1992. Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1992; ESA materjalid.

**Aastate 1946-1950 ja 1952 rändeandmed on osalised – maarahvastiku rände kohta arvestust ei peetud.

Lisa 4

Tabel 4

Eesti venekeelse vähemuse suhe kodakondsusesse, 1996*

Eesti kodanikud	29%
Taotleb Eesti kodakondsust	12%
Venemaa kodanikud	18%
Taotleb Venemaa kodakondsust	6%
Ei oma ega taotle kodakondsust	35%

*Allikas: Jüri Kruusvall. Rahvusprobleemid rahva pilgu läbi 1996. – Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik. Koost. Priit Järve. Tallinn: Avita, 1997, lk 132.

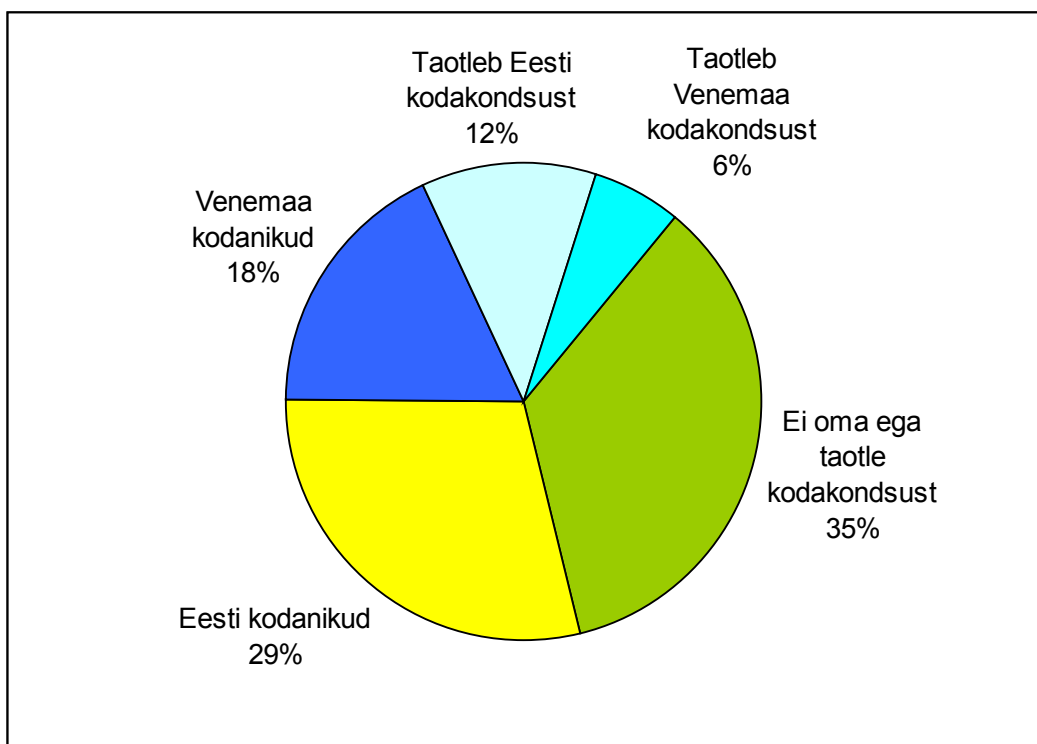
Tabel 5

Eesti rahvastik kodakondsuse järgi, 2000*

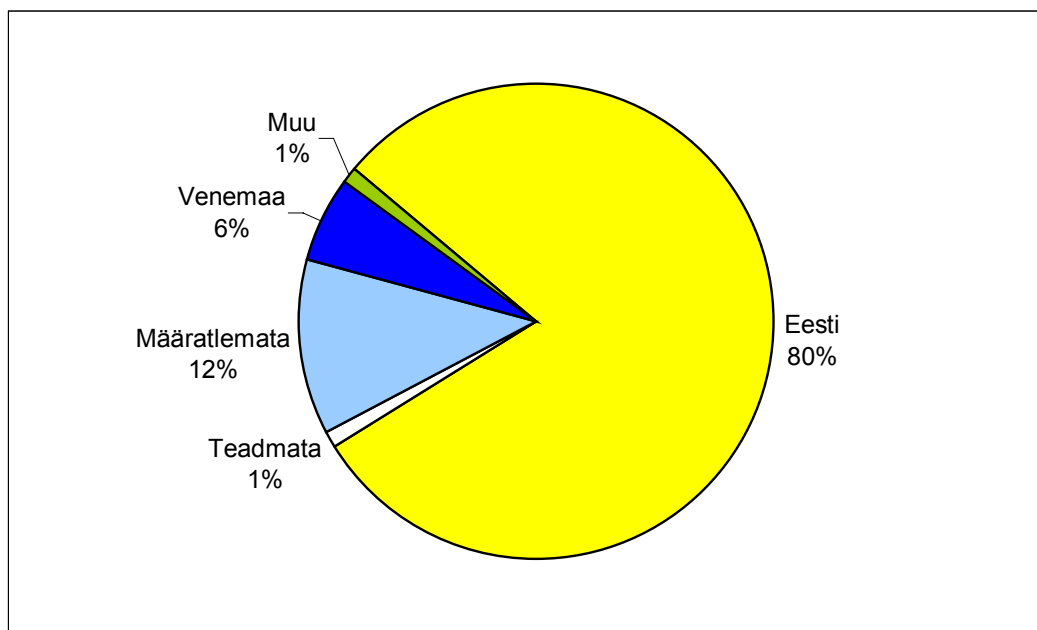
Eesti kodanikud	1 095 743	80,0%
Venemaa kodanikud	86 067	6,3%
Ukraina kodanikud	2 867	0,2%
Valgevene kodanikud	1 438	0,1%
Läti kodanikud	1 412	0,1%
Leedu kodanikud	1 105	0,1%
Soome kodanikud	926	0,1%
Teiste riikide kodanikud	1 193	0,1%
Määratlemata kodakondsusega isikud	170 349	12,4%

*Allikas: 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus, lk 7.

Graafik 3



Graafik 4



Kasutatud kirjandus

Publitseeritud dokumendid:

Documents on the Expulsion of the Germans from Eastern-Central-Europe. IV/1-2: The Expulsion of the German Population from Czechoslovakia. Ed. by Theodor Schieder. Bonn, 1960.

Initiative Center for the Decolonization of Estonia. Decolonization: The Only Solution for Estonia. Nationalities Papers. Vol. 23, No. 1, 1995, pp. 227-229.

Kohaliku omavalitsuse volikogu valimised: 17. oktoober 1993: Dokumente ja materjale. Koost. Alo Heinsalu; Arvi Lundver. Tallinn: Eesti Vabariigi Riigikogu Kantselei valimiste osakond, 1994.

Kohaliku omavalitsuse volikogu valimised: 20. oktoober 1996. Koost. Alo Heinsalu et al. Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 1997.

Kohaliku omavalitsuse volikogu valimised: 17. oktoober 1999: Dokumente ja materjale. Koost. Alo Heinsalu, Epp Maaten, Mati Malsub. Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 2000.

Muulaste integratsioon Eesti ühiskonda: sihiseadeid. Koost. Robert Juhkam et al. Tallinn: ÜRO Arenguprogramm Eestis, 1997.

Riigikogu valimine 5. märts 1995. Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 1995.

Riigikogu valimine 7. märts 1999. Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 1999.

Riigi Teataja. 12. juuli 1993, nr 44. Tallinn: Riigikantselei.

Riigi Teataja. 8. veebruar 1995, nr 12. Tallinn: Riigikantselei.

Statistika aastaraamat 1992. Koost. Tamara Andrejeva. Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1992.

VII Riigikogu stenogrammid 1993. 3. köide. Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1994.

Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918-1940: dokumente ja materjale. Koost. Anni Matsulevitš. Tallinn: Olion, 1993.

2000. aasta rahva ja eluruumide loendus: Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus. II Tallinn: Statistikaamet, 2001.

Kirjandus:

Aalto, Pami. The Construction of Post-Soviet Geopolitics in Estonia. Cooperation and Conflict. Vol. 35, No. 1, 2000, pp. 65-88.

Aasland, Aadne. Russians Outside Russia: The New Russian Diaspora. – The Nationalities Question in the Post-Soviet States. Ed. by Graham Smith. London; New York: Longman, 1996.

Aasland, Aadne; Fløtten, Tone. Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia. Europe-Asia Studies. Vol. 53, No. 7, 2001, pp. 1023-1049.

Ahmann, Rolf. Militärische Schwäche oder Versagen der Sicherheitspolitik? Verteidigungsprobleme Polens, der baltischen Staaten und der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997.

Albrecht, Catherine. Economic Nationalism Among German Bohemians. Nationalities Papers. Vol. 24, No. 1, 1996, pp. 17-30.

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York: Verso, 1991.
- Anderson, Malcolm. *States and Nationalism in Europe since 1945*. London; New York: Routledge, 2000.
- After Empire. *Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.). Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997.
- Armstrong, John A. *Nations before Nationalism*. – *Nationalism*. Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.
- Auer, Stefan. *Nationalism in Central Europe*. – *A Chance or a Threat for the Emerging Liberal Democratic Order? East European Politics and Societies*. Vol. 14, No. 2, Spring 2000, pp. 213-245.
- Aun, Karl. *A Critique of the "Nation-State"*. – *Unity and Diversity*. Ed. by Nicolas A. Nyiri and Toivo Miljan. Waterloo: Wilfried Laurier University Press, 1980, pp. 65-88.
- Auvinen, Juha. *Political Conflict in Less Developed Countries 1981-89*. *Journal of Peace Research*. Vol. 34, No. 2, 1997, pp. 177-195.
- Averkorn, Raphaela. *The Process of Nationbuilding in Medieval Germany. A Brief Overview*. – *Nations and Nationalities in Historical Perspective*. Ed. by Gudmundur Hálfðanarson and Katherine Isaacs. Pisa: Università di Pisa, 2001.
- Bahm, Karl F. *The Inconveniences of Nationality: German Bohemians, the Disintegration of the Habsburg Monarchy, and the Attempt to Create a "Sudeten German" Identity*. *Nationalities Papers*. Vol. 27, No. 3, 1999, pp. 375-405.
- Bamberger-Stemann, Sabine. *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Grossmachtinteressen. Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung, 7*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000.
- Bankowicz, Marek. *Czechoslovakia: From Masaryk to Havel*. – *The New Democracies in Eastern Europe: Party Systems and Political Cleavages*. Ed. by Sten Berglund and Jan Åke Dellenbrant. Aldershot; Brookfield: Edward Elgar, 1994.
- Barkey, Karen. *Thinking About Consequences of Empire*. – *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.). Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997.
- Bar-Tal, Daniel. *From Intractable Conflict Through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis*. *Political Psychology*. Vol. 21, No. 2, 2000, pp. 351-365.
- Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989*. Hrsg. von J. K. Hoensch und H. Lemberg. Essen: Klartext Verlag, 2001.
- Beissinger, Mark. *Nationalisms that bark and nationalisms that bite: Ernest Gellner and the substantiation of nations*. – *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Bell-Fialkoff, Andrew. *A Brief History of Ethnic Cleansing*. *Foreign Affairs*. Vol. 72, No. 3, 1993, pp. 110-121.
- Beyme, Klaus von. *Institutional Engineering and Transition to Democracy*. – *Democratic Consolidation in Eastern Europe. Volume I. Institutional Engineering*. Ed. by Jan Zielonka. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001.
- Bendix, Reinhard. *Nation-Building and Citizenship: Studies of our Changing Social Order*. Enlarged edition. With a new introduction and bibliographic addendum by John Bendix. New Brunswick; London: Transaction Publishers, 1996 [1964].

- Berg, Eiki. Etnosotsiaalsed protsessid. Akadeemia, nr 1, 1994, lk 162-179.
- Berg, Eiki. Estonia's Northeastern Periphery in Politics: Socio-Economic and Ethnic Dimensions. *Dissertationes geographicae Universitatis Tartuensis*, 7. Tartu: Tartu University Press, 1999.
- Berg, Eiki. Ethnic Mobilisation in Flux: Revisiting Peripherality and Minority Discontent in Estonia. *Space & Polity*. Vol. 5, No. 1, 2001, pp. 5-26.
- Berg, Eiki; Kulu, Hill. Peipsivene: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid. Akadeemia, nr 6, 1996, lk 1164-1183.
- Berg, Eiki; Sikk, Allan. Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias. Akadeemia, nr 4, 1998, lk 702-722.
- Berghe, Pierre L. van den. *The Ethnic Phenomenon*. New York; Oxford: Elsevier, 1981.
- Bergen, Doris L. The Nazi Concept of "Volksdeutsche" and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939-45. *Journal of Contemporary History*. Vol. 29, No. 4, 1994, pp. 569-582.
- Berry, John W.; Kalin, Rudolf; Taylor, Donald M. *Multiculturalism and Ethnic Attitudes in Canada*. Ottawa: Ministry of Supplies and Services, 1977.
- Blanke, Richard. *Polish speaking Germans?: language and national identity among the Masurian since 1871*. Köln: Böhlau, 2001.
- Blumenwitz, Dieter. *Minderheiten und Volksgruppenrecht: Aktuelle Entwicklung. Forschungsergebnisse der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht, Bd. 15*. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1992.
- Brass, Paul R. *Élite Competition and Nation-Formation. – Nationalism*. Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.
- Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1995.
- Brown, David. Are there good and bad nationalisms? *Nations and Nationalism*. Vol. 5, No. 2, 1999, pp. 281-302.
- Brown, Michael Edward (ed.). *Ethnic Conflict and International Security*. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1993.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Brubaker, Rogers. Nationalizing States in the Old „New Europe“ – and the New. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 19, No. 2, 1996, pp. 411-437.
- Brubaker, Rogers. *Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples.* – in *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.). Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997.
- Brubaker, Rogers; Laitin, David D. Ethnic and Nationalist Violence. *Annual Review of Sociology*. Vol. 24, No. 1, 1998, pp. 423-452.
- Brunner, Georg. *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa*. Gütersloh: Bertelsman, 1996.
- Bugajski, Janusz. The Fate of Minorities in Eastern Europe. *Journal of Democracy*. Vol. 4, No. 4, October 1993, pp. 85-99.
- Bugajski, Janusz. *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties*. New York, 1995.
- Burian, Peter. *Ostmitteleuropa 1919. Über das Entstehen einer neuen Staatenwelt. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der*

- neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997.
- Bútora, Martin; Bútorová, Zora. Slovakia After the Split. *Journal of Democracy*. Vol. 4, No. 2, 1993, pp. 71-83.
- Caello, David P. Reflections on the Idea of the Nation-State. – Nationalism and Nationalities in the New Europe. Ed. by Charles A. Kupchan. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995.
- Calhoun, Craig J. Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination. – Social Theory and the Politics of Identity. Ed. by Craig J. Calhoun. Oxford, UK; Cambridge, MA.: Blackwell, 1994.
- Campbell, Michael Walsh. Keepers of Order? Strategic Legality in the 1935 Czechoslovak General Elections. *Nationalities Papers*. Vol. 31, No. 3, 2003, pp. 295-308.
- Capoccia, Giovanni. Legislative Responses against Extremism. The „Protection of Democracy“ in the First Czechoslovak Republic (1920-1938). *East European Politics and Societies*. Vol. 16, No. 3, 2002, pp. 691-738.
- Carment, David. The International Dimensions of Ethnic Conflict: Concepts, Indicators, and Theory. *Journal of Peace Research*, vol. 30, no. 2, 1993, pp. 137-150.
- Carment, David; James, Patrick. The International Politics of Ethnic Conflict: New Perspectives on Theory and Policy. *Global Society*. Vol. 11, 1997: 205-232.
- Černý, Bohumil. Die deutsche Frage in der ČSR (1918-1938). – Das deutsch-tschechische Verhältnis seit 1918. Herausgegeben von Eugen Lemberg und Gotthold Rhode. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 1969.
- Chinn, Jeff; Kaiser, Robert. Russians as the New Minority: Ethnicity and Nationalism in the Soviet Successor States. Boulder; Colorado: Westview Press, 1996.
- Cichock, Mark A. Interdependence and Manipulation in the Russian-Baltic Relationship: 1993-97. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 30, No. 2, 1999, pp. 89-116.
- Clemens, Walter C. Estonia Rebuilds: The Second Year of Independence, 1992-1993. *Nationalities Papers*. Vol. 22, No. 2, 1994, pp. 393-403.
- Coakley, John. Introduction: The Challenge. – The Territorial Management of Ethnic Conflict. Ed. by John Coakley. London; Portland, OR: Frank Cass, 2003.
- Cohen, Frank S. Proportional Versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies. *Comparative Political Studies*. Vol. 30, No. 5, 1997, pp. 607-630.
- Connor, Walker. The Ethnopolitical Challenge and Governmental Response. – Ed. by Peter F. Sugar. *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 1980.
- Connor, Walker. A Nation is a nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... – Nationalism. Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.
- Connor, Walker. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Connor, Walker. *Nation-Building or Nation-Destroying? – Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Cordell, Karl (ed.). *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*. London; New York: Routledge, 1999.
- Cornell, Svante E. *Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia*. Uppsala: Elanders Gotab, 2001.
- Crampton, Richard J. *Eastern Europe in the Twentieth Century*. London; New York: Routledge, 1994.

- Croucher, Sheila L. Perpetual Imagining: Nationhood in a Global Era. *International Studies Review*. Vol. 5, No. 1, 2003, pp. 1-24.
- Dawisha, Adeed. Nation and Nationalism: Historical Antecedents to Contemporary Debates. *International Studies Review*. Vol. 4, No. 1, Spring 2002, pp. 3-22.
- Dawisha, Karen; Parrott, Bruce. *Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Dellenbrant, Jan Åke. The Re-Emergence of Multi-Partyism in the Baltic States. – *The New Democracies in Eastern Europe: Party Systems and Political Cleavages*. Ed. by Sten Berglund and Jan Åke Dellenbrant. Aldershot; Brookfield: Edward Elgar, 1994.
- Deutsch, Karl Wolfgang. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge: MIT Press, 1969.
- Dolezel, Stephan. Grundzüge der reichsdeutschen Tschechoslowakei-Politik 1933-1938 – unter besonderer Berücksichtigung der Sudetendeutschen. – *Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989*. Hrsg. von J. K. Hoensch und H. Lemberg. Essen: Klartext Verlag, 2001.
- Doty, Roxanne. Sovereignty and the Nation: Constructing the Boundaries of National Identity. – *State Sovereignty as Social Construct*. Thomas J. Bierstecker and Cynthia Weber (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Economic Change and the National Question in Twentieth-Century Europe*. Alice Teichova; Herbert Matis; Jaroslav Pátek (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Elgie, Robert; Zielonka, Jan. *Constitutions and Constitution-Building: A Comparative Perspective*. – *Democratic Consolidation in Eastern Europe. Volume I. Institutional Engineering*. Ed. by Jan Zielonka. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001.
- Encyclopedia of Nationalism, Volume 1-2*. Ed. by Alexander J. Motyl et al. San Diego: Academic Press, 2001.
- Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. – Paul Robert Magocsi and Ivan Pop (eds.). Toronto: University of Toronto Press, 2002.
- Eriksen, Thomas Hylland; Neumann, Iver B. *International Relations as a Cultural System: An Agenda for Research. Cooperation and Conflict*. Vol. 28, No. 3, 1993, pp. 233-264.
- Esman, Milton J. *Economic Performance and Ethnic Conflict*. – *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Ed. by Joseph V. Montville. New York; Toronto: Lexington Books, 1991.
- Esman, Milton J. *Political and Psychological Factors in Ethnic Conflict*. – *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Ed. by Joseph V. Montville. New York; Toronto: Lexington Books, 1991.
- Esman, Milton J. *Ethnic Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- Estonia – A New Framework for the Estonian Majority and the Russian Minority*. Michael Geistlinger; Aksel Kirch (eds.). *Ethnos*; Bd. 45. Wien: Braumüller, 1995.
- Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*. Ed. by Leokadia Drobizheva et al. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1996.
- Evera, Stephen Van. Hypotheses on Nationalism and War. *International Security*. Vol. 18, No. 4, 1994, pp. 5-39.
- Fearon, James D.; Laitin, David D. Explaining Interethnic Cooperation. *American Political Science Review*. Vol. 90, No. 4, 1996, pp. 715-735.

- Feldman, Merje. Russia and Europe in the Estonian Security Discourse. – Pertti Joenniemi and Viktoria Jevgenia (eds.). *Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe*. Tartu: Tartu University Press, 2001.
- Fink, Carole. Minority Rights as an International Question. *Contemporary European History*. Vol. 9, No. 3, 2000, pp. 385-400.
- Fowkes, Ben. *Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-Communist World*. New York: Palgrave, 2002.
- Franzen, K. Erik. *Die Vertriebenen: Hitlers letzte Opfer*. München: Ullstein, 2002.
- Frommer, Benjamin. Expulsion or Integration: Unmixing Interethnic Marriage in Postwar Czechoslovakia. *East European Politics and Societies*. Vol. 14, No. 2, Spring 2000, pp. 381-410.
- Galantai, Jozsef. *Trianon and the Protection of Minorities*. Budapest: Corvina, 1992.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1997.
- Ginkel, John. Identity Construction in Latvia's „Singing Revolution“: Why Inter-Ethnic Conflict Failed to Occur. *Nationalities Papers*. Vol. 30, No. 3, 2002, pp. 403-433.
- Glaser, Kurt. *Czecho-Slovakia: A Critical History*. Caldwell; Idaho: The Caxton Printers, 1961.
- Glassheim, Eagle. National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945. *Central European History*. Vol. 33, No. 4, 2000, pp. 463-486.
- Greenfeld, Liah. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge; Massachusetts; London: Harvard University Press, 1993.
- Guibernau, Montserrat. Nations without states: Catalonia, a case study. – *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*. M. Guibernau; J. Rex (eds.). Cambridge: Polity Press, 1999.
- Gurr, Ted Robert. Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System. *International Studies Quarterly*. Vol. 38, No. 3, September 1994, pp. 347-377.
- Gurr, Ted Robert; Harff, Barbara. *Ethnic Conflict in World Politics*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, 1994.
- Habel, Fritz Peter. *Die Sudetendeutschen*. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Band 1. München: Langen Müller, 1998.
- Hallik, Klara. Eestimaa muulased: ajalooline ja demograafiline taust. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.
- Hallik, Klara. Eestimaa venelased: kas Eestimaa või Venemaa vähemus. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.
- Hallik, Klara. Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides ja valimisplatvormides. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.
- Hallik, Klara. Nationalising Policies and Integration Challenges. – *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002.
- Hasselblatt, Cornelius. Minderheitenpolitik in der Republik Estland in Geschichte und Gegenwart. *Zeitschrift für Ostforschung*. 43. Jg., Heft 4, 1994, S. 553-566.
- Havelka, Miloš. Gedächtnis und Geschichte, Zusammenleben und Vertreibung. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 51. Jg., Heft 1, 2003, S. 13-19.
- Hechter, Michael. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. London; Henley: Routledge & Kegan Paul, 1978.

- Heidmets, Mati. The Russian Minority: Dilemmas for Estonia. *Trames*. Vol. 2, No. 3, 1998, pp. 264-273.
- Heidmets, Mati (koost.). *Vene küsimus ja Eesti valikud*. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.
- Heidmets, Mati; Lauristin, Marju. Learning from the Estonian Case. – The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002.
- Hint, Mati. State Nation vs Ethnic Nation: A Comparison of Western and Eastern European Tradition. *The Baltic Review*. Vol. 17, 1998, pp. 42-43.
- Hislope, Robert. Ethnic Conflict and the „Generosity Moment“. *Journal of Democracy*. Vol. 9, No. 1, 1998, pp. 140-153.
- Hobsbawm, Eric J. *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hoensch, Jörg K. Zum sudetendeutsch-tschechischen Verhältnis in der Ersten Republik. – Das deutsch-tschechische Verhältnis seit 1918. Hrsg. von Eugen Lemberg und Gotthold Rhode. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 1969.
- Hoensch, Jörg K. Demokratie und autoritäre Systeme in Ostmitteleuropa. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997.
- Horowitz, Donald L. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1985.
- Horowitz, Shale. Explaining Post-Soviet Ethnic Conflicts: Using Regime Type to Discern the Impact and Relative Importance of Objective Antecedents. *Nationalities Papers*. Vol. 29, No. 4, 2001, pp. 633-660.
- Hroch, Miroslav. Real and constructed: the nature of the nation. – The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York: Columbia University Press, 2000.
- Huntington, Samuel P. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. Vol. 72, No. 3, 1993, pp. 22-49.
- Huttenbach, Henry R. The Sudeten Syndrome: The Emergence of a Post-Soviet Principle for Russian Expansionism. *Association for the Study of Nationalities Analysis of Current Events*. Vol. 4, No. 3, 1993.
- Ingram, Alan. Broadening Russia's Borders? The Nationalist Challenge of the Congress of Russian Communities. *Political Geography*. Vol. 20, No. 2, 2001, pp. 197-219.
- Issakov, Sergei. Venelased. – Eesti rahvaste raamat. *Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Jansen, Ea. Rahvas ja rahvus. – Eesti rahvaste raamat. *Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Joenniemi, Pertti. The Baltic Security Dialogue: Beyond Bipolar Divides. – Pertti Joenniemi and Viktoria Jevgenia (eds.). *Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe*. Tartu: Tartu University Press, 2001.
- Jonson, Lena. Russia and the „near abroad“: Concepts and Trends. – The Baltic States in World Politics. Birthe Hansen; Bertel Heurlin (eds.). Richmond: Curzon Press, 1998.

- Jääts, Indrek. Russiinid: Ajalugu ja tänapäev. Akadeemia, nr 5-6, 1997, lk 1065-1072; 1149-1172.
- Kalvoda, Josef. National Minorities Under Communism: The Case of Czechoslovakia. Nationalities Papers. Vol. 16, No. 1, 1988, pp. 1-21.
- Karaganov, Sergei A. Problemõ zaštšitõ interesov rossijsko-orientirovannogo naselenija v "bližnem" zarubežje. Diplomatičeskij vestnik. 15.-30. nojabrja 1992, no. 21-22, c. 43-45.
- Karjahärm, Toomas. Natsionalism ja šovinism. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Karklins, Rasma. Ethnopluralism: Panacea for East Central Europe? Nationalities Papers. Vol. 28, No. 2, 2000, pp. 219-241.
- Kask, Peet. National Radicalization in Estonia: Legislation on Citizenship and Related Issues. Nationalities Papers. Vol. 22, No. 2, 1994, pp. 379-391.
- Katus, Kalev. Rahvus ja vähemusrahvus. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Kaufmann, Stuart J. The Baltic States in Post-Cold War U.S. Strategy. – The Baltic States in World Politics. Birthe Hansen; Bertel Heurlin (eds.). Richmond: Curzon Press, 1998.
- Kedourie, Elie. Nationalism. London: Hutchinson University Library, 1974.
- Kellas, James G. The Politics of Nationalism and Ethnicity. London: The Macmillan Press, 1994.
- Kessler, Wolfgang. Die gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919-1939. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997.
- Kirch, Aksel; Kirch, Marika; Tuisk, Tarmo. The Non-Estonian Population Today and Tomorrow. A Sociological Overview. Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1992.
- Kirch, Aksel. Eesti etniline koosseis. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Kirch, Marika; Kirch, Aksel. Ethnic Relations: Estonians and Non-Estonians. Nationalities Papers. Vol. 23, No. 1, 1995, pp. 43-60.
- Kirch, Marika; Kirch, Aksel. Search for Security in Estonia: New Identity Architecture. Security Dialogue. Vol. 26, No. 4, 1995, pp. 439-448.
- Kirschbaum, Stanislav J. The Dissolution of Czechoslovakia: A Case of Failed State Building? – The Territorial Management of Ethnic Conflict. Ed. by John Coakley. London; Portland, OR: Frank Cass, 2003.
- Kolstø, Pål. Russians in the Former Soviet Republics. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 1995.
- Kolstø, Pål. Nation-Building in the Former USSR. Journal of Democracy. Vol. 7, No. 1, 1996, pp. 118-132.
- Kolstø, Pål. Political Construction Sites: Nation-building in Russia and the Post-Soviet States. Boulder; Colorado: Westview Press, 2000.
- Kolstø, Pål. Introduction. – National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova. Ed. by Pål Kolstø. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002.
- Kopecek, Herman. Zusammenarbeit and Spoluprace: Sudeten German-Czech Cooperation in Interwar Czechoslovakia. Nationalities Papers. Vol. 24, No. 1, 1996, pp. 63-78.

- Kořalka, Jiří. Nationsbildung und nationale Identität der Deutschen, Österreicher, Tschechen und Slowaken um die Mitte des 19. Jahrhunderts. – Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989. Hrsg. von J. K. Hoensch und H. Lemberg. Essen: Klartext Verlag, 2001.
- Korbel, Josef. Twentieth-century Czechoslovakia: The Meanings of Its History. New York: Columbia University Press, 1977.
- Korpi, Walter. Arbetarklassen i välfärdskapitalismen. Kristianstad: Prisma, 1978.
- Kramer, Mark. NATO, the Baltic States and Russia: A Framework for Sustainable Enlargement. *International Affairs*. Vol. 78, No. 4, 2002, pp. 731-756.
- Kruusvall, Jüri. Rahvusprobleemid rahva pilgu läbi 1996. – Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik. Koost. Priit Järve. Tallinn: Avita, 1997.
- Kruusvall, Jüri. Usaldus ja usaldamatus rahvussuhetes. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.
- Kruusvall, Jüri. Social Perception and Individual Resources of the Integration Process. – The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002.
- Kubů, Eduard. Die brüchigen Beziehungen: Die Weimarer Republik und die Tschechoslowakei. – Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989. Hrsg. von J. K. Hoensch und H. Lemberg. Essen: Klartext Verlag, 2001.
- Kurs, Ott; Berg, Eiki. Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis. *Akadeemia*, nr 2, 1995, lk 260-275.
- Kuzio, Taras. "Nationalising states" or nation-building? A critical review of the theoretical literature and empirical evidence. *Nations and Nationalism*. Vol. 7, No. 2, 2001, 135-154.
- Kuzio, Taras. The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 25, No. 1, 2002, pp. 20-39.
- Kõuts, Ragne. Rahvuslus, multikultuurilisus ja liberaalne lähenemine enamuse-vähemuse suhetes ning meedias. *Akadeemia*, nr 9, 2004, lk 1951-1986.
- Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Kymlicka, Will. Estonia's Integration Policies in a Comparative Perspective. – Estonia's Integration Landscape: From Apathy to Harmony. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000.
- Kymlicka, Will. Nation-building and minority rights: comparing West and East. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 26, No. 2, 2000, pp. 183-212.
- Laitin, David D. *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad*. Ithaca; London: Cornell University Press, 1998.
- Laitin, David D. Nationalism and Language: A post-Soviet Perspective. – *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Laitin, David D. Post-Soviet Politics. *Annual Review of Political Science*. Vol. 3, 2000, pp. 117-148.
- Lansing, Robert. *The Peace Negotiations: A Personal Narrative*. Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1921.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi. *Akadeemia*, nr 4, 1998, lk 675-701.

- Leff, Carol Skalnik; Mikula, Susan B. Institutionalizing Party Systems in Multiethnic States: Integration and Ethnic Segmentation in Czechoslovakia, 1918-1992. *Slavic Review*. Vol. 61, No. 2, 2002, pp. 292-314.
- Lemberg, Hans. Tschechen, Slowaken und Deutsche in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938. – Tschechen, Slowaken und Deutsche: Nachbarn in Europa. Hannover: Schwanke & Raasch, 1995.
- Liebich, Andre. Must Nations Become States? *Nationalities Papers*. Vol. 31, No. 4, 2003, pp. 453-469.
- Lijphart, Arend. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven; London: Yale University Press, 1977.
- Lijphart, Arend. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven; London: Yale University Press, 1984.
- Linz, Juan J. State building and nation building. *European Review*. Vol. 1, No. 4, 1993, pp. 355–369.
- Linz, Juan J.; Stepan, Alfred. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Lipták, Lubomír. Der “Krach” der tschechoslowakischen Staatsidee. – Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815-1989. Hrsg. von J. K. Hoensch und H. Lemberg. Essen: Klartext Verlag, 2001.
- Loeber, Dietrich A. Die Minderheitenschutzverträge – Entstehung, Inhalt und Wirkung. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997.
- Lokk, Reigo. Etnilised konfliktid Tšehhoslovakkias: Saksa rahvusvähemus 1918-1948. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2003, [Käsikiri].
- Lokk, Reigo. The Russian Minority in Post-Communist Estonia: A Comparison with Czech-Sudeten German Relations between the Wars. – Tolerance and Intolerance in Historical Perspective. Ed. by Csaba Lévai and Vasile Vese. Pisa: Università di Pisa, 2003, pp. 217-239.
- Loone, Eero; Mätlik, Tanel; Parve, Valdar. Konflikt, konsensus, moraal: uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.
- Lukes, Igor. *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Lukes, Igor; Goldstein, Erik (eds.). *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II*. London; Portland, OR: Frank Cass, 1999.
- Luža, Radomir. *The Transfer of the Sudeten Germans: a Study of Czech-German Relations, 1933-1962*. New York: New York University Press, 1964.
- Made, Tiit. Rahvusvahelised suhted. Leksikon. Tallinn: Valgus, 2002.
- Made, Vahur. Külalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919-1946. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.
- Martínez-Herrera, Enric. From nation-building to building identification with political communities: Consequences of political decentralisation in Spain, the Basque Country, Catalonia and Galicia, 1978-2001. *European Journal of Political Research*. Vol. 41. No. 4, 2002, pp. 421-453.
- Melvin, Neil J. *Russians Beyond Russia: The Politics of National Identity*. London: Royal Institute of International Affairs, 1995.

- Merritt, Martha. A Geopolitics of Identity: Drawing the Line Between Russia and Estonia. *Nationalities Papers*. Vol. 28, No. 2, 2000, pp. 243-262.
- Mill, John Stuart. *Vabadusest*. Tallinn: Hortus Litterarum, 1996.
- Miller, David. *On Nationality*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Moore, Margaret. On national self-determination. *Political Studies*. Vol. 45. No. 5, 1997, pp. 900-913.
- Monroe, Kristen Renwick; Hankin, James; Van Vechten, Renée Bukovchik. The Psychological Foundations of Identity Politics. *Annual Review of Political Science*. Vol. 3, 2000, pp. 419-447.
- Motyl, Alexander J. Thinking About Empire. – After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.). Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997.
- Mäe, Andres. Iisraeli „etnilise demokraatia“ mudel ja võimalused selle rakendamiseks Eestis. *Akadeemia*, nr 8, 1995, lk 1571-1583.
- Mälksoo, Lauri. Keel ja inimõigused: Eesti keelepoliitika rahvusvahelise õiguse normide paistel. *Akadeemia*, nr 3, 2000, lk 451-474.
- Mätlik, Tanel. Rahvuslusest ning rahvusidentiteedist. *Akadeemia*, nr 10, 1996, lk 2030-2041.
- Mölder, Holger. Rahvusriik ja etnilisus tänapäeva maailmas. *Akadeemia*, nr 10, 1997, lk 2024-2044.
- Nairn, Tom. The curse of rurality: limits of moderation theory. – The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Nationalism. Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.
- Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. Smith, Graham; Law, Vivien; Wilson, Andrew et al. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Nazroo, James Y.; Karlsen, Saffron. Patterns of identity among ethnic minority people: Diversity and commonality. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 26, No. 5, 2003, pp. 902-930.
- Neuberger, Benyamin. National Self-Determination: A Theoretical Discussion. *Nationalities Papers*, Vol. 29, No. 3, 2001, pp. 391-418.
- Neukirch, Claus. Russia and the OSCE: The Influence of Interested Third and Disinterested Fourth Parties on the Conflicts in Estonia and Moldova. – National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova. Ed. by Pål Kolstø. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002.
- Nevers, Renée de. Democratization and Ethnic Conflict. – Ethnic Conflict and International Security. Ed. by M. E. Brown. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1993.
- Nolan, Cathal J. Longmani maailmapoliitika leksikon. Tallinn: Olion, 1999.
- Nurmi, Ismo. Slovakia – A Playground for Nationalism and National Identity, 1918-1920: Manifestations of the National Identity of Slovaks. Helsinki: Hakapaino oy, 1999.
- Offe, Claus. Varieties of Transition: The East European and East German Experience. Cambridge; Oxford: Polity Press, 1996.
- O`Leary, Brendan. Ernest Gellner's diagnoses of nationalism: a critical overview, or, what is living and what is dead in Ernest Gellner's philosophy of nationalism? – The State of the

- Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997.
- Ott, Attiat F.; Kirch, Aksel; Kirch, Marika. Ethnic Anxiety: A Case Study of Resident Aliens in Estonia (1990-1992). *Journal of Baltic Studies*. Vol. 27, No. 1, Spring 1996, pp. 21-46.
- Park, Andrus. Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective. *Europe-Asia Studies*. Vol. 46, No. 1, 1994, pp. 69-87.
- Park, Andrus. Russia and Estonian Security Dilemmas. *Europe-Asia Studies*. Vol. 47, No. 1, 1995, pp. 27-45.
- Pearson, Raymond. *National Minorities in Eastern Europe, 1848-1945*. London: Macmillan Press, 1983.
- Pearson, Raymond. History and Historians in the Service of Nation-Building. – *National History and Identity: Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ed. by Michael Branch. *Studia Fennica. Ethnologica* 6. Helsinki: Finnish Literature Society, 1999.
- Perman, Dagmar. *The Shaping of the Czechoslovak State: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914-1920*. Leiden: E. J. Brill, 1962.
- Péteri, György. Between Empire and Nation-State: Comments on the Pathology of State Formation in Eastern Europe during the “Short Twentieth Century.” *Contemporary European History*. Vol. 9, No. 3, 2000, pp. 367-384.
- Petersen, Roger Dale. *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Petersoo, Pille. Rassism ja diskrimineerimine. – *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Pettai, Iris. Eestlaste ja mitte-eestlaste integratsiooniparadigma. – *Integratsioonimaastik - ühiskõiksusest koosmeeleni*. Koost. Agu Laius; Ivi Proos; Iris Pettai. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000.
- Pettai, Iris. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus. – *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*. Koost. Aune Valk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Pettai, Vello A. Estonia: Old Maps and New Roads. *Journal of Democracy*. Vol. 4, No. 1, 1993, pp. 117-125.
- Pettai, Vello A. Eesti kodakondsuspoliitika. Rahvuspoliitika semiootika. – *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik. Konverentsi materjalid*. Mustvee, 21.-22. november 1995. Jõgeva: AS Tartumaa, 1996.
- Pettai, Vello A. Estonia: Positive and Negative Institutional Engineering. – *Democratic Consolidation in Eastern Europe. Volume I. Institutional Engineering*. Ed. by Jan Zielonka. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001.
- Pettai, Vello A; Hallik, Klara. Understanding processes of ethnic control: segmentation, dependency and co-optation in post-communist Estonia. *Nations and Nationalism*. Vol. 8, No. 4, 2002, pp. 505-529.
- Pikayev, Alexander A. Russia and the Baltic States: Challenges and Opportunities. – *The Baltic States in World Politics*. Birthe Hansen; Bertel Heurlin (eds.). Richmond: Curzon Press, 1998.

- Procházka, Theodore. *The Second Republic: The Disintegration of Post-Munich Czechoslovakia (October 1938 – March 1939)*. New York: Columbia University Press, 1981.
- Raʼanan, Uri. *The Nation-State Fallacy. – Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Ed. by Joseph V. Montville. New York; Toronto: Lexington Books, 1991.
- Rakfeldt-Leetmaa, Helle; Rakfeldt, Jaak. Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis. *Akadeemia*, nr 8, 1996, lk 1571-1590.
- Raudsepp, Maaris. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.
- Renan, Ernest. *Qu'est-ce qu'une nation? – Nationalism*. Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; New York: Oxford University Press, 1994 [1882].
- Rex, John. *Ethnic Minorities in the Modern Nation State: Working Papers in the Theory of Multiculturalism and Political Integration*. Houndmills; London; New York: University of Warwick, 1996.
- Rexheuser, Rex. *Das Schulwesen nationaler Minderheiten in Estland, Lettland, Polen und der Tschechoslowakei zwischen den Weltkriegen. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten*. Hrsg. von Hans Lemberg. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 3. Marburg, 1997.
- Richards, Jeff. *Ethnicity and democracy. – Ethnicity and Democratisation in the New Europe*. Ed. by Karl Cordell. London; New York: Routledge, 1999.
- Ritter, Alexander. *Das Eigene im Konflikt mit dem Fremden: zur kulturellen Identität von Minderheiten. – Deutsche Studien*. 32. Jg., Heft 125, 1995, s. 44-59.
- Rose, Richard; Maley, William. *Nationalities in the Baltic States: A Survey Study*. Glasgow: University of Strathclyde, 1994.
- Ross, Marc Howard. *The Relevance of Culture for the Study of Political Psychology and Ethnic Conflict*. *Political Psychology*. Vol. 18, No. 2, 1997, pp. 299-326.
- Roter, Petra. Locating the „Minority Problem“ in Europe: A Historical Perspective. *Journal of International Relations and Development*. Vol. 4, No. 3, 2001, pp. 221-249.
- Rothschild, Joseph. *East Central Europe between the Two World Wars. A history of East Central Europe*. Volume IX. Seattle; London: University of Washington Press, 1974.
- Rubinstein, William D. Book review: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat*. By Volker Zimmermann. *History Today*, Vol. 51, Issue 9, 2001, pp. 54-55.
- Rupnik, Jacques. *Central Europe or Mitteleuropa? – Eastern Europe...Central Europe...Europe*. Ed. by Stephen R. Graubard. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, 1991.
- Ruutsoo, Rein. Nõukogude Liidu Provintsist Eesti rahvusriigiks. *Vikerkaar*, nr 2, 1995, lk 44-54.
- Ruutsoo, Rein. *The Perception of Historical Identity and the Restoration of Estonian National Independence*. *Nationalities Papers*. Vol. 23, No. 1, 1995, pp. 167-179.
- Ruutsoo, Rein. Eesti kodakondsuspoliitika ja rahvusriigi kujunemise piirjooned. – Vene küsimus ja Eesti valikud. Koost. Mati Heidmets. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998.
- Ruutsoo, Rein. Identiteet. – Eesti rahvaste raamat. *Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Ruutsoo, Rein. *Discursive Conflict and Estonian Post-Communist Nation-Building. – The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002.

- Ryback, Timothy W. *Dateline Sudetenland: Hostages to History*. *Foreign Policy* 105/Winter 1996-97, pp. 162-178.
- Sanguin, Andre-Louis. *Les minorités ethniques en Europe. Quelques problématiques spatiales*. *Bulletin de l'Association de Géographes Français*. N. 3, A. 66, 1989, pp. 205-212.
- Sarv, Enn. *Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis*. *Akadeemia*, nr 2-4, 1997, lk 245-285; 573-596; 675-692.
- Schelling, Thomas C. *The Strategy of Conflict*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1960.
- Scheuch, Manfred. *Geschichte – Last oder Chance? Europäische Rundschau*. 30. Jg. Nummer 2/2002. S. 23-32.
- Schlau, Wilfried. *Die Agrarreformen und ihre Auswirkungen. – Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten*. Hrsg. von Hans Lemberg. *Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung*, 3. Marburg, 1997.
- Schmidt, Carmen. *Der Minderheitenschutz in den baltischen Staaten. Dokumentation und Analysen – Estland, Lettland und Litauen*. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1993.
- Schmidt, Sandra. *New ethnic minorities in Germany. – Ethnicity and Democratisation in the New Europe*. Ed. by Karl Cordell. London; New York: Routledge, 1999.
- Schmidt, Thomas. *Die Aussenpolitik der baltischen Staaten: Im Spannungsfeld zwischen Ost und West*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003.
- Schmutzer, Reinhard. *Der Wahlsieg der Sudetendeutschen Partei: Die Legende von der faschistischen Bekenntniswahl*. *Zeitschrift für Ostforschung*. 41. Jg., Heft 3, 1992, S. 345-385.
- Semjonov, Aleksei. *Estonia: Nation-Building and Integration – Political and Legal Aspects. – National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*. Ed. by Pål Kolstø. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002.
- Seton-Watson, Hugh. *The East European Revolution*. New York; Washington: Frederick A. Praeger Publishers, 1956.
- Seton-Watson, Hugh. *Eastern Europe Between the Wars, 1918-1941*. New York; Evanston; London: Harper & Row, 1967.
- Seton-Watson, Hugh. *Unsatisfied Nationalisms*. *Journal of Contemporary History*, Vol. 6, No. 1, 1971, pp. 3-14.
- Smelser, Ronald M. *Reich National Socialist and Sudeten German Party Elites: A Collective Biographical Approach*. *Zeitschrift für Ostforschung*. 23. Jg., 1974, s. 639-660.
- Smelser, Ronald M. *The Sudeten Problem, 1933-1938*. Massachusetts: Dawson, 1975.
- Smith, Anthony David. *National Identity*. Reno; Las Vegas; London: University of Nevada Press, 1993.
- Smith, Anthony David. *The Ethnic Sources of Nationalism. – Ethnic Conflict and International Security*. Ed. by Michael E. Brown. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1993.
- Smith, Anthony David. *A Europe of Nations – or the Nation of Europe?* *Journal of Peace Research*, vol. 30, no. 2, 1993, pp. 129-135.
- Smith, Anthony David. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford; Cambridge: Blackwell, 1995.

- Smith, Anthony David. *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London; New York: Routledge, 1998.
- Smith, David J. Russia, Estonia and the Search for a Stable Ethno-Politics. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 29, No. 1, Spring 1998, pp. 3-18.
- Smith, Graham. The Ethnic Democracy Thesis and the Citizenship Question in Estonia and Latvia. *Nationalities Papers*. Vol. 24, No. 2, 1996, pp. 199-216.
- Smith, Graham; Wilson, Andrew. Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-East Estonia. *Europe-Asia Studies*. Vol. 49, No. 5, 1997, pp. 845-864.
- Snyder, Jack. *Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State. – Ethnic Conflict and International Security*. Ed. by Michael E. Brown. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1993.
- Starovoitova, Galina. Weimar Russia? *Journal of Democracy*. Vol. 4, No. 3, 1993, pp. 106-109.
- State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan. Based on his collected works. Ed. by Peter Flora with Stein Kuhnle and Derek Urwin. Oxford; New York: Oxford University Press, 1999.
- Staub, Ervin. *The roots of evil: the origins of genocide and other group violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Stavenhagen, Rodolfo. Ethnic Conflicts and Their Impact on International Society. *International Social Science Journal*. Vol. 43, No. 1(127), 1991, pp. 117-131.
- Steen, Anton. The New Elites in the Baltic States: Recirculation and Change. *Scandinavian Political Studies*. Vol. 20, No. 1, 1997, pp. 91-112.
- Stepan, Alfred. When Democracy and the Nation-State Are Competing Logics: Reflections on Estonia. *European Journal of Sociology*. Vol. 35, No. 1, 1994, pp. 127-141.
- Stern, Paul C. Why do People Sacrifice for Their Nations? *Political Psychology*. Vol. 16, No. 2, 1995, pp. 217-235.
- Sugar, Peter Frigyes; Lederer, Ivo John (eds.). *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle & London: University of Washington Press, 1994, pp. 3-54.
- Suppan, Arnold. Missgünstige Nachbarn: Österreicher und Tschechen – Prag und Wien. *Europäische Rundschau*. Nummer 4/2000, 28. Jg. S. 19-39.
- Zaagman, Rob. *Conflict Prevention in the Baltic States: The OSCE High Commissioner on National Minorities in Estonia, Latvia and Lithuania*. Flensburg: European Centre for Minority Issues, 1999.
- Zacek, Joseph F. *Nationalism in Czechoslovakia. – Nationalism in Eastern Europe*. Ed. by Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer. Seattle & London: University of Washington Press, 1994.
- Zaslavsky, Victor. *The Soviet Union. – After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.). Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997.
- Zayas, Alfred-Maurice de. *A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944-1950*. New York: St. Martin's Press, 1994.
- Zevelev, Igor. *Russia and Its New Diasporas*. Washington: United States Institute of Peace Press, 2001.
- Taagepera, Rein. Ethnic Relations in Estonia, 1991. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 23, No. 2, Summer 1992, pp. 121-132.
- Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Otsingud. Versioonid. Ideed. Toim. Kersti Kalda. Riia: Zvaigzne ABC, 2000.

- Tamir, Yael. The Right to National Self-Determination. *Social Research*. Vol. 58, No. 3, 1991, pp. 565-590.
- Tammaru, Tiit. Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine. *Akadeemia*, nr 8, 1997, lk 1657-1677.
- Tammaru, Tiit. Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja kohanemist mõjutavad tegurid. *Akadeemia*, nr 11, 1997, lk 2283-2301.
- Thaler, Peter. Fluid Identities in Central European Borderlands. *European History Quarterly*. Vol. 31, No. 4, October 2001, pp. 519-548.
- The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). Tartu: Tartu University Press, 2002.
- The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration. M. Buibernau; J. Rex (eds.). Cambridge: Polity Press, 1999.
- The Formation of National States in Western Europe. Ed. by Charles Tilly. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1975.
- Tilly, Charles. Reflections on the History of European State-Making. – The Formation of National States in Western Europe. Ed. by Charles Tilly. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1975.
- Tilly, Charles. How Empires End. – After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.). Boulder, CO; Oxford: Westview Press, 1997.
- Tolz, Vera. Conflicting “Homeland Myths” and Nation-State Building in Postcommunist Russia. *Slavic Review*. Vol. 57, No. 2, 1998, pp. 267-294.
- Tomusk, Ilmar. Language Policy and Legislation in Estonia. *The Baltic Review*. Vol. 18, 1998, pp. 45-46.
- Tomusk, Ilmar. Riigikeele oskuse nõudest rahvaesindajaile ja selle kaotamisest. *Akadeemia*, nr 9, 2002, lk 1832-1858.
- Tóth, Pál Péter. Hungarians in the Successor States: From World War I to World War II. *Nationalities Papers*. Vol. 24, No. 3, 1996, pp. 425-435.
- Uibopuu, Henn-Jüri. Inimõiguste rahvusvaheline kaitse. Salzburg; Tallinn: Juura, Õigusteabe AS, 2000.
- Urban, Rudolf. Die Sudetendeutschen Gebiete nach 1945. Frankfurt am Main; Berlin: Metzner, 1964.
- Vachudová, Milada Anna. Peaceful Transformations in East-Central Europe. – The International Dimensions of Internal Conflict. Ed. by Michael Edward Brown. Cambridge; London: MIT Press, 1996.
- Veit-Brause, Irmeline. Rethinking the State of the Nation. – The State in Transition: Reimagining Political Space. Ed. by Joseph A. Camilleri; Anthony P. Jarvis; Albert J. Paolini. Boulder; London: Lynne Rienner Publishers, 1995.
- Vetik, Raivo. Ethnic Conflict and Accommodation in Post-Communist Estonia. *Journal of Peace Research*. Vol. 30, No. 3, 1993, pp. 271-280.
- Vetik, Raivo. Identity Development and Political Adjustment in Estonia: Research Note. *World Affairs*. Vol. 157, No. 3, Winter 1995, pp. 147-148.
- Vetik, Raivo. Inter-Ethnic Relations in Estonia 1988-1998. Tampere: University of Tampere, 1999.
- Vetik, Raivo. The Cultural and Social Makeup of Estonia. – National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova. Ed. by Pål Kolstø. Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002.

Vihalemm, Triin. Group Identity Formation Processes among Russian-speaking Settlers of Estonia: A Linguistic Perspective. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 30, No. 1, Spring 1999, pp. 18-39.

Vihalemm, Triin; Lauristin, Marju. Cultural Adjustment to the Changing Societal Environment: The Case of Russians in Estonia. – *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Ed. by Marju Lauristin et al. Tartu: Tartu University Press, 1997.

Vihalemm, Triin; Masso, Anu. Identity Dynamics of Russian-speakers of Estonia in the Transition Period. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 34, No. 1, Spring 2003, pp. 92-116.

Viikberg, Jüri. Akultuuratsioon. – *Eesti rahvaste raamat*. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.

Virkkunen, Joni. Boundaries and Scale in the Formation of North-East Estonian Security. – Pertti Joenniemi and Viktoria Jevgenia (eds.). *Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe*. Tartu: Tartu University Press, 2001.

Võõrsõnastik. 2., täiendatud ja ümbertöötatud trükk. Tallinn: TEA, 2005.

Väyrynen, Tarja. Ethnic Communalism and Conflict Resolution. *Cooperation and Conflict*. Vol. 33, No. 1, 1998, pp. 59-80.

Walker, R. B. J. *Inside/outside: international relations as political theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Weger, Tobias. Anatomy of Immigrants. *Transitions*. Vol. 5, No. 11, November 1998, pp. 24-25.

White, Stephen. Rethinking Postcommunist Transition. *Government and Opposition*. Vol. 38, No. 4, 2003, pp. 417-435.

Whiteside, André G. Industrial Transformation, Population Movement and German Nationalism in Bohemia. *Zeitschrift für Ostforschung*. Vol. 10, No. 2, 1961, pp. 261-271.

Wilkiewicz, Zbigniew. Nationale Minderheiten als Brücke zu einem besseren Verständnis zwischen Deutschen und Polen sowie Deutschen und Tschechen? *Deutsche Studien*. Heft 130, 33. Jg. Juni 1996. S. 164-188.

Wilson, Andrew. The Post-Soviet States and the Nationalities Question. – *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*. Ed. by Graham Smith. London; New York: Longman, 1996.

Winters, Stanley B. The American Connection: Hugh Seton-Watson's Lecture on Czechoslovakia at Oxford in 1968. *East European Politics and Societies*. Vol. 14, No. 1, Winter 2000, pp. 97-118.

Wiskemann, Elizabeth. *Czechs and Germans. A Study of the Struggle in the Historic Provinces of Bohemia and Moravia*. London; New York; Toronto: Oxford University Press, 1938.

Perioodika:

Akadeemia – 1994; 1995; 1996; 1997; 1998; 2000; 2002; 2004

American Political Science Review – 1996

Annual Review of Political Science – 2000

Annual Review of Sociology – 1998

Association for the Study of Nationalities Analysis of Current Events – 1993

Bulletin de l'Association de Géographes Français – 1989

Central European History – 2000

Comparative Political Studies – 1997
 Contemporary European History – 2000
 Cooperation and Conflict – 1993; 1998; 2000
 Deutsche Studien – 1995; 1996
 Diplomatičeskij vestnik – 1992
 East European Politics and Societies – 2000; 2002
 Ethnic and Racial Studies – 1996; 2002; 2003
 European History Quarterly – 2001
 European Journal of Political Research – 2002
 European Journal of Sociology – 1994
 European Review – 1993
 Europe-Asia Studies – 1994; 1995; 1997; 2001
 Europäische Rundschau – 2000; 2002
 Foreign Affairs – 1993
 Foreign Policy – 1996
 Global Society – 1997
 Government and Opposition – 2003
 History Today – 2001
 International Affairs – 2002
 International Security – 1994
 International Social Science Journal – 1991
 International Studies Review – 2002; 2003
 Journal of Baltic Studies – 1992; 1996; 1998; 1999; 2003
 Journal of Contemporary History – 1971; 1994
 Journal of Democracy – 1993; 1996; 1998
 Journal of Ethnic and Migration Studies – 2000
 Journal of International Relations and Development – 2001
 Journal of Peace Research – 1993; 1997
 Nationalities Papers – 1988; 1994; 1995; 1996; 1999; 2000; 2001; 2002; 2003
 Nations and Nationalism – 1999; 2001; 2002
 Political Geography – 2001
 Political Psychology – 1995; 1997; 2000
 Political Studies – 1997
 Security Dialogue – 1995
 Slavic Review – 1998; 2002
 Social Research – 1991
 Space & Polity – 2001
 Zeitschrift für Geschichtswissenschaft – 2003
 Zeitschrift für Ostforschung – 1961; 1974; 1992; 1994
 Trames – 1998
 Transition – 1998
 Vikerkaar – 1995
 World Affairs – 1995